

Ёқубжон Хўжамбердиев

СОҒУНИЙ СОҒИНЧИ

Ҳужжатли қисса

Тошкент
«Навро‘з» нашриёти
2014

УЎК: 616.3.52.1
КБК 82.11(5Ў36)4
X 25

Ёқубжон Хўжамбердиев Соғуний соғинчи: (Хужжатли қисса) / Ё.Хўжамбердиев. – Т., «Navro‘z» нашриёти, 2014. – 136 б.

ISBN 978-9943-381-52-0

Соғуний соғинчи

Ушбу китоб буюк аллома, довярак қўмондон, маршал Алихонтўра Соғунийнинг Туркистон халқлари озодлиги учун олиб борилган курашда тутган ўрни ҳақида қиссадир.

УЎК: 616.3.52.1
КБК 82.11(5Ў36)4

Тақризчилар:
Зухридин Исомиддинов
филология фанлари номзоди
Дураона Муродова
тарих фанлари номзоди

Масъул муҳаррир:
Набижон Боқий

ISBN 978-9943-381-52-0

© «Наврўз» нашриёти,
Тошкент, 2014 й.

Кириш

Алихонтўра Соғуний феномени узоқ йиллардан буён илмий жамоатчиликни қизиқтириб келади. Бу инсоннинг ҳаёти, ижодий фаолияти тўғрисида мутахассислар, олимлар ўртасида турлича қарашлар ва ёндошувлар мавжуд. Шарқий Туркистонда 1944 – 1949 йилларда юз берган миллий озодлик ҳаракати ҳақида Россия, Туркия, Хитой, Қозоғистон ва бошқа мамлакатларда чоп этилган китоб ва мақолаларнинг баъзиларида Алихонтўра Соғуний фаолиятига ҳолисона баҳо берилса, айримларида эса унинг янги тарихдаги ўрнини йўққа чиқариш, шахсини камситиш каби ҳолатлар учрайди.

Алихонтўра сиймосининг халқ орасида юксак обрў-эътиборга сазоворлиги, адабиётларда эса унинг шахсига нисбатан турли қарашлар мавжудлиги масалани янада ўткирлаштиради: аслида, Алихонтўра Соғуний ким бўлган? Қандай инсон эди? Унинг дунёдан излагани, қўмсагани нима эди?

Бир қарашда бу саволларга унинг қаламига мансуб “Тарихи Муҳаммадий”, “Туркистон қайғуси”, “Биздан эмасдирлар, Ватанни севмаганлар” каби асарларида, “Темур тузуқлари” каби таржималарида аниқ-тиниқ жавоб бор. Аммо аллома шахсиятини буларнинг ўзи билангина тўла тасаввур қилиш қийин. Шуниси диққатга сазоворки, кейинги ўн йилликда Ўзбекистонда Алихонтўра Соғунийнинг асарлари нашр этилишидан ташқари, бу инсон ҳақида кўплаб мақолалар, тадқиқотлар ҳам чоп этилди. Шунингдек, 2009 йилда Увайсхон Шокировнинг “Алихонтўра Соғуний” деб номланган тарихий-биографик асари ҳам китобхонлар қўлига бориб етди.

Қўлингиздаги “Соғуний соғинчи” асари тарихий-бадий хусусиятга хужжатгаи қисса бўлиб, асар муаллифи воқеалар ривожини Алихонтўра Соғуний тилидан баён этади. У бир оддий инсон, диндор уламо, замонавий ёзувчи, тарих билимдони, қолаверса, халқ озодлик ҳаракатининг етакчиси, ва ниҳоят, бир мустабиднинг исканжасидан қутулиш учун бошқа бир мустабид билан очикдан-очик мулоқотга киришган халқ етакчиси сифатида ўзини-ўзи тадқиқ қилади. Бу йўлдаги хатоларидан афсусланади, ғалабалардан фахрланади.

· Асарга ватанпарвар уламо, саркарда Алихонтўранинг совет жосуслари томонидан қўлга олиниб, Шарқий Туркистондан

ўғираб кетилишига доир воқеалар асосий сюжет қилиб олинган бўлиб, ана шу жараёнлар маҳбус дилидан кечган лавҳаларда ўз ифодасини топади. Бундай ҳикоя усули асарнинг бадиийлигини таъминлашга хизмат қилган. Энг муҳими, муаллиф бу билан чекланмайди. У асар қахрамони дилидан ўтган воқеалар, шахслар фаолиятига тарихий далиллар қидиради ва имкони борича уларни топади. Бошқача айтганда, Алихонтўра Соғуний дилидан ўтказган воқеалар, фикрлар тарихий ҳужжатлар билан далиллаб берилади. Асар ана шу жиҳати билан ҳам диққатга сазовордир.

Тарихшунос сифатида асарнинг қизиқарли ёзилганини таъкидлаган ҳолда, унинг тарихий аҳамиятига эътибор қаратиш, бугунги кун нуқтани назаридан холисона баҳолаш муҳим, деб ҳисоблаймиз.

Маълумки, Шарқий Туркистон тарихи бу юртда узоқ йиллар давом этган озодлик ҳаракатлари билан чамбарчас боғлиқ. Айниқса, бу озодлик ҳаракатлари ва миллий мустақиллик гоёлари остида кечган курашлар иккинчи жаҳон уруши даврида кенг тус олганлиги тарихдан маълум.

Бу юртни чет эл босқинчилари тазйиқидан қутқариш ва уни порлоқ келажакка олиб чиқиш фақатгина илму-маърифат орқалигина амалга ошиши мумкин, деб ҳисоблаган Алихонтўра Соғунийнинг орзу, мақсадлари ва курашлари муаллиф томонидан кўплаб тарихий фактлар, ишончли манбалар асосида тадқиқ этилган. Асарда келтирилган тарихий маълумотлар китобхонни нафақат Шарқий Туркистон, балки Ўзбекистоннинг ўтган XX асрда юз берган тарихининг айрим саҳифаларидан, жумладан, жадидлар ҳаракати ва унга Алихонтўранинг ижобий муносабати, мардикорликка олиш воқеаларининг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги маълумотлардан ҳам хабардор этади.

Асарда “Туркистон қайғуси”дан олинган парчаларга хийлагина катта ўрин берилган ва бу бежиз эмас. Ана шу орқали Алихонтўра Соғунийнинг фикр-хаёллари сифатида келтирилаётган гаплар ёзувчининг уйдирмаси эмас, балки реал воқеликнинг бадиий ифодаси экани маълум бўлади.

Ёқубжон Хўжамбердиевнинг мазкур асари юртимиз ва унинг теварагида юз берган талай шонли тарихий воқеаларни кўз ўнгимизда равшанлантириши шубҳасиздир.

Дурдона Муродова, тарих фанлари номзоди.

Хар вақтки кўргайсен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқиб, согингайсен ўзимни.
Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

Биринчи қисм

I

Ёш қизчалар учун дала гулларидан гулчамбар ясаганларини кўрганмисиз? Ёки ўзингиз ҳам ясаганмисиз? Мен эса ясамаганман. Аммо кўрганман. Бир кунни Машрабхонимнинг неварамиз учун ана шундай гулчамбар ясаган чоғини кузатдим. Уйимиз шундай дала бошида эди. Она-бола ҳовлидан чиқишиб, ариқ бўйида ўсиб ётган турли-туман гулларни тера бошлашди. Ана, чучмома, чумчуқкўз, қоқигул, бедагуллар чаман бўлиб очилиб ётибди. Нарироқда эса бўйчан бир ўсимлик кўзга ташланади. Унинг сиёҳранг гули энг тепасида чиройли бўлиб очилиб турарди. Неварам югуриб бориб ана шу гулни ўзиш учун қўл чўзди ва “вой” деганча қўлини тортиб олди. Қизчанинг овози бувини сергаклантирди:

– Бу гулни узма, болам. Қўлинг қонайди... Тиконлари улут. Унинг номи бўтакўзмикан? Ҳа, бўтакўз. Бу гулни сенга ўхшаган қизчаларнинг гулчамбарига қўшаман деган не бир кишиларнинг қўллари унинг тиконларидан ачимаган, дейсан. Бу магрур хилқат ўз тароватидан осонликча кечмайди... Бу ҳақда китобларда ҳам ёзилган. Қайси бир ёзувчиники билмадим, аммо сенга ўхшаш қизчасига гулдаста тизаман, деб ўша гулдан қўшмоқчи бўлади. Аммо бу гул бандидан узилиб гулдастага яроқсиз бўлади-қолади, шунда ўша одам унга қўл уриб хато қилганини, унинг ўз ҳаёти учун курашда осонликча бўй бермаслигини тушунади. Бўтакўз ана шундай гул!

– Чиройли гул-ку, бу,— дея қизалоқ бўтакўзга яна қўл узатаркан, бояғи огриқни эслаб, қўлини туширди. Бувининг гапларини, тайинки, у тушуниб етгани йўқ. Бувининг хаёллари эса узоқларга кетди. Ўзидан жуда ҳам олисда турмуш ташвишларига ботган болаларини ўйлади. Ҳаёт учун курашда улар нималар қилишяпти экан, қандай кун кечиришмоқда?..

Буви билан набиранинг машгулотлари ва гап-сўзларини тингларканман, мен ҳам хаёлан бир қур тарихларни эсладим. Бир замонларнинг кир саҳифалари хаёл кўзгусида пайдо бўлди. Ўша кир саҳифаларни тозартираман деган жасур ўғлонларнинг шон-шухратга бой, айна пайтда ғусса тўла ҳаётлари кўз ўнгимдан ўтди. Юрагим гижимлади.

Бўтакўз, қайдан ҳам кўрдим сени?! Бўтакўз, нега сенинг тиконларинг ўткир?! Бўтакўз, наҳот сен учун ўз ҳаётинг шундай азиз? Бўтакўз, нега сен сулув қизалоқларнинг, давраларнинг пешонасида чарақлаб туришни истамайсан? Бўтакўз, мен сени олқишлайман! Борлигинг учун, ҳаётни севишга, мусаффо осмонни, кўм-кўк далаларни, ўзинг каби чайир одамларни севишга ўргатганинг учун сени олқишлайман!.. Сенинг бу адл қоматингда нафақат гўзаллик, айна дамда чуқур ғусса ва қайгуни ҳам кўраман. Балки ундай эмасдир. Аммо менга шундай туюлади. Зотан, гўзаллик ва шон-шухратнинг сўнги – ғуссадир. Кечир мени, бўтакўз.

– Наҳот “Лавҳул махфуз”да ёзилган сўнгги кун шу бўлса – ўйлади махбус. – Лекин, нега бунчалик тез ҳаракат. Сталин шошилмоқда. У ғалаба майини тўхтамасдан сипқоришни истаяпти. Германия мағлуб бўлди. Япония оқ байроқ кўтарди. Шарқий Туркистон Жумҳурияти – Сталиннинг ўзи йўргак берган чақалоқ! Бу чақалоқ катта бўлса, унинг тинчи бузилиши, бутун Туркистон оёққа қалқилиши Сталин бошида ўйлаб кўрганмиди? Балки ўйлагандир. Аммо ўша пайтда Сталин учун энди туғилган чақалоқдан кўра, Россиянинг катта бир қисмини босиб олган Гитлер Германиясига қарши уруш қилмоқ муҳимроқ эди. Бунинг устига, Шарқий Туркистонда қандай тузум вужудга келишидан қатъи назар, Сталин учун бу ердан олиб чиқиб кетилаётган моддий бойликлар, энг муҳими – атом бомбаси учун зарур хом-ашё – ураннынг кўлга киритилиши катта ютуқ эди.

Бу чақалоққа йўргак бериш Сталинга яна бошқа муаммоларни ҳал қилиш учун ҳам зарур бўлди. Совет – Чан Кайши – Мао Цзедун муносабатлари қаёққа боришини ҳатто Сталиндек маккор доҳий ҳам охиригача билмас эди. Ахир у ҳам инсон-да. Мана шу муносабатларни аниқлаштириб олиш учун ҳам Советлар Шарқий

Туркистонда ўз таъсирини гоҳ кучайтирди, гоҳ эса чекиндилар... Бу юрти муборакнинг табиий бойликларига, муътадил иқлимга, бошқа шарқ давлатлари билан ўзаро географик жойлашувига фақат Сталин қизиқмаётганини маҳбус узун йиллардан буён сезиб келар эди. Агар Шарқий Туркистон Чин мамлакати томонидан бундан икки аср илгари босиб олинган бўлса, шунча давр бу юрда тинчлик йўқ. Айниқса, асримизнинг бошидан буён бу ерда қанча-қанча қонлар тўкилмади, ахир. Биз шу пайтгача ҳам Хитой хонлигига қарши ўз халқимизнинг, бу ерда азалдан яшаб келган бошқа туркий халқларнинг озодлиги учун қурашиб келганимизга чин дилдан ишонган эдик. Аммо кейинги воқеалар шуни кўрсатмоқдаки, деб ўйларди маҳбус, бу ер дунёдаги оғзи катта бой давлатларнинг манфаатлари кесишган қассобхонага айланиб қолди. Биз эса “битта Хитойнинг чириб битган хонлигига қарши туриш шунча қийинми” дея қонларимизни тўка бердик, тўка бердик. Бизнинг тўкилган қонларимиз ўша Американи, Японияни, уларнинг энг ашаддийси Русияни семиртираётганини мана энди кўриб турибмиз. Аммо биз тўғри йўлда эдик! Йўлимиз Туркистон халқларини озод қилиш эди. Бу тўкилган қонлардан, бу берилган қурбонлардан бундан бошқа манфаатимиз йўқ эди.

Дунё ишларини Аллоҳ таоло бутунлай сабабга боғламышидир. У дунё ишлари бўлса, Қуръоннинг айтишича, сабабсиз, Худо қудрати билангина пайдо бўлур. Ҳаёт оламидаги дунё ишлари заррадан қуёшгача, барча нарсаларнинг бўлиши ва бўлмаслиги бари сабабга боғлиқдур. Таваккал қилиш, яъни, Аллоҳга топширишни эрса, инсон тоқатидан ташқари, қўлидан келмайдиган ишлардагина шариат буюради. Шундоқки, деҳқон ерни танлаб ҳайдайди, бутун шароитларини бажарган сўнггида тупроққа уруғ қўмади. Аммо тупроқ ичидан уни ундириб чиқариш унинг иши эмас. Бу тўғрида таваккал қилиб туришдан бошқа чораси йўқдир.

Аммо биз Шарқий Туркистонда инқилоб қилар эканмиз, Аллоҳга таваккал қилдик. Инқилоб учун Ватанимизда бутун вазият етилаган эди ва у Аллоҳнинг инояти билан амалга ошди. Гарчи Шарқий Туркистон инқилобининг асосий ташаббускори оддий халқ, ҳунармандлар, ўртаҳол деҳқонлар ва яна бир қатор бойбадавлат кишилар ҳам эдики, қурол-яроқдан, ҳарбий иш юритувлик борасида бохабар кишилардан камчилигимиз кўп эди. Биз

Русия билан ана шу сабабларга кўра боғланган эдик. Ва яна орамизда хитой коммунистларига, совет коммунизмига посанг босадиган кишилар ҳам бор эдики, вақти келаркан, инқилобга хиёнат қилишди. Энг катта хиёнат эса Совет Иттифоқидан бўлди.

Уйғур миллатининг кейинги давр тарихига боқсангиз, бу ўлкада юз берган ҳар бир кўзғолон ва инқилобларда ўрислар ошқора ва яширин фаолият юритганини кўрасиз. Улар бир қўллари билан кўзғолонга қурол улашиб, иккинчи қўллари билан уни бостиришган. Бунинг бош сабаби уларнинг ҳеч бир замонда уйғурларнинг мустақил бўлишларига ёрдам бериш, хайрхоҳлик билдириш нияти бўлмагани, балки Шарқий Туркистоннинг ер ости ва ер усти бойликларидан ўз манфаати йўлида фойдаланиш эди... Афсус. Буни кўпчилик ҳукумат аъзолари англаб етишмади...

ТАРИХ. 1941 йилнинг охирларида совет разведкаси Буюк Британия уран ишлаб чиқариш лойиҳаси бўйича иш олиб бораётгани хусусида бош ставкага хабар қилади. Бу вақтга келиб Америка атом бомбаси яратиш устида иш бошлагани ҳам Иосиф Сталинга маълум эди. Разведка маълумотларида, айниқса, чор Русияси давридаги ҳисоботларда ҳам Хитойнинг Шинжон вилояти шимолида ер ости бойликлари бисёр экани айтилади. Шуларни инобатга олиб Сиёсий Бюро ўша жойларга совет геологларини юборади.

Мутахассисларга кўра, радиактив қазималар, хусусан, уран моддаси Қозоғистон ва Ўзбекистонда кўплаб мавжуд бўлса-да, аммо Шинжондаги уран конлари ернинг юзасида экани билан ишни енгиллаштирарди. Аслида бу изланишларни советлар урушдан олдинроқ бошлаб юборган эди. Хусусан, Кошғарда Хўжаниёз кўзғолонини бостириб, Шэн Ши Цай ҳукмронлигини ўрнатган советлар унга етти миллион олтин рублга тенг имтиёзлик қарз беради. Бу қарзни ёпиш учун Хитойнинг шимолий ғарбидан СССРга мудофаа саноати учун вагонлаб хом ашё келтирилган. Маълумотларга кўра, 1938 йилда ўлкада қазиб олинган умумий металлнинг 24 фоизи, вольфрам ва сурманинг 51 фоизи ва қалайининг 8 фоизи СССРга жўнатирилган. Бироқ, уруш арафасида турган мамлакат учун бу камлик қилар эди. Бу борада В.Г. Обухов ўзининг “Олти империянинг олишуви” китобида шундай дейди: “Шу боис 1940 йил 26 октябрда СССР халқ комиссарлари Совети ва ВКП(б) Марказий Комитети ҳозирда очикланган, бироқ

узоқ йиллардан буён “И.В.Сталиннинг папкаси”да “ўта махфий” тамгаси остида ётган “Шинжонда қалайи конларини излаб топшиш ва қазиб олиш ҳақида” қарор қабул қилади. Китоб муаллифи Россия Фанлар академиясининг академиги Борис Соколовнинг шундай фикрларини келтиради: “1941 йили Иккинчи жаҳон урушига бир неча ой қолганда мени геологик суратлар тушириш, рангли металллар ва нефть конларини қидириш учун Хитойга боришга таклиф қилишди... Бизнинг изланишларимиз Шинжон вилоятида ўтказилди”.

– 1943 йил баҳорда эса, – дея давом этади В.Г. Обухов, – СССР НКВДси полковниги Наум Эйтингон Шинжонга бир гуруҳ геологларнинг навбатдаги сафарини амалга оширади. У Иосиф Сталиннинг ишончли одами, энг даҳшатли қотилликлар, жумладан, Лев Троцкийнинг ўлдирилиши ташаббускори бўлган. Эйтингон ўша сафарида Сталинга Жанубий Тарбағатой тоғ тизмаларидаги уран қазилмаси хазиналари ҳақида маълумот олиб келади. Бундан ташқари, Или ва Олтой ҳудудларида титан, вольфрам, олтин ва бошқа қимматбаҳо металллар хазиналари мавжудлиги маълум бўлади.”¹

Кейинчалик бу конларнинг кўпи советлар томонидан очилади ва қазиб, ташиб кетилади. Хусусан, советлар Шарқий Туркистон республикасининг Чан Кайши билан тинчлик “битими” ни туздиршига эришгандан сўнг ўлка бойликларини очиқдан-очиқ ташиб кета бошлади. Жумладан, 1946 йил июн ойида Ўрта Осиёнинг Совет-Хитой чегарасида жойлаштирилган чегара қисмларига Шинжон савдогарларини СССРга эмин-эркин ўтказиб юбориш ҳақида кўрсатма берилади. Бундан ташқари, Шарқий Туркистон Вақтли ҳукумати Хитой-Совет чегарасидаги барча божхоналар фаолиятини тўхтатади. В.Г.Обухов америкалик тадқиқотчи Ли Чангга асосланиб, Совет Иттифоқи 1945 йилда 150 тонна, 1946 йилда 450 тонна, 1947 йилда 1000 тонна вольфрамни олиб чиқиб кетганлигини ёзади. Бу конларда 20000 нафаргача одам ишлаган. Уларнинг 1000 нафардан кўпи совет мутахассиси, 3000 нафари кончи ва 4120 нафар одам қўриқчи бўлган.

¹ В.Г. Обухов, “Схватка шести империй”, Москва, “Вече”, 2007 г. 293-294 стр.

II

...Йўл олис эди. Маҳбус тинмай ўзига савол беради: қартайган бир ёшимда бу йўлга киришга мени нима мажбур этди? – Бу юрту элларга асли мен нима қидириб келдим? Бу дунёда менинг ахтарган нимарсам недур? Излаган манзилим қаерда?

Шу тариқа маҳбус ўз умр дафтарини варақлайди. Маккаи мукаррама, Мадинаи мунавварада, Бухоронинг амир Олимхон мадрасасида таълим олган йилларини хотирлайди.

– Э воҳ, тақдир деганлари менга яна қандай кароматлар ҳозирлаб қўйганикин. Умрим давомида ҳақсизликка қарши курашиб ўтмоқдаман. Ёнимдаги қўшним, қўшнимнинг қўшниси кечирган ҳаёт, турмуши яхши бўлишини, уларнинг болалари, болаларининг болалари илм-маърифатли, тўқ, ўзларининг миллий ва диний хисларига эга бўлиб яшашларини истадим. Демак, менинг излаганим илм, ахтарганим адолат манзилдир. Шу йўлда қочқинликнинг азобларини чеқдим...

ТАРИХ. Маълумки, биринчи жаҳон уруши Чор самодержавиясининг ботқоққа ботганини очиқ-ошкор қилди. Нафақат Русиянинг ўзида, балки мустамлака Туркистонда ҳам ижтимоий зиддиятлар кучайди. Ўлкада илмсизлик, бедодлик ҳукм суриб турган бир пайтда эл оралаб очарчилик, орқасидан қаҳатчилик жандасини судраб кириб келди. Бундай ҳолат, албатта, норозиликларни келтириб чиқарди. Айни мана шундай ижтимоий зулм халқни босиб, янчиб турган бир пайтда Оқ подшо – Николай II “Империядаги ғайрирус аҳолининг эркакларини ҳаракатдаги армия турган районларда мудофаа иншоотларини ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш ишларига, худди шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга сафарбар қилиш тўғрисида” фармон берди. Туркистондан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 250 минг мардикор ҳарбий хизматга сафарбар этиладиган бўлди. Фармон кетидан кўп ўтмай “Ҳар қандай маҳаллий киши бошқа одамни ёллаши ва ўзининг ўрнига жўнатиши мумкин” деган кўрсатма берилади. Бу кўрсатма бойлар томонидан суистеъмол қилинади. Профессор Бегали Қосимов ўзининг “Миллий уйғониш” китобида ўша воқеаларни Қозонда чиқадиған “Вақт”

газетаси “Туркистонлик бойларнинг ўз болалари ўрнига 1000-1500 сўм бериб, бегона киши ёллаганларини хабар қилади”, деб ёзади. Ўлкада қўзғолон бошланади. “1916 йилнинг 9 августида Тошкентга келган “Вақт” мухбири Шаҳид Муҳаммадёрв “Мардикорлик ари уясига чўп суққандек бўлди. Туркистонда бамисли ер ларзага келди. Халқ бош кўтариб ён-атрофга қаради. Бу Туркистон учун чинакам 1905 йил бўлди... Туркистон бирдан XVIII асрдан XX асрга кирди десак, янглишмаймиз”², деб ёзган эди”.

...Йўл эса олис эди. Маҳбус ўша ўзи бевосита шоҳиди бўлган халқ тўполонларининг боиси ҳақида ўйларкан, бунинг сабаби фақат ўтлонларнинг мардикорликка олиб кетилишида эмасди, балки қаҳатчилик, миллий зулм кучайиб кетган бир пайтда аҳолининг асосий боқувчисидан ажраб қолаётганида ҳам эди, деган хулосага келади. Аслида, минг бир машаққат билан рўзгор тебратаётган оила суянчигининг мардикорликка олиниб, хонадоннинг қўл-оёқсиз қолиши мамлакатда юз бераётган фожиалардан бири эди, холос.

Очликдан силласи қуриб, бола-чақасини боқолмай юрган минглаб кишилар бойларга ёлланиб мардикор бўлишга мажбур эдилар. Буларнинг кўпига ўзим шоҳид бўлганман, деб эслайди маҳбус. Шу туфайли бу ёғи Андижон, Қўқондан тортиб хонликнинг ўрамига кирган Еттисув, Чу водийларида, хусусан, Тўқмоқда ҳам халқ кўтарилишлари юз берди ва мен олдинги сафда турдим. Ўша пайтлари жадидларнинг қарашларига ҳайрхоҳ эдим. Қозон, Ўринбург, Тошкент ва Андижонда чоп этиладиган бир қатор нашрларни ўқиб борар эдим. Улар орасида айниқса “Вақт”, “Таржумон”, “Шўро” каби газета ва мажаллалар менинг қарашларимга мос эди. Жумладан, ўша 1916 йилда Андижонда ташкил этилган “Тараққийпарвар” йигинидан хабарим бўлган. Бу йигинни жадидлардан Убайдулла Асадуллахўжаев, Аҳмад ҳожи Темурбеков ташкил этишган эди... 1916 йилги қўзғолонлар гоҳо келишув, гоҳо куч билан бостирилгач, ўтказилаётган зулм ҳақида бизга ўхшаб халқ устида ваъзхонлик қилганлардан тортиб, қўзғолонларнинг охирида юрган одамларгача таъқиб, тазйиққа учрай бошлади. Оқибатда мен ҳам Кошгарга ўтиб кетишга мажбур бўлдим. Ўз юр-

² Б. Қосимов, Миллий Уйғониш, Тошкент, “Маънавият”, 2002 й.

тимда илмсизликдан халқим бошида тўқмоқ синаётганини кўриб, юрак-бағрим эзилиб, Кошғар сари борсам, у ерда аҳвол бундан беш баттар экан. Шунга қарамай Кошғарда ҳам кишиларни илм ўрганишга, дунёдан бохабар бўлишга чорладим. Ҳар жойга борар эканман, касбимга айланиб қолган табобат билан шуғулландим, доимо одамлар ичида бўлиб, ислом динининг буйруқларини ўша саводсиз кишиларга етказишни олий бурчим деб билдим.

Орадан вақтлар ўтиб, “Қорлар ёғиб, излар босилгандир” деган ўйлар билан яна юртимга қайтдим. Албатта, ҳукумат устида бир қанча ўзгаришлар бўлган бўлса-да, аммо оддий халқ ҳамон зулм остида эди. Энг ёмони бу тоифани қизиллар бир тарафга, оқлар иккинчи тарафга тортқилаб, қаёққа қарашини биламай қолган оломоннинг боши “гир” айланмиш эди. Мен бир мусулмон, диний илмлар эгаси сифатида ўйлаганларим шу эдики, бу боши айланган, қадди букилган оломонни қоронғуликдан ёруғликка фақат диний маърифатгина олиб чиқиши мумкин. Ана шу мақсадни кўнглимга маҳкам тутиб ишга киришдим. Жомеъ масжидларда ўтти хутбалар қилдим.³ Бунда мен дастлаб большевикларнинг ўз ёлғонларини ўзларига қарши қўйдим: Лениннинг: “Агар Ўрта Осиё мусулмонлари ўз турмушимиз учун Қуръон ҳукми етарлидур, Қуръон раҳбарлиги остида яшашни истаймиз, десалар, биз бунни, албатта, қабул қилишимиз керак”, деган сўзларини орқа қилиб, Тўқмоқ ва бошқа жойлардаги Жомеъ масжидларида минглаб халқ орасида динсизликка қарши кураш очдим. Большевикларнинг юқоридаги сўзлари ҳийла учун, халқни вақтинча чалғитиб туриш учунгина айтилган эди. Бунни жуда яхши англаганим холда бир кун бўлса ҳам ислом динининг узоқроқ яшашига ўз жонимни, наинки жонимни, балки бутун умримни бахшида этдим...

...Қўллари кишанланган ҳолда Кўрғосга келтирилиб, машинадан машинага ўтирар экан, бу ерни маҳбус таниди. Эҳ, ҳа, Советга энг яқин манзил бўлган бу жойдан қанча-қанча ўтюрак ватанпарварлар, қанча-қанча сотқинлар ўтмаган дейсиз. Шарқий Туркистон инқилобчилари советлардан ҳар бир милтиқ ўқини

³Аслхон Шокиров Истамбулда чоп этилган “Туркистон қайғуси” китобида унинг “Шўройи Исломия” газетасида мухбирлик қилганини ёзади.

Маълумки, “Шўройи Исломия” газета эмас, жамиятдир.

битта кўй баҳосида худди мана шу жойда сотиб олган эмасмиди? Инқилобчиларга кўмак пардаси остида Шарқий Туркистоннинг ер усти, ер ости бойликлари ҳам худди мана шу ҳудуддан ташиб кетилар эди...

Йўл узоқ эди. Маҳбусликда эса йўллар янада узоқ, вақтлар турғун кечади. Қаердадир ўқиган эди: у жой тирикларнинг қабридуру, душманларни суюнтируру, дўстлар синалғусидир. Ҳа, бу Юсуф алайҳиссаломнинг сўзларидир. Мазкур ибратларни у Фиръавннинг зиндонидида 12 йил ётиб чиққач айтган экан. Ҳоло, фитналар ҳар замонда бўлғусидир...

Йўл узоқ эди. Атроф дашту даладан иборат. “Мен Ғулжага ҳам, Кошгарга ҳам жуда қийин йўллар, тоғу тошлар оша боргандим-ку! Бориш қийин кечди, қайтиш шунчалик осонми? Валлоху аълам.” Чегарадан ўтишгач, маҳбуснинг кўлларини бўшатишди. У билакларини уқалаб, оғир тин олди... Бояги ўйлари яна хаёлини банд этди. Ленин сўзидан фойдаланмоқчи бўлиб бошлаган бу ишимни 3-4 йил узлуксиз давом этдим. Бу шидан кўзлаган мақсадим эса, Иброҳим халилуллоҳни куйдириш учун ёндирилган Намруднинг⁴ улуг оловини ўчирмоқчи бўлиб, тумшугида сув ташиган қалдирғоч каби илоҳий қонун деб ўзим ишонган Ислом динига кўнглимдаги садоқатимни билдириш эди...

Йўл узоқ эди. Маҳбус тушган қора ЗИС автомобили чайқалиб-чайқалиб борарди. Унинг фикри-хаёли ҳам шунга монанд чайқалиб кетмоқда эди. Унга нима бўлди? Унинг вужудини кейинги ойларда қамраб олган ғазаб, ўкинч, қизиққонлик шу лаҳзаларда гўё тарк этганди. Нега мана бу ёнимда кетаётган жаллоднинг башарасига тупурмаяпман? Нега жим кетмоқдаман? Нега чегарадан ўтаётганда “халойиқ” деб бақирмадим? Ахир, кўпчиликка қараб, мен “Тўра отангларман”, “Мен Маршал отаман” десам, одамлар танишарди-ку!

Маҳбус мийиғида кулиб қўйди. У ўзининг устидан кулдим, хаёлидан кечган фикрлардан кулдими ёки бошқа бир ўйлар таъсир этдими, билиб бўлмасди. У тузоққа тушган дастлабки пайтидаёқ шундай фикрлар ўйидан ўтди: Ҳозирги маданият оламида миллатнинг ўз ҳуқуқини сақлаш шарафи унинг қурол кучигагина боғланмишидир. Шунинг учун тўлиқ мудофаа кучига

⁴ Ҳозирги Ирок худудидаги қадимги Бобил давлати ҳукмдорларидан бири.

эга бўлмаган миллатлар инсоний ҳуқуқларидан бутунлай ажраб, ҳайвонлар қаторида хўрлик билан яшамоққа мажбурдирлар. Янгитдан қурилган Шарқий Туркистон Вақтли ҳукуматининг мудофаа қудрати бор эди. Аммо бу қудрат бир гуруҳ сотқин рус ҳарбийларининг, хиёнатчи советпараст, хитойпарастларнинг қўлида эди-да, аттанг...

Ўйга ўй уланди.

Ҳа, дарвоқе, хитойпараст Абдукарим Аббоснинг гапи-чи: “Гоминдан ҳукуматининг мақсади Жунгу коммунистик партиясини, озода районларни ҳам йўқотиш, у ички фуқаролар урушини қўзғаб, урушни бизга тўнкамоқчи, урушга бўлган унинг хуморини таг-томири билан йўқотишимиз керак. “Битим”ни имзоласак, ҳар қандай уруш тўхтайдир”. Исҳоқбек қирғиз ҳам шуларга қўшилди: “Менинг таклифим шуки, ҳақиқатга чин қарашни ўзимиздан бошласак. Кўрилган масала овозга қўйилса. Озчилик кўпчиликка бўйсунди. Мана бу халқчилик бўлади!” деган эди, ҳукуматнинг ўн тўрт нафар аъзосининг кўпчилиги “битим” тузишни қўлаб овоз берди... Бу гапларнинг ҳақиқати қачондир юзага чиқармикан? Иншоаллоҳ! Нурмуҳаммад ўша мажлисдаги бор гапларни ёзиб олдимикан? Қўлёмалар ёнмайди, дейишади-ку! Валлоҳи аълам. Бу “битим” деган бало ўзи қандай пайдо бўлди?

ТАРИХ. 1945 йил 9 августда СССР Японияга уруш эълон қилди. Қизил Армия қўшинлари бехос Манжурияга ёриб кирди. Японлар доғда қолди. 15 августда эса император Хирохито радио орқали Япониянинг таслим бўлганини эълон қилди. 1945 йил 2 сентябрда Иккинчи жаҳон уруши расман тугади. Шундай қилиб, хитой халқининг саккиз йилга чўзилган япон босқинчиларига қаршилиги ҳам ниҳоясига етди. Чан Кайши ташқи Монголиянинг мустақиллигини тан олди. Совет ҳукумати Гоминдан маъмурияти (Чан Кайши бошчилигидаги) билан Шинжондаги уч вилоят ҳукумати ўртасида музокара ўтказиш учун воситачилик қилишга тайёр эканини билдирди.

(Шу жойда Чан Кайши шахсига изоҳ бериб ўтишни лозим топдик. Чан Кайши (1887-1975) Хитой ҳарбийси ва сиёсий арбоби. Генералиссимус. Хитойнинг сўнгги Президенти. Маълумки, Сун Ятсен раҳбарлигидаги инқилобчилар 1913 йилда цин (чин) сулоласини ағдаради. 1912 йили Сун Ятсен Гоминдан партиясини

га асос солди. Чан Кайши 1906 йилда Японияда бўлар экан, Сун Ятсен атрофига йиғилган инқилобчиларнинг таъсирига тушди. 1918 йилда Сун Ятсен Чан Кайшини ўша пайтда инқилобий ҳаракатлар маркази бўлган Гуанжоуга чақириб, партиянинг оператив бошқармаси бошлиғи лавозимига тайинлайди. 1923 йилга келиб, Чан Кайши Сун Ятсен ҳукумати бош штабининг бошлиғи, Гоминдан партияси ҳарбий қўмитасининг аъзоси. 1925 йил 12 мартда Сун Ятсен 59 ёшида Пекинда вафот этади. 1926 йил 9 июлдан Чан Кайши миллий инқилобий армия бош қўмондони, 1928 йил 10 октябрдан бошлаб эса Хитой республикаси Миллий ҳукуматининг раиси. 1949 йилда Гоминдан партияси Хитойда маглубиятга учрагач, Чан Кайши Тайван Гоминдан ҳукуматини бошқарган. 1975 йил 5 апрелда Тайванда вафот этган).

Иосиф Сталин Жунгориянинг ер ости ва ер усти бойликларига эга бўлгач, Хитой билан муносабатини бузишни истамади ва Нанкиндаги элчиси Анатолий Петров орқали Гоминдан ҳукуматига шу мазмунда нота йўллади: “Бизнинг (советларнинг) Ёулжадаги консулимиз берган маълумотга кўра, унинг ҳузурига бир гуруҳ воқеа иштирокчилари келишиб, шундай дейишган: “Биз хитойликлардан ажралишни истамаган эдик. Биз жойлардаги бир қатор маъмурларнинг ҳаракатларидан норози эдик ва ўзимизни тутолмасдан қўзғолон кўтардик. Бизга маълум бўлишича, Марказий Хитой ҳукумати бизни Хитойдан ажраб чиқади, деб ҳадиксирамоқда экан. Шу боис биз Совет ҳукуматидан илтимос қилар эдикки, имконият топиб, бизни Хитой билан яраштириб қўйса”. Бизнингча ҳам бу ерда тушунмовчилик юз берган. Шу боис мабодо Марказий Хитой ҳукумати алоҳида бўлиб олган районларни бирлаштириш мақсади бўлса, биз воситачилик қилган бўлардик”.⁵

Аслида бундай маккорликнинг сабаби бор эди. Гарчи, эълон қилинган Шарқий Туркистон республикаси қатор ғалабаларни қўлга киритиб, бутун Уйғуристонни озод этишга тайёр эсада, ammo унинг тақдири Сталин томонидан ҳал этиб бўлинган эди. Гап шундаки, 1945 йил август ойида Хитой билан Совет Иттифоқи ўртасида тузилган дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги

⁵ В.Г. Обухов. “Схватка шести империй”, Москва, “Вече”, 2007 г. 342 стр.

шартномага илованинг 3-моддаси Уйғуристонга тегишли бўлган. Унда “Шинжонни ривожлантириш билан боғлиқ масалада шуни айтиш керакки, дўстлик ва ҳамкорлик шартномасининг 5-бандига мувофиқ Совет Иттифоқи Хитойнинг ички ишларига аралашмаслигини билдиради”, дейилган. Мазкур шартнома СССР Ташқи ишлар халқ комиссари В.М.Молотов ва Хитой республикаси ташқи ишлар вазири Ван Шицзе томонидан имзоланган.

Бундай махфий иловодан Шарқий Туркистон республикаси раҳбарларининг хабарлари йўқ эди. Оқибатда СССР тазйиқи остида улар Гоминдан вакили билан музокарага киришишга мажбур этилади.

...Йўл олис эди. Махбус ўша машъум “битим” ҳақида ўйламасликка ҳарчанд уринмасин, фикрлари айланиб келиб унга урилаверар эди. “Бу совет дегани нақадар шайтон эканини олдиндан билмасмидим? Лекин на чора? Улуғ инқилобни қурол-аслаҳа жиҳатидан кимгадир таянмасдан амалга ошириб бўлмасди-да.” Унинг хаёлидан Кошгарда 12 йил ҳукм сурган 1270 (1865-1877 й.) тарихи ҳижрийда, бутун Шарқий Туркистон ўлкасини Хитой босқинчилари қўлидан ажратиб олиб, уйғур турклари томонидан хон кўтарилган Ёқуббек оталиқ ўтди. Шундоқки, Уйғуристон – Олтишашардан Или ўлкасига аскарлик хизмати учун Хитой хони буйруғи билан мажбурий равишда кўчириб келтирилган уйғур-таранчилари хитойларнинг зулмларига чидай олмай дўнган мусулмонлари билан бирлашган ҳолда, золимларга қарши қўзғалмиш эдилар. Охирида бирлашган мусулмонлар иттифоқлик шарофатидан золим хитой аскарларини тор-мор келтириб, миллий ҳукуматларини қурмиш эдилар. Бу ёқдан Ёқуббек оталиқ жанубий Олтишашарни Хитой босқинчиларидан тозаллагач, шимолий томондаги Жунгория маркази ҳисобланган Урумчи шаҳрини Иттифоққа келмаган, сулҳга унамаган жоҳил дўнганлар билан уришиб, галаба қозонгандан кейингина қўлга келтирди. Сўнгра, шимолий томондан келиб, бутун Ғарбий Туркистонни босиб олган чор Русиясига қарши сиёсат қўлаб, Ғулжа ҳокими тарончи Қорасултонни бирлик – иттифоқликка ундаб, элчи юбормиш экан. Бу жоҳиллар бошлиғи ўзининг онгсизлигидан асосий мақсадни тушунамасдан, рад жавоби билан уларни қуруқ қайтаради. Йўқ эса, оталиқ талаби билан ўша вақтдаги Туркия султони Абдулазиз ха-

лифа томонидан юборилган олти нафар турк афандилари – уйгур, ўзбек ўғилларидан тузилган отлик аскарларни бутунлай янги интизом остига олмиш эдилар.

Ўқуббек оталиқ Хиндистон маликаси – Англия қироличасига икки қайта, Туркия султони, халифа Абдулазиз ҳазратларига итоат билдириб бир мартаба элчи юбормиш эдилар. Бунинг натижаси бўлиб, ўзининг манфаати учун қиролича томонидан биринчи навбатда 10 минг, иккинчи навбатда эса 24 минг пистонлик милтиқ соврун берилмишдур. Халифа томонидан эса, оз-кўп уруш қуроллари ва аскар ясоқлари билан ҳарбий хизматларни йўлга қўйиб, тартибга солиш учун, юқоридаги афандилар келмиш эдилар. Мана шулар орқалик отлик, оёқ аскарлар ва бошиқа бутун ҳарбий ишлар турк аскарлари тартиблари бўйича тузилмиш эди. Шу сабаблик ўзларидан қанча кўп – ортиқ қарши аскарларни енгиб, оз фурсат ичида Урумчи шаҳрини қўлга келтурдилар. У ердан ўтгач, Қутубий, Сокжи, Монас, Шихуга яқинлашганларида бунга қарши шошилинч равишда Олмота губернатори қўмондасида чиққан чор Русияси босқинчилари Ғулжани босиб оладилар. Шу билан қанча мусулмон қонлари бадалига янги-гина қурилган давлат асосан иттифоқсизликдан руслар билан бир тўқнашишга ҳам ярамай заволга учрайди.

Бу энди Англия қироличаси ва Туркия султонининг ёрдамида иш кўрилаганда ҳам ана шундай қаршиликка дуч келинди. Биз Шарқий Туркистон инқилобини русларга таянмасдан туриб амалга чиқаролмас эдик. Зотан, шундай вазият юзага келдики, русларнинг ўзи бу ишга биринчи қадамни қўйди. Биз эмас. Шундайки, 1943 йили ноябрь ойида буюк давлатларнинг Техрон учрашуви бўлиб ўтади. Натижада “Техрон баённомаси” эълон қилиниб, унда фашизмни узил-кесил йўқотиш, урушдан кейинги Оврупо масалалари, Совет Иттифоқининг Японияга уруш эълон қилиши каби катта масалаларда келишим бўлгани келтирилади. Маълумотларга кўра, учрашувдан яна шу нарса аниқ бўладикки, Рузвельт Оврупо ишларида Сталинга ён беришга, Сталин эса Осиё ишларида Рузвельтга ён беришга ўзаро келишадилар. Бу келишим, ўйлайди маҳбус, бизнинг фикримизча, Шарқий Туркистон тақдири учун фойдали бўлиши мумкин эди. Чунки Хитой Гоминдан ҳукуматини ўша пайтда Америка қўллаб-қувватлаб турган эди. Агар Сталин ўз ваъдасида турса ва Хитой ишларига унча аралашмаса, бу ерда го-

минданчиларга қарши курашаётган Мао коммунистларининг жиловли анча тортилади. Натижада, Гоминдан ички курашда галаба қозониши мумкин эди. Бу ҳолда Шарқий Туркистоннинг қалқон давлат бўлиб туриши советлар манфаатига тўла мос тушар эди.

Аммо... бошқа фикрлар ҳам йўқ эмасди. Хусусан, Абдукарим Аббосга кўра, Хитой ана шу Тинчлик конференциясида иштирок этиш учун тайёргарлик кўрар экан, бир қатор ҳудудий масалаларда СССР, АҚШ ва Англиядан ўз ваъдаларига ўша мажлиснинг ўзидаёқ кафолат талаб қилишни режалаштирган. Хитойликлар шундай дейишмоқда: бошқа давлатлар ўз ҳудудларидан хоҳлаган жойларини халқаро назорат остига беришса беришаверсин, аммо Хитой меники деб айтган ҳудудлар унга берилиши керак.

Албатта, буларнинг ҳаммасидан хабардор эдим. Лекин, Ватанни босқинчилардан озод қилиш учун қулай вазият пайдо бўлар экан ва бунинг устига, ёрдам бермоқчи бўлган одамнинг ўзи остонага бош уриб келиб турганда, уни қайтариш шу Ватанга хиёнат бўлмасдими?! Ким нима деса десин, аммо мен қилган ишимдан пушаймон эмасман. Биз Ватаннинг катта бир қисмини озод қила билдик. Қани энди, бу ишга бош қўшганларнинг ҳечйўғи ярми ҳақиқий ватанпарвар бўлишганда эди, балки мен ҳозир бу аҳволга тушмас эдим. Аммо афсус. Ана шу Абдукарим Аббосни олинг. Шарқий Туркистон ҳукуматининг аъзоси, Миллий армия сиёсий бошқармаси раҳбари бўлгани ҳолда хитой коммунистларининг ичимиздаги вакили бўлиб чиқди.

ТАРИХ. Абдукарим Аббосов Ғулжа тўла озод қилингандан сўнг ёш бўлишига қарамай, янги ҳукуматда муҳим лавозимларга тайинланди. Унда шижоат ва ташкилотчилик қобилияти борлиги инқилоб жараёнида янада намоён бўлди. Абдукаримнинг отаси Ҳошим оқсоқолни маҳбус Қорақўлдан билар, ораларидаги борди-келди кейинчалик ҳам узилган эмасди. Ғулжада ҳам Ҳошим оқсоқол ўғли билан бир неча бор маҳбуснинг уйига келган. Улар ҳаммаслақ, ҳамфикр одамлар эди. Ҳошим оқсоқол кўпчилик илғор фикрли кишилар қатори Шэн Ши Цай қатағонининг қурбони бўлган. Абдукаримнинг дунёқарашида Хитой коммунистларининг таъсири сезиларли эди. У Урумчидаги Шинжон институтида ўқиб юрган пайтларида шу институт домласининг қизига кўнгила кўйиб, кейинчалик унга уйланади. Қайнотаси хитой мил-

латидан бўлиб, коммунистлар партиясининг кўзга кўринган сиёсий арбобларидан бўлган. Номмаълум сабабларга кўра, Ғулжа озод бўлгандан сўнг Абдукарим Аббосовнинг хотини ўзидан бир парча хат қолдириб ўз жонига қасд қилади. Унда: “Мен бу инқилоб ғалаба қилгандан кейин сизларнинг Жунггу (Хитой) коммунистик партияси билан қўл ушлашиб, Осиё заминида яна бир қудратли социалистик давлат қуришингларни орзу қиламан”, деб ёзилган эди. Суюкли одамидан васиятдай бўлган ушбу мактуб Абдукаримнинг кейинги ҳаётида ўз таъсирини кўрсатади. Унинг дунёқараши Шарқий Туркистон мустақил республикасига келажакда хавф туғдириши мумкин бўлгани учун у билан бир неча маротаба маҳбус суҳбатлашади. Ҳатто уни ички ишлар вазири лавозимидан четлаштиради.

Шарқий Туркистон ҳукуматининг бошқа бир аъзоси генерал Исҳоқбек Мононов эди. Маълумотларга кўра, у Тарбағатой вилоятининг Оқчи ва Ўлғучот ноҳияларида яшайдиган қирғизларнинг вакили. Айрим манбаларда генерал Қирғизистоннинг Олой ҳудудидаги бадавлат оиладан чиққани айтилади. Шунга қарамай, ҳали ёшлик пайтларидаёқ большевиклар гоёсига дуч келар экан, у ўз оиласи билан муносабатларини узади ва 20-30 йиллардаёқ Ўрта Осиёда бошланган ва “босмачи” деб ноҳақ номланган миллий-озодлик ҳаракатига қарши курашади. Шэн Ши Цай даврида Тошқўрғон округидаги армия бригадаси қўмондонлиги даражасига кўтарилди. 1931-1933 йилларда Кумулда кўтарилган Хўжаниёз ҳожи бошчилигидаги миллий кўшиннинг исёнини шафқатсизларча бостирган совет армияси таркибида командир лавозимида фаол иштирок этади. Кейинчалик советлардан юз ўгирган Шэн Ши Цай ўз атрофидаги советларга садоқатли одамлар қаторида Исҳоқбекни ҳам қамамоқчи бўлганида совет консули ёрдамида Совет Иттифоқига қочиб ўтади. Бу ерда ўзи сингари қочқинлардан ҳарбий отряд ташкил этади. Советлар уларни ўқитиб, ўз маслағида тарбиялаб, қуролантириб Шарқий Туркистон инқилобида иштирок этиш учун киритади. Тарихчи В.Г. Обуховга кўра, Исҳоқбек 1943 йил сентябрь ойида Тошқўрғон шаҳрида яширин ташкилот тузади. 1944 йилда ўзи хизмат қилаётган ҳарбий гарнизонда исён кўтариб, Шэн Ши Цайга қарши кўтарилган қўзғолонга қўшилади. Дарвоқе, ўша

пайтларда Тошқўргон округида вольфрам кони бўлиб, уни со-
ветлар очишган ва ташиб кетишган. Физика фанлари доктори ва
тарихчи Увайсхон Шокировга кўра, Исҳоқбек Мононов аскарла-
ри Шарқий Туркистон республикаси миллий қўшини таркибида
Хайронбоғнинг олинишида ва Жинг шаҳрини озод қилишда иш-
тирок этади.

III

Йўл олис эди. Маҳбус олиб кетилаётган автоулов тинимсиз
олга интилар, ёзнинг гира-шира ойдинида теварак-атрофдаги
манзара янада бошқача бўлиб кўзга ташланади. Қўрғос ўзгариб
кетибди, дея ўйлайди маҳбус. Янги бинолар қурилибди. Одамлар
кўпайибди. 1931 йили бу ердан биз ўтганимизда шаҳар шун-
дайин харобаликка келмиш эдиким, бу ерни қўриқлаб турган
соқчилардан бошқа бутун шаҳар халқи қочиб, чегарадан ўтмиш
эдилар. Илгариги кенг боғу бўстон жойлари эса, биз ўтгандаги
кўналарда бахтсиз мазлумлар кўнгиллари каби синдирилган
ҳолда култепаларга айлантирилмиш эди. Ушанда биз гўё бойўғай
қушларидек бўлиб, бир чолдевор хароба уйга тушиб жойлашган-
дик... Дарвоқе, Аҳмад афанди орамизга келиб қўшилганда мулой-
им, доим чехраси кулиб турадиган бир йигит эди. Мана бугунга
келиб улғайди, сиёсий жиҳатдан тобланди, деб ўз ўйларига чўмади
маҳбус. Қизиқ, нега у кейинги пайтларда терс гапирадиган бўлиб
қолди? Ниятини очиқламайди. Аммо гап-сўз, ҳаракатларидан
“2-дом”га мойиллиги сезилади. Бироқ барибир юрагида миллати-
га муҳаббат ўти бор... Унда нега, нега “битим”га розилик берди...
Ахир уйғур халқи ўзининг мустақиллигини йўқотгани аҳволи би-
лан ҳеч қачон келишолмагани бу йигитга маълум эмасмидир. Бу
юрти муборақда бизнинг инқилобимизгача ўнлаб кўзғолонлар,
инқилоблар бўлмадими? Афсуски, улардан кўпчилик сабоқ чиқара
билмади. Энг сўнггиси Хўжаниёз инқилоби бўлди...

ТАРИХ. Шарқий Туркистон халқининг, хусусан, уйғурларнинг
мустақиллик учун кураши доимий равишда давом этди.
Тарихчиларга кўра, Шарқий Туркистонни манжур-хитой феодал-
лари 1758-1759 йилларда босиб олганидан буён ўтган даврда 400
мартадан ортиқ кўзғолон бўлиб ўтган. Хитойларгача бу ерлар-
да ҳукмронлик қилган подшоҳларга хожаларнинг таъсири кучли

бўлган. Хожа – тариқат машойихларига берилган унвон. Бир ривоятда эса Шайх Абу Мансур Мотуридий “Хожа – Мустафодир” дейдилар. Хожалар шундай улуғ мақомга эга бўлишган. Шу боис ҳам XVI-XVII аср уйғур давлатчилигидаги сиёсий ҳаёт кўп жиҳатдан хожалар фаолияти билан боғлиқ бўлган. Хусусан, бу мамлакатда хожаларнинг икки қавми бир-бирлари билан “мусобақалашган”. Булар “оқтоғлик” ва “қоратоғлик” хожалар. XVII аср охирига келиб ҳокимият тепасига оқтоғликлар вакили Оффоқ хожа келади.

Шарқшунос олим Н. Веселовский ўзининг Ёқуббек оталиқ ҳақидаги тадқиқотларида оталиқнинг яқин мулозимларидан бўлган Мирзо Аҳмад Кушбегига асосланиб, “Ёқуббекни Кошғарга Алимқула жўнатади. У билан бирга Оффоқ хожанинг авлодидан Бузрук хожа ҳам Кошғарга кетади. Аслида, Кошғар тахтига Бузрукнинг амакиси Муҳаммад Эмин кўпроқ ҳақли эди. Чунки у уч йил мобайнида Кошғар хонлигини эгаллаб турган ва бундан ўн икки йиллар олдин хитойлар билан курашда муваффақиятга эришмагач бу ерни ташлаб кетган Муҳаммад Юсуф тўранинг ўғли эди”, деб ёзади.

Тақдир тақозоси билан Ёқуббек Кошғар хонлигини хожалардан тортиб олиб, бу ерда ўн уч йил ҳукмронлик қилади. У шунингдек, Уйғуристондаги барча тарқоқ хонлик ва феодал давлатларни ўз атрофига бирлаштиради ва 1865 йилда Еттишаҳар мустақил давлатини ташкил этади. 1870 йилда Ёқуббек Урумчи султонлигини ҳам ўзига қўшиб олди. Или (таранчи) султонлигини эса 1871 йилда Русия босиб олади. Рус тарихчиларига кўра, Или вилоятига ҳарбий юришни генерал Колпаковский амалга оширган ва ўн йил мобайнида Русия ҳарбий қисмлари Или ўлкасини (маркази Ғулжа) мустамлака ҳолатида тутган. Бу орада Еттишаҳар давлати на Россия, на Буюк Британия томонидан тан олинмайди. Чин эса унга қарши кенг миқёсда уруш бошлайди. 1877 йилда Ёқуббек заҳарлаб ўлдирилади. Уйғуристонни Чин мамлакати қайта босиб олади. Тинч аҳоли ўртасида оммавий қамашлар ва отулар ўтказилади. Тарихчиларнинг гувоҳлик беришларича, Чин қўшинлари қўмондони генерал Цзо Цзунтан уйғур халқининг жаллоди сифатида тарихга кирган. 1879 йилда Ливадия шартномасига (2.Х.1879 й.) кўра Или ўлкаси Чин империясига қайтариб берилди. 1884 йилда Уйғуристон яна Шинжон (янги чегара) деб атала бошланди.

1911-1912 йилларда ички Хитойда Чинхай (Синхай) инқилоби

юз берди ва Чин империяси халқлари ўз тақдирларини ўзлари белгилаш ҳуқуқини қўлга киритдилар. Аммо бу ҳуқуқдан фақат Хитой (Хан) халқи тўла фойдаланди, холос. Хан миллатчилари партияси – Гоминдан раҳбарлигида Хитой республикаси қулаган Чин империясининг ҳудудларини “қайтариб” ола бошлади.

... Шинжон тарихида юз берган йирик исёнлардан бири 1931 йилги Қумул қўзғолонидир, эслайди маҳбус, Қумул Урумчидан шарқ томонда, тахминан, беш кунлик йўлда жойлашган эски бир шаҳардир, деб таърифланади биз кўрган адабиётларда. Бунинг атрофидаги 12 тоғда 12 канд бўлиб, буларда яшаётқон ярим кўчманчи ерлик халқлар эса, Қумул ҳокими Ванг хўжамнинг молчиларидир. Эшитишимизча, хўжайиннинг 100 мингдан ортиқ ҳар турли чорва моллари уларнинг қўлларида боқилмоқда эди. Бутун тоғликлар ота-боболаридан тортиб, бу кишининг чорвалари устидан боқмачилик билан кун кечирмоқда эканлар. “Ванг” демак, Хитой тилида кенгашичи-маслаҳатчи бўлиб, баъзи бир кишиларга Хитой хонлари томонидан алдаб қўйиши учун бериладиган оти улуғ, супраси қуруқ мансабдир. Айтишларича, ўша пайтларда Ғулжа, Кучар ванглари машҳур бўлса ҳам, булардан бошқа шаҳарларда ҳам бу қуруқ унвонга эга бўлган кишилар бордур.

Юқоридида айтилган Хўжаниёз қўзғолонининг асосий шитирокчилари Қумул вангининг молчилари бўлган. Гарчи, бу қўзғолонни молчилар бошлаган бўлса-да, аммо тез орада оловланиб кетди: бутун Уйғуриянинг барча ҳудудларига тарқалди. Чунки, халқнинг жони ҳалқумига келган эди. Хукмрон режимга нисбатан умумий газаб бутун хитой бўлмаган халқларни тез бирлаштирди ва улар айтиши керакки, зарур даражада душманга қаршилик кўрсата олдилар.

1933 йил баҳорига бориб қўзғолон Шинжоннинг 90 фоиз ҳудудини эгаллаб бўлди. Айрим тарихчилар, жумладан, тарихчи В.Г. Обуховга кўра, қўзғолон мустамлакачиларга қарши бўлиш билан бирга, у диёнат ва миллат учун шиори остида кўтарилган. Ўша пайтда Хитойга қўшни бўлган Гансу вилоятидан ҳаракатга қўшилиб, бу вилоятнинг губернаторлигини кўзлаган 36-дўнган пиеда Гоминдан дивизиясининг қўмондони Ма Чжунин қўзғолончиларга ёрдамга келади ва дўнган отрядлари Олтой вилоятининг катта қисмини эгаллаб, хитой губернатори Ли Чжанкуни пойтахтдан сиқиб чиқаради...

...Йўл эса олис эди. Ҳа, Шинжонда бизгача Хўжаниёз ва Йўлбарсхонлар инқилоб қилишган, деб икки ёнидаги соқчиларнинг мудраб бораётганига қараб қўйди маҳбус. Мен 1931 йилда Ғулжага ўтганимда бу воқеа халқ оғзига тушиб, ҳар турли хурофот сўзлар ҳар томондан тарқалмоқда эди. Бу ишлар эса кимлар томонидан қурилаётганлиги, бунинг ортидан қандай ишлар келиб чиқиши, бизга кўриниб турган бўлса ҳам, бошқа ҳеч бир кишининг хаёлига келиб қўймаганлиги мени ҳайратда қолдирмиш эди. Узоқ эмас, кечагина кўзлари кўрган ўлим оғзидан минг хил машаққатлар билан советдан қутулиб қочган неча мингларча нодон бой-савдогарлар ва бошқалар ўз жаллодлари томонидан тортилган иқтисодий тўр-тузоқлар атрофида оч қолган жониворлар каби тимирскилаб юрмоқда эдилар. Дунё дўзахини кўзлари билан кўрган бўлсалар ҳам, хиёл ўтмай уни ёдларидан чиқариб, ҳирс билан дунё тўплаш чорасига киришимши эдилар. Бу қорабосганлар миллат, ватан учун асло қайғурмас эдилар. Совет маккорлари буларни кўргач, баттароқ семиртириб сўйишга тайёрлаш учун иқтисодий тузоқларни кун сайин оширмоқда эди. Охирзамонда энг ёмон одамлар ким, деб сўралганда: “Биринчи – динини сотган жоҳил одамлар. Иккинчи – очкўз, пиқсиқ, тамаҳўр бой ва савдогарлар”, деган пайгамбаримизнинг сўзларини китобларда ўқиган бўлсак, унинг аниқлигини кўзимиз билан кўрдик. Хуллас, бу бузгунчилик ўти атрофга учқун ташлаб, кундан кунга кўтарилиб авж олгани турди! Бу ишларнинг бошида Советлар турганини кам одам билар эди. Совет ҳукумати мана шундай тўполон ортидан нафақат Шинжонда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олишни, шунингдек, Советлардан қочиб келган бой-савдогарлар, “босмачи” деб ном олган қоработирлардан ва яна оқ гвардиячилардан ҳам биратўла қутулишни режалаштирган эди. Бундан ташқари, Урумчидаги совет консулхонасидан илҳом олган Кумул кўзголови ерлик мусулмонлар ичиде тезроқ тарқалиши учун бу маккорлар томонидан унга диний тус берилмиш эди. Ислом йўлида жонини қурбон қиладиган бечора мусулмонлар бошқача тушунмасалар ҳам, “бу кўзголончиларни” ислом учун чиққан гозийларга ўхшайди деб, ҳар ердан бош кўтариб, буларга қўйилгани турдилар. Яна шуниси ҳам советларга маълум эдики, Шарқий Туркистонни босиб турган мустабид Жанг Жуннинг бутун идора усули – сиёсати ҳам, иқтисодиёти ҳам, аскарний ни-

зомларида ҳам хон замонидан қолган эски усуллар қўлланганидан ўз қаршисига қўйилган совет консулхонаси рақибларидан ҳар тўғрилиқ енгилмиш эди. Шундоқки, кўзголончиларга қарши қўллагудек қуроли йўқлигидан, қўшнилик қадрини орага солиб, ўз душманидан қурол сўрагач, “иш пайти келди” деб дарҳол бир қанча қурол-яроқ топширмишдур. Жанг Жун бу қуролларни олти аравага юклатиб, кўзголончиларга қарши қўйилган Кумулдаги Хитой аскарларига юбормишлар. Бунинг хабари аллақачон у ёққа берилиб, керакли чораси кўрилмиш экандур. Кўзголончилар мерганларидан пистирма қўйилган тоғ қисигига аравалар келганда, икки томондан ўққа тутиб, хитой аскарини қолдирмай қириб, бутун қуролини қўлга туширмиш эдилар. Буларнинг ҳеч қутилмаган бундай галаба қозонишлари кўзголоннинг кучайишига сабаб бўлиб, Хитой ҳукуматини қаттиқ таъвишига туширди. Шунинг учун бурун Совет билан урушиб, Хитойга қочиб ўтган чор Русияси генераллари Дутов, Анненковлардан қолган оқ руслардан аскар тузиб, шулар орқали кўзголончиларни бостирмоқчи бўлди.

Маҳбус, ана шулар ҳақида ўйлар экан, хитойларнинг бу тутган йўли ҳам ўзларига фойда бермаганини эслади. Чунки, бу ишларнинг олди совет консулхонаси томонидан илгаридан олиниб, керакли чоралар кўрилмиш эди. Шундай бўлдики, бу рус аскарлари атрофдаги тинч ётган мусулмон аҳолига йўқ баҳоналар билан кўп зиёнлар етказдилар. Буларнинг шу каби тесқари ҳаракатда бўлишлари эса, консулхона томонидан олдинроқ уюштирилиб, унинг натижаси қутилмоқда эди. Бу ҳақда советларнинг қўллаган сиёсатини тушунмаган ерлик мусулмонлар Хитойга қарши ҳар ердан бош кўтардилар. Айниқса, Урумчидан уч-тўрт кунлик от юришида шарқи-жанубдаги Кўнатурпон, Қорахўжа, Туюқ мусулмонлари орасида Хитойга қарши ишлар ортиқча қизғинлашди.

Ўша пайтдаги Жанг Жун ҳукуматининг яна бир сиёсий кўрлиги шунда бўлдики, совет консулининг маслаҳати билан японлардан Манжурия орқали советга қочиб ўтган 20-30 минглик Хитой аскарлари билан Шинг Дубан (манбаларда Шэн Ши Цай) деган генерални келтириб, Жанг Жун ҳукумати ўз аскарларига бош қўмондон қилди. Бундан Совет ҳукумати икки мақсадни ўз олдига қўйди:

1. Бу аскарлар билан ерли кўзголончиларни бостириш, уларнинг ўз ҳуқуқларига эришишларига йўл қўймаслик;

2. Ерли қўзғолончиларни бостиргандан сўнг Жанг Жун ҳукумати ҳам йўқ қилишдан иборат эди.

Булардан чиқадиган хулоса шу эдики, Шарқий Туркистон ҳақиқатдан Хитойнинг мустамлакаси бўлиб, бу мазлум халқларнинг тақдири учун чор Русияси қандоқ сиёсат тутган бўлса, Совет Русияси ҳам шундоқ сиёсат тутди. Уларнинг ўз ҳаққоний ҳуқуқлари учун қилган курашларига ёрдам бериш у ёқда турсин, аксинча, уларни бостиришда Хитой ҳукуматига ёрдам бериб келди. Э воҳ, бу ишлар бизга кўримли эди-ку! Яна не деб уларга ишондик? Ёки бизнинг вазиятимиз ўзга эдимиз? Йўқ, биз уларга ишонганимиз йўқ! Биз Аллоҳга ишониб инқилобни амалга оширдик. Аллоҳ бизни қўллади. Уч вилоятда галаба қозондик. Тизимли армиямизга, ўз байрогимизга, миллий тулимизга эга бўлдик. Шарқий Туркистон деган миллий мамлакат туза олдик. Бу Аллоҳнинг бизга кўрсатган яхшилиги. Аммо кейинги ишлар – инқилобнинг уч вилоятдан нарига ўтмай қолиши, мана бу ярамас “битим” можаросининг пайдо бўлиши каби муносабатлар Аллоҳдан эмас, ўзимизнинг билимсизлигимиз, интифоқсизлигимиздандур. Дунёда ким яхшилик кўрса, ўзининг яхши меҳнати сабабли Аллоҳдин бўлур, агар ёмонлик кўрар экан, албатта, уни ўздан билсун, ўздан кўрсун. Чунки Аллоҳ Қуръонда, пайғамбаримиз ҳадисларида мусулмонлар учун дунё ва охираат давлатини топгудек йўللарни очиқ-ойдин кўрсатмиши эди. Шу йўлда турар эканлар, улар илм-фан, маданият, тараққиёт тарафдорларидир. Жаҳолат – Исломиётда қабих ишдур. Оврупо маданиятининг ривожланиши – ислом маданияти харобланишининг натижаси бўлишида ҳеч шубҳа йўқдир. Валлоҳи аълам.

У охириги сўзни овоз чиқариб айтди. Маҳбуснинг икки ёнида мудраб бораётган соқчилар бир қимирлаб, кўзларини очишди.

ТАРИХ. Нима демайлик, Совет разведкачиси ва тарихчиси Вадим Обуховнинг биз юқорида номини келтирган китобида Хитой республикасининг мустамлакаси Шинжон ўлкаси ҳаёти билан боғлиқ қизиқарли фактлар кўплаб топилади. Айни пайтда, Обуховга кўра, бу юртда турли мамлакатлар, айниқса, Буюк Британия, АҚШ ва Русия давлатлари томонидан ёлланган ёки ўзларига қарашли юзлаб агентлар фаолият кўрсатади. Бошқача айтганда, Обухов жаноблари Шинжондаги, хусусан, Гулжадаги ҳар бир уйғур, қозоқ ёки ўзбекда совет ҳукуматининг нақд айгоқчисини кўради. Зотан, “Олти империянинг олишуви: Шинжон учун кураш” китоби ҳам ана шундай рус разведкачила-

ридан бири, Шарқий Туркистон республикаси Миллий армиясининг майори Никофор Студенковнинг хотирасига бағишланган. Биз совет айгоқчилари мавзусига яна қайтамиз.

Ҳозир эса маҳбуснинг “Қумул” инқилоби юзасидан айтган фикрларига Обухов китобидан далиллар қидириб кўрамиз. Обуховга кўра, РККА (Қизил Армия инқилобий кўмитаси) разведка бошқармаси 3-бўлимнинг бошлиғи Александр Никонов РККА бош штаби раҳбариятига ёзган ҳисоботида вилоятдаги сиёсий вазиятни шундай таҳлил қилади: “Хитойликлар фақат ҳар жиҳатдан тушқунликка учраган ўз ҳарбийларига, оқ гвардиячилар ва бизгагина таянишлари мумкин”. РККА разведка бошқармаси воқеалар йўналишига баҳо бераркан, “Кўзголончилар ҳаракати шундай давом этса, Шинжонда Хитой ҳукуматини ағдариб, мусулмон давлати қурилишига олиб келиши мумкин”, дейди. Бундай таҳлиллардан сўнг совет раҳбарияти бундан буён кўзголончиларни ҳар қандай қўллаб-қувватлашдан воз кечиб, Хитой маъмуриятига ёрдам беришга қарор қилади. Шундай қилиб, 1931 йил ўрталаридан бошлаб Совет Иттифоқи Шинжонга қурол-яроқ, ҳарбий техника ва ўз маслаҳатчиларини юбора бошлади. Энг қизиғи, бундай ёрдамни хитойлар томонида ҳаракат қилаётган собиқ оқ гвардиячилар ҳам ола бошлади. Тадбирни ўтказишга тилла баҳосида (10000 рубл) маблағ ажратилди. Бундан ташқари хитойликларга ўзларининг хитойлик ҳарбийлари билан ёрдам беришга қарор қилинди. Генерал Су Бинвэн қўмондонлигидаги Ватанни ҳимоя қилиш Армияси 1932 йилда шимолий-ғарбий Манжурияга келтирилиб, японларга ва Манчжоу-Го ҳокимиятига қарши курашган эди. Японлар уларнинг қаршилигини бостиришгач, 1932 йил декабрь бошида Су Бинвэн армияси совет ҳудудига сиқиб чиқарилди. 1933 йил январь бошида эса Манжуриядан генераллар Ли Ду ва Ван Дэмин бошчилигидаги 5000 хитойлик ҳам Советга қочиб ўтганди. Улардан кейин генераллар Ма Чжаншан ва Ма Ду қисмлари ҳам бу ерга келишган. Совет ҳукумати юқорида айтилган барча Хитой қўшинларини қуролсизлантириб, ўзида сақлаётган эди. Шундай вазият туғилдики, бундан буён мазкур неча минглаб манжур солдат ва офицерларини бекордан боқиб ўтирмаса ҳам бўлади. Улардан Совет Иттифоқи манфаатлари йўлида фойдаланиш пайти келган эди. Шундай қилиб, СССР ҳукумати собиқ Ватанни

химоя қилиш Армияси ҳарбийларини қуролаштириб Шинжонга ташлашга қарор қилди.

Бу орада эса Кумулда бошланган кўзғолонлар бутун вилоят бўйлаб ўт ола бошлади. 1933 йил январ ойида Шинжоннинг яна бир қатор районларида, Турфонда ғалаён кўтарилди. Уларнинг асосий қисми ўтроқлашган деҳқонлар эди. Кўзғолончилар Турфон, Пичан, Лукчун шаҳарларини ишғол қилиб, Урумчи томон йўналди, деб хабар беради тарих китоблари.

Ва ниҳоят 1933 йил 3 августда ВКП(б) Марказий қўмитаси Сиёсий бюроси “Шинжон билан ҳамкорлик ҳақида”ги кўрсатмасини тасдиқлади. Мазкур кўрсатма лойиҳасини К. Ворошилов раҳбарлигида Сиёсий бюронинг махсус комиссияси тайёрлаган эди. Бу кўрсатма Шинжон генерал-губернаторлигига янгидан Крема танлаган номзод – Турфон ҳудудида Хитой ҳарбийларига қўмондонлик қилаётган ёш, шуҳратпараст полковник Шэн Ши Цай билан ҳамкорликда ишлашга қаратилган эди. Мазкур ҳужжат СССР ҳукуматининг Шэн Ши Цай ва унинг ислоҳотларини қўллаб-қувватлаш, унинг мусулмон кўзғолончилари, шунингдек, Ма Чжуннинг дўнган отрядларига қарши курашига ёрдам кўрсатиш, вилоятни Хитой шароитида сақлаб қолишга қаратилган эди. Бунгача янги номзод Шэн Ши Цай мамлакатдаги ур-тўполонлар ва Москва юборган кучлардан фойдаланиб, ҳарбий тўнтариш ясади ва Шинжон генерал-губернатори бўлиб олади. Уйғуристон халқининг миллий-озодлик ҳаракатини пасайтириш учун янги ислоҳотлар режасини эълон қилади. Унда халққа бир қатор сиёсий ва иқтисодий эркинликлар ваъда қилинган эди.

...Маҳбус туйқус бошини кўтарди. Шу пайт йўлни қандайдир йиртқич ҳайвон кесиб ўтди. Машина қаттиқ тормоз бериб тўхтади. Йўловчилар ўртасида ғала-ғовур бошланди. Бирови кесиб ўтган йиртқични бўри деса, бошқаси тулки деди. Ҳайдовчининг рангги оқариб кетган эди.

– Нега кўрқасан, босиб юбормайсанми, нималиги маълум бўларди, – деди маҳбуснинг ўнг томонида ўтирган Зокир афанди (Захар Кузнецов). – Бу-ку, бир ҳайвон экан, тирик одамларнинг қанчасини танкларга бостириб юбормадикми! – деди қийшанглаб.

– Ҳа, Зокир афанди, сизларнинг қўлларингиздан ўшандай золимликлардан бошқа иш келгани йўқ, – деб унга ўтқир қаради маҳбус.

Зокир афанди, гарчи, бир муддат илгари қийшанглаб турган бўлса-да, маҳбуснинг гапидан сўнг жимиб қолди. Билардики, бу одам билан сўз тортишиб бўлмайди. Бунинг устига, маҳбусни ҳеч зиён-заҳматсиз айтилган жойга етказиб боришлари зарур эди. Шу билан машинадаги ғала-говур ниҳоясига етиб, илгарилаб кетишди.

Маҳбус яна ўз ўйларига чўмди. Хўжаниёз ва Гасилинг⁶ аскарлари биргаликда ҳаракат қилишганидан хавотирга тушган совет маккорлари уларнинг ўрталарига совуқчилик солиб, бир-бирларига қарши қилиб қўйгандилар. Худди ҳозиргидай илгарилаб бораётган қўшиннинг олдидан қора мушук ўтди. Хўжаниёз ва Момутсилининг тарафдорлари Гасилингни нафақат ўлжанинг янги ва кўпини олганликда, айти пайтда уларни динсизликда ҳам айблашгача боришди. Натижада бу икки нотавон айри бўлишиб кетишдигина эмас, бир-бирларига душман ҳам бўлиб қолишди.

ТАРИХ. Вадим Обухов бундай ёзади: 1933 йил 12 ноябрда Амир Муҳаммад Амин Бутро ва Абдулоқо Собит Домулла раҳбарлигидаги Хўтан кўзғолончилари Кошғарда британиялик жосусларнинг қўлаб-қувватлаши остида диёнат ва миллат паноҳи бўлимиш Шарқий Туркистон Ислом Республикасини тузишди. Уйғур ватанпарварларининг етакчиси Хўжаниёз ҳожи – Президент, Собит Домулла эса бош вазир этиб сайланди. Буюк Британиянинг Кошғардаги бош консулининг хабар беришича, Шарқий Туркистон Ислом Республикасининг асосий шиорлари ханларга, дўнганларга ва советларга қарши кураш эди. Бироқ шариятга асосланган мустақил давлат тузишга қаратилган ҳаракатлар зое кетди. Буюк Британия ҳам, Туркия ва Афғонистон ҳам ёш республикани қўлаб-қувватлаш имконига эга эмасди. Бундан ташқари, Шарқий Туркистон Ислом республикасининг ягона турк исломчилигига асосланиши маҳаллий дўнганлар орасида ҳам, шунингдек, Шинжон ва СССР маъмурияти тарафидан ҳам қаттиқ қаршиликка учради. Мазкур тузилма бор-йўғи уч ой кун кўрди холос. 1934 йил февралига ке-

⁶ Баъзи адабиётларда Шарқий Туркистонга чегарадош Гансу ўлкасининг ҳокими Ма Чжунин ҳам уйғур оксуяклари томонидан кўзғолонга жалб этилган. Гасилинг дўнган генералларидан бири, мусулмон Ма Буфаннинг жияни. В.Обуховга кўра, у 1937 йилда Хитой коммунистларининг Ғарбий армиясини тор-мор этган. Маҳбус афтидан ана шуни назарда тутмоқда – Ё.Х.

либ инқилоб бошлиқларининг деярли барчаси жанларда ҳалок бўлади. Баъзиларини Шэн Ши Цай дорга осди, айримлари эса Ҳиндистон ва Тибетга ҳижрат қилишга муваффақ бўлишди.

...Йўл эса олис эди. Маҳбуснинг хаёлидан Гасилинг кетмасди. (Маҳбус “Гасилинг” деб атаётган одам Гансу ўлкасининг 36-дивизияси генерали Ма Чжунин эди. Тарихий маълумотларга, жумладан, В.Обуховга кўра, хитой-совет бирлашган қўшини томонидан тор-мор этилган Ма Чжунин шимолий чегарадан советларга қочиб ўтган ва қуролсизлантирилган. Аммо Иосиф Сталин уни Шиньжон ҳукуматига топширмаган. Совет махсус хизматлари уни кейинчалик Шэн Ши Цайга қарши ёки уни алмаштиришга керак бўлиб қолар, деган мақсадда сақлаб қолишгандир, эҳтимол. Аммо бундай воқеа юз бермайди. У ГУЛАГнинг чек-чегарасиз кенгликларида кўздан ғойиб бўлади. Бошқа бир гап-сўзларга қараганда эса хитойлик генерал Москва атрофидаги ҳукумат дала ҳовлисида эмин-эркин яшаган. Нима бўлганда ҳам Ма Чжунин (Гасилинг) Шиньжонга қайтиб бормаган. – муаллиф). Бу шиддаткор дўнган боласи қандай қилиб кофир бўлсинки, аскарларининг уст кийими орқасига “Фийсабириллоҳ” (Худо йўлида газот) деб уйғур ёзувда ёзилган бўлса. Совет маккорлари бу икки ога-ини ўртасига шу даражада совуқчилик солди. Оқибатида асосий душман бир ёқда қолиб, иккалалари уруш қилишди. Гасилинг Хўжаниёзни Оқсувгача қувиб йўқотди. Хўтанликлар Кошгарда ислом ҳукумати қурганида Хўжаниёз йўқ эди. Собит Домулла бошлиқ аскарлар Кошгаргача йўл усти кўпайиб келавердилар. Ислом ошиқлари – оқ кўнгил, содда муслмон бечора уйғурлар: “Биз отига бўлса ҳам ислом давлати қурдик”, деб пойтахт қуриш маслаҳатида карнай-сурнай, ногора-дўмбара чалишиб, йўлга чиққан аскарларни кўришганларида суюнганларидан “Ислом очилди-ё, ислом очилди” садоари билан ер тепиб ўйинга тушгани турдилар. Аллоҳ қуллари, Муҳаммад (с.а.в.) умматлари – буларнинг ихлос-эътиқодлари кўнгилларида кўмилиб ётган. Агар у гавҳар очилур экан, ҳар яхшиликка ярамлиқлари вашида қобилиятлилари борлиги шаксиздур. Бироқ бу бечораларнинг диний ва ҳам сиёсий ишларда замонга тушунган ҳақиқий қоловузлари (йўлбошчилари) бўлмагандур. Шунинг учун Ботиш, Чикишдаги биз Туркистон муслмонлари, босқинчиларга асрлар бўйлаб оёқости бўлиб келганмиз... Агар ўша кунлари халқ деганда

фақат қозоқни тушунган, Ватан деганда фақат Олтойни тушунган Усмоннинг ўрнига бош қўмондон сайлаб Гасилингни келтирган бўлсалар эди, Туркистон ҳукумати сақланиб қолган бўларди. Буни қаранг энди: 1933 йил баҳорда Шинжон ҳукумати устига келган Шинг Дубан (Шэн Ши Цай) бир қадар эшитган қулоққа ёқимли сўзлар ёзилган ўз режасини эълон қилди. Бизнинг Аҳмад афанди, Момутохун, Абдукаримга ўхшаши Хўжаниёз ҳожи ҳам Шинг Дубаннинг сўзларига ишониб, у билан келишим қилишга рози бўлган. Аслида, Хўтан кўзғолони, Кошгарда ислом ҳукумати юзага келиши, англашимча, ўша келишимга қарши кишиларнинг ўтлиқ норозиликлари билан юзага чиқди, аттанг... Мен ўша пайтлари Ғулжада бўлиб, уларга етолмадим. Бунинг устига, кўп ўтмай Дубан ўз ишларини йўлга қўйиб, Совет Иттифоқи билан апоқ-чапоқ бўлиб кетгандан кейин бутун Шинжонда қама-қамалар бошланиб кетди...

ТАРИХ. 1937 йилга келиб Шинжон губернатори гўё ўлка ҳукуматини эгаллаб олмоқчи бўлган троцкийчиларнинг фитналари ҳақида гапира бошлади, деб хабар беради ўша бизга яхши таниш бўлган В. Обухов ўз китобида. Генерал-полковник Шэн Ши Цай бўлиб ўтган кўзғолон муваффақиятга эришгудек бўлганда, унинг натижаларидан ўлкада фаол иш олиб борган япониялик ва германиялик жосуслар фойдаланиб қолишган бўлар эди. Бунинг оқибатида Хитой ва СССР жабр кўрарди, дея айюҳаннос сола бошлади. Гап шунга тўхталдики, Шэн Ши Цай СССРнинг Шинжондаги бош консули Гарегин Апресовни троцкийчи ташкилот раҳбари сифатида “Шинжон билан Русияни уруштириб қўйишга ҳаракат қилган” дея айблов эълон қилди. Ваҳоланки, Шэн Ши Цай ўзи ўтирган лавозимга айнан Г. Апресов тавсияси билан келган эди. Хуллас, 30-йиллар охирларига бориб, бутун Шинжон бўйлаб катагон қиличи қинидан чиқди. Натижада минглаб одамлар жабр кўрди.

...Йўл эса жуда олис эди. Маҳбус кўзлари юмуқ бўлса-да, машина шовқинидан ташқари тик этган овоздан ҳар балони кутиб йўл босар эди... Хаёлидан шундай байт ўтди:

*Умидсиз бўлма, Согуний, умидинг кўзгуси бордур,
Қоронгу кеча сўнгидан қуёшнинг чиқгуси бордур.*

Зотан, ўйлади маҳбус, умид имонли одамдагина бўлади. Умрим мана шундай қама-қама, қоч-қоч, таъқибларда ўтиб бормоқда. Аммо Аллоҳдан умид билан яшаётган бир менми?.. Хўжаниёз

ҳожи ёки тарихларда Кумул қўзғолони деб ном олган инқилоб бир диндаги халқларнинг иттифоқсизлиги боис барбод бўлди. Шинжоннинг ҳар тарафида қўзғалган исёнчилар шаҳар ва қишлоқларни босиб, Ёқуббек оталиқ замонидан буён Олтишаҳар пойтахти бўлган Кошғар томонга келавердилар. Уша кунлари бу кент бир-бири билан келишолмаган, онгсиз, сиёсатсиз бир неча қоракучлар марказига айланиб қолмиш эди. Шундайки, Хўтан томондан Собит домлам бошлиқ Шоҳ Мансур кўмондасида келган Хўтан аскарлари, Урумчи ҳукумати йиқилгач шаҳарни босиб биринчи қўзғолон кўтарган Усмон қирғиз; бунга қарши йўқ мансабни талашиб қурбон бўлган кучарлик аравакаш Темир жужанг; Фаргона томондан кўчиб ўтган қўзғолончилар қолдиғи Юсуфжон кўрбоши ва булардан бошқа бир қанча қуролланган, онгсиз қоработирлардан бўлиб анчагина халқ кучи бир ўринга тўпланмиш эди. Бу одамлар қандай ниятда бўлишларидан қатъи назар, уларда ҳам бир умид бор эди. Аммо бу ерда ана шу одамларнинг ниятларини рўёбга чиқарадиган, умидларини ушалтирадиган бирон киши бўлса-чи ... йўқ эди. Уларнинг барчаси Кошғар ичига кириб ёпинган кўрпаларини ҳар ким ўз томонига тортар, олдинга қўйилган ягона ғоя, аскарда эса тизимли интизом, бошлиқларда улуг мақсад йўқ эди.

Бўлмаса, давлат қуриши учун барча шарт-шароит тайёр эди. Фақат уни ишлата биладиган бир устакор керак эди, холос. Мен бу мусулмонларнинг икки дунё бошлигимиз деб санаган домла, қаҳрамонлари ҳақида қалтис гап айтишидан холосман. Аммо шуни билмоқ керакки, Қуръонда "Иннам- ал мўмино ихватун", яъни "Мўминлар чин ога-инидурлар" ояти бўлатуриб, бунга ишонган мусулмонлар учун исломий қардошлиқдан фойдаланмаслик мумкин эмас эди. Мободаки ўшандай қардошлиқни таъминлашга ақл-иродаси етадиган бир киши бўлиб, унинг низоми остида ҳаракат бўлгонда эди, иш бошқа бўларди. Бўлмаса, уларнинг ҳам, бизларнинг ҳам орзу-умидларимиз бир эди: ота-боболаримиздан қолган ўз ватанимизга, эл қатори инсоний ҳақларимизга бошқалар каби биз ҳам эга бўлайлик, деган талаблардан бошқа бизларнинг нима ғуноҳимиз бор эди? Қуръон ҳукмига кўра, бошқаларга Ватанларини бостириб, ўз миллий ҳукуматларидан ажраб, уларга тобун бўлган мусулмонлар, Аллоҳ амрини бажармаганликдан худо олдида жавобга тортилиб, икки дунёда ҳам хорликка келадилар. Бизнинг инқирозларимизнинг энг биринчи са-

бабларидан бири – иттифоқсизлигимиз ва тараққиётдан орқада қолиб кетганимиз бўлди. Куръон мўминларни бирликка, иттифоқликка қаттиқ ундайди.

Куръоннинг бу кўрсатмаларини Ғулжанинг Байтулло масжиди минбаридан туриб неча мароталаб айтганим баробарида, мақсадим узоқдан бўлса ҳам Кошгарлик мусулмонларга ҳамдард эканимни билдириш эди. Бироқ бу даъватлар Кошгарликларга етдимийўқми, билмадим, аммо гулжалик мусулмонларнинг кўзларини очгани шубҳасиз. Орадан бир мунча вақтлар ўтиб эшитдимки, Ғасилингни ҳам совет маккорлари ўз тузоқларига илинтирмишлар, кейин эса Совет чегарасидан алдов билан ўтказиб қўлга олмишлар. Хўжаниёз ҳожи билан Шинг Дубан тил топишиб кетди. Эсиз, қанча-қанча ботирларнинг қурбон бўлгани қолди. Айниқса, Ғасилиннинг қуролдоши Мохусангни Кошгар халқидан умиди сўнғач, уларни одам ажратмай қурол топиширишга буйруқ чиқарди. Бунга қаршилик кўрсатилгач, шу баҳона билан уруш бошланиб, ҳар икки томондан ўринсиз қонлар тўкилди. Булар ичида кўпроқ қаршилик кўрсатган Фаргона қўрбошилари қолдиги – Юсуфжон қўмондасидаги ўзбек йигитлари эди. Ким қўлга тушган бўлса, тиррик қолмай ўлдирилмишдур. Булар ичида Хўжаниёз аскарлари ҳам бўлиб, улар қизил маккорлар ёрдами билан Андижон чегараси томонига чекиниб, дўнганлар қўлидан қутилмиш эдилар..

Бу қиргинларнинг яна бир сабабини Ғулжада эканимда эшитдимки, Кошгарлик инқилобчилар ҳар турли гап-сўзлар ёзилгон варақалар тарқатмишики, уларда дўнганлар уйғур халқининг ханларга (хитойлар) кўра ҳам ашаддий душманларидир. Уйғур халқи улар билан алоқани узишлари керак эмиш.

Энди бу каби иғволарнинг тагини ўйламаган қоработирлар ўзларидай мусулмон бўлган дўнганларга терс қарабгина қолмай, ўрни келганда уларга қарши уруш бошлашди. Бу иғволар аслида совет маккорларининг иши эканини онгсиз, имони суст кишилар қайдин билсин.

ТАРИХ. 1933 йил октябр ойида Шэн Ши Цай иқтисодий ва ҳарбий масалаларни мувофиқлаштириш учун Москвага сафар қилади, деб хабар қилинади баъзи тарихий ҳужжатларда. Япониянинг кучайиб кетишини ва шундоқ ёнбошида мусулмон давлати пайдо бўлишини истамаган Совет Иттифоқи қизил армиячилардан иборат Олтой кўнгилли армиясини Шэн Ши Цайга ёр-

дам сифатида ташлайди. Бу армия – оқ гвардиячилар ҳарбий кийимини кийган, бош Сиёсий бошқарма (ОГПУ)нинг 13-Олмота полки ҳарбийлари эди. Оқ гвардиячи полковник Павел Папенгут Шэн Ши Цайнинг кучли ҳарбий қобилиятга эга бўлган битта отаиқ, иккита пиёда полкини тузиб, Шинжонга ташлади. Ақлага сигмайдиган ҳодиса юз берди: кечаги душманлар битта сафда туриб кураша бошладилар.

Бу орада Ма Чжунин Кошғарни эгаллайди. Унинг одамлари бир куннинг ўзида 2 минг нафар маҳаллий аҳолини бўғизлаб юборади. Кейинчалик эса бир ярим минг хитой аскарни отиб ташланади.

Шу жойда Шинжон генерал-губернатори Шэн Ши Цай (Шинг Дубан) таржимаи ҳоли билан танишиш ўринлидир. В. Обуховнинг бизга таниш китобида у ҳақда мана буларни ўқиймиз: Шэн Ши Цай 1892 йилда Ляонин ўлкасининг Кайюан уездида катта ер эгаси оиласида дунёга келади. У Шанхай, Токио университетларида таҳсил олади. 1923-1927 йилгача Шэн Ши Цай Токиодаги пиёда қисмлари университетида ўқийди. Япониядан қайтгач, Гоминдан армияси офицерлигига қабул қилинади. 1928-1929 йилларда Нанкин дала штаби бўлими бошлиғи вазифасини бажаради. 1930 йилдан Шинжон губернатори Цзин Шужен унга майор унвони бериб, Урумчи ҳарбий билим юртидаги нозирлик бошқармаси офицери ва инструктор этиб тайинлайди. 1931 июлга келиб, Шэн Ши Цай Хўжаниёз ҳожи раҳбарлигидаги Шинжон халқлари миллий-озодлик ҳаракатига қарши шарқий йўналишда жанглари олиб боради. Турфон ва Шаншанда самарали жанглари олиб боргани учун “Ғолиб полковник” деган лақабга эга бўлади. Бироқ, Шинжонда шундай миш-мишлар ҳам юрадики, гўё Шэн Ши Цай аскарлари Хўжаниёз ҳожи отрядини Талат Шан (Тиён Шон бўлса керак) тоғларида ўраб олган пайтда, қўмондон қўзғолончилар раҳбаридан жуда катта совға-саломлар олгани учун, уни қўйиб юборган эмиш (кейинчалик у билан битим тузгани ҳам эски қадрдонлик аломати бўлса не ажаб – муаллиф).

1933 йилда Шэн Ши Цай ўлкадаги тўс-тўполонлардан фойдаланиб давлат тўнтариши ясади. Ўзининг устози Цзинь Шужэнни ағдаради. Бу сана – (1933 йил 12 апрел) “Апрел инқилоби”, деб номланди. Ва ўзини истибдод ва зулмга қарши курашчи, Шинжон халқлари тараққиёти, демократияси ва тенг ҳуқуқлиги тарафдо-

ри қилиб кўрсатади. Янги генерал-губернатор ўзидан олдинги ҳукуматлар сиёсатини ўзгартирмас ва ҳамда маҳаллий халққа ён бермас ва бўлмаслигини тушунади. Давом этаётган фуқаролар уруши шароитида бундай ўзгаришларсиз Хан ҳукмронлигини сақлаб туриб бўлмасди. Шу боис Шэн Ши Цай биринчи навбатда миллий-озодлик ҳаракатини бостиришга ва ўлкада тартиб ўрнатишга киришди. Бунда советлар унинг энг яқин ёрдамчисига айланади. Шундан кейин Шэн Ши Цай Хўжаниёз ҳожини ўзига оғдириб олишга қарор қилади. Унга ўлкада ислохотлар ўтказишга, ерлик халқ вакиллари ҳукуматга киритишга ваъда беради. 1933 йил июл ойида улар ўртасида Шинжонда ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш юзасидан келишим тузилади. Хами ва Турфон округлари миқёсида уйғурларга автономия бериладиган бўлади. Келишимга кўра, Хўжаниёз ҳожи ўз ҳарбий қисмларини Урумчи ҳукумати ихтиёрига ўтказадиган ва бўйин бермаётган Ма Чжунин ҳам гулжалик генерал Чжан Пэйюанга қарши биргаликда курашиладиган бўлинди. Губернатор Хўжаниёз хожига яна бир нарсани – собиқ Шарқий Туркистон Ислоҳ республикасининг раҳбари Собит Домулланинг ҳам топширилишини шарт қилиб қўйди. Шундай қилиб, Шэн Ши Цай ўз мақсадларига эришади. Бунда юқорида айтганимиз советларнинг Олтой кўнгилилар армияси асосий вазифи ўз зиммасига олади.

Шэн Ши Цай билан Сталин бир мартаба учрашгани ҳақида афсонага ўхшаш маълумотлар ҳам бор. Масалан, Сталиннинг шахсий таржимони В. Бережков бундай деб ёзади: “Бу учрашувларни Русиянинг ўша пайтдаги Урумчидаги бош консули Апресян (Апресов бўлса керак – Ё.Х.) уюштиради. Бир савдо губернатор “халқлар отаси” билан учрашаркан, ундан ўзини ВКП(б) аъзолигига олишни илтимос қилади.

– Ўзингизни Бутуниттифоқ большевиклар партияси аъзоси деб ҳисоблашингиз мумкин, – дейди бағрикенглик билан Сталин. – Бироқ ҳозир сиёсий мулоҳазаларга кўра, бу ҳақда гапирмай турган яхши...

Гарчи айрим тарихчилар, масалан, биз билган ўша В. Обухов бу воқеани бир қадар афсонадек талқин этса-да, аммо Шэн Ши Цай 1938 йил 29 декабрда 1859118-сонли Бутуниттифоқ большевиклар партияси билетини олганини ёзади.

Хуллас, Шинжонда шундай иқтисодий ва сиёсий вазият юзага келадики, ўлка тўлиғиси билан Совет Иттифоқининг пинжиги кириб қолди. Губернатор Шэн Ши Цайнинг советларга садоқати чексиз эди. Унинг ҳар қандай талаби тўла-тўқис бажариладиган бўлди. Совет Ўрта Осиёсида очарчилик кечаётган бир пайтда Шинжон бозорлари гуллаб яшнади. Ўлка гарчи Хитойнинг Чан Кайши ҳукуматига итоати номига эди, аслида унинг ўз пули мавжуд бўлиб, бу валютанинг барқарорлигини Совет Иттифоқи таъминлаб турарди. Ҳатто ўлканинг Ҳами шаҳрида самолётсозлик заводи курилиб, бу ерда И-16 ҳарбий самолётлари ишлаб чиқариладиган бўлди. Совет Иттифоқининг Шэн Ши Цайни қўллаб-қувватлашдан мақсади биргина ўз тумшугида ислом жумҳурияти пайдо бўлишига қаршилиги бўлмай, шунингдек, ўлкадаги жуда катта ҳажмдаги табиий бойликларни ҳам қўлга киритиш эди. Ва шундай ҳам бўлди. Бу пайтга келиб Шинжон ўлкасида уран, вольфрам, сурма, қалайи, кумуш каби кўплаб табиий бойликлари захиралари топилиб, қазиб олина бошлади.

IV

...Йўл эса олис эди. Маҳбус олиб кетилаётган машина тинимсиз олға интиларди. Маҳбус ёнидаги одамлар билан Шарқий Туркистон республикаси Президенти бўлиб турган пайтида кўп маротаба учрашган, гаплашган. Ҳозир эса улар оғизларига мумтишлаб олгандай жим боришмоқда. Айниқса, уларга маҳбуснинг бояги гапи қаттиқ таъсир қилганга ўхшайди. Ҳатто, мудрамай ҳам кўйишди. Олдинга тикилганча бақрайиб боришар эди.

Шуниси ҳам яхши, деб ўйлади маҳбус, уларнинг иккови гарчи шароитга мослашиб исмларини ўзгартирган бўлсалар-да, аслида советнинг одамлари. Учинчиси эса ўзимиздан чиққан сотқин. Э, воҳ, ўзингники ўзагингни қирқиб турса, кимга “дод” дейсан, дея ичида “ух” тортди маҳбус. Маҳбуснинг хаёлидан ёз кунларининг бирида ўз чорбоғида кўрган манзара ўтди: гилос дарахтининг мевалари тугаб тамом битган эди. Дарахтнинг барглари эса кўм-кўк яшнаб турибди. Шу пайт дарахтнинг энг тепа шохида бир баргнинг бутунисигача саргайиб сўлганига кўзи тушди. Юраги бир орзиқди ўша пайт. Адашмасам, шу кунни Шарқий Туркистон республикаси ташкил этилганига б ой бўлган эди, деб ўйлади маҳбус.

Наҳот бу кўрганим илоҳий бир ишора бўлса! Наҳот бу барг – ҳали ўзининг фарқ гулга кирганини кўролмайдиган давлатнинг хазонидан бир белги эди?... Фикри чувалашди. Юрагини ғам-алам босди. Дастлаб, Кошғарга бундан 26 йил бурун борган эдим. Ўшанда нима бўлган эди? Ҳа, эл-халқ ичида бир чимдим бўлса-да танилган кишилар ўз ҳовлилари, қишлоқ ва шаҳарларига сифмай қолди. Янги ҳукумат кўринарли кишиларни таъқиб қила бошлади. Мен ҳам акам билан узун йиллар Макка ва Мадина шаҳарларида, кейин эса Бухородаги амир Олимхон мадрасасида таҳсил олган одамлар эдик. Кишилиқ тарихи синфий курашлардан иборат, деган ақлга сифмас ақидага асосланган большевиклар ҳокимияти эса нафақат бой-бадавлат кишиларни, шунингдек, оғзида илми бўлган одамларни ҳам таъқиб, тазйиққа олишга турди. Ана шу таъқиблардан беҳроқ деган мазмунда ўз Ватаним Тўқмоқда туролмай, биздан юз чақирим йироқдаги Сўқулуқ деган жойда кун кечирिशга мажбур бўлган эдим.

Бунинг яна бир сабаби шуки, XIX аср бошларидан тортиб, биз яшаб турган давргача *Туркистонда ўқиш-ўқитиш ишлари умуман издан чиқиб кетди. Бир замонлар дунёга Абу Али ибн Сино, Форобий, Маҳмуд Кошғарий, Тафтазоний каби ҳақим ва олимларни берган Туркистон кейинги асрларда жоҳилиятга юз тутди. Ахир юқориданомлари зикр этилган фузалолар ҳам ўша эски мактаб, мадрасаларда таҳсил олишган эмасмиди?! Бурунги мадрасаларда эътиқод, имло, ҳуснихат, илми ҳол, ҳисоб, тарихи ислом, жўгрофия, ҳандаса, ҳайъат каби диний ва дунёвий билимлар ўқитилган. Бўлмаса, Ал Хоразмий осмондан тушмаган эди-ку!* Айтмоқчиманки, Советлар даврига келиб бу аҳвол янада баттарлашди. Янгича мактабларда динга қарши тарғибот юритилса, қадимий мактабларда “кўр қорилкка” ўқитилади холос. Шундай қилиб, бизнинг мактаб ва мадрасаларда на динни чуқур тушунадиган мударрис, на фанни биладиган ўқитғувчи бор. Маълумки, илгаридан Туркистонда мактаб ва мадрасалар вақф ерлари ва моллари ҳисобидан таъминланган. Туркистон вақфлари мусулмонлар тарафидан дин, маориф ва маданиятлари учун кўпайтирилиб борилган. Кейинги замонларда ана шу миллий сармоянинг эгалари чиқиб, ерлик халқ доимо жаҳолатда қолиб, қул бўлиб туришларини истадилар. Булар чор мустамлакачилари, кейинроқ эса, большевиклар эди. Улар

қайси йўл билан бўлса бўлсин вақфларни ё бутунлай хазинага олмоқ ва ё ҳеч бир яхши йўлга қўйилишига изн бермай келдилар. Билмадим, бу кунларда совет мамлакатида “вақф” деган тушунчанинг ўзи тугатилган бўлса, эҳтимол. Бу ишлар бундан 20-30 йиллар олдин ҳам яхши йўлда эмаслиги боис, боя айтганимдек, динни тўғри тушунадиган мударрис, фанни биладиган ўқитувчи, энг муҳими, булар қўллаши учун дарс китоблари умуман йўқ эди. Шундай бўлгач, уларга қизиқиш ҳам бўлмаслиги тайин гап.

Энди Сўқулуққа боришимнинг боиси, ўша пайтлари Макка ва Мадина шаҳарларида узун йиллар ўқиб қайтган, сўнггида Бухорода таҳсилни тугатган пайтларим эди, диний илмга қизиқувчилар бошқа жойлардан кўра, ўша сўқулуқликлар ичидан оз бўлса ҳам бор эди. Бундан ташқари, улар бошқаларга қараганда ҳар тўғрилиқ бизга ёрдамчи эдилар. Воқиан, 1919 йил охирларида Пишпекка қарашли Қораболта, Оқсув каби 18 рус қишлоғи бирлашиб, большевикларга қарши кўзғолон кўтаришди. Пишпек, Сўқулуқ дўнганлари бой-бадавлат кишилар бўлишган. Чўнтагида пули кўп одамнинг ҳаммаси ҳам тўғри ўйлайвермайди. Шунга ўхшаш бу воқиотга улар ҳам аралашиб қолади. Оқибат шундай кечадики, бутун тортқулуқ улар устига тушуб, энг оғир зарбалик калтаклар уларнинг бошларида синади. Шундоқки, нари-бериси билан беш юз уйликка етмаган Сўқулуқ дўнганларидан саккиз юз кишини ҳайдаб келиб, бозор ўртасида намоишкорона пулемётга тутдилар. Улар ичидан ўқ тегмай қолган ёки ярадор бўлиб, жони чиқмай турганларни қизил аскарлар оралаб юриб, найзалаб ўлдирдилар. Кўзғолончилар маркази бўлган беш минг чамали оқсувлик руслардан илгари – кейин бўлиб, ўлим жазоси кўрганлари ўттиздан ошмаган эди.

Худо асраб, ўша йили мен Сўқулуққа бормай, Тўқмоқдан саккиз чақирим наридаги дўнган қишлоғи – Қорақўнғиз масжидида имомлик қилган эдим. Бир пайт Пишпек, Сўқулуқдан бўлган қочоқлар қилич, милтиқ ва бошқа қуроладини осинган ҳолда таниган - танимаган аралаш мени қора тортиб, турган жойимга келишаверди. Бундан кўрган масжид қавмлари ўз бошларидан қўрқиб ва яна мени аяшганликларидан, уларни бу ерда ушламасликка маслаҳат беришган бўлсалар ҳам, мен бунга кўнмадим. Бу каби улуг офатлардан мени неча мартабалар асраб ўтган меҳрибон Тангрим илтифотига ишонганлигимдан, бу

мазлумларни эрларча очик юз билан қарши олиб, синиқ кўнгилларини кўтардим. Бу ерда ёшириниб олиш имконияти йўқлигидан, бош-оёғи икки-уч кун туришиганидан сўнг, Олмота, Ёркент чегаралари орқали Ғужага ўтмоқчи бўлиб кетдилар.

Аммо совет исковичлари бу воқеадан аллақачон ҳид олиб бўлишган экан. Фақат улар “Қани, тақсирнинг ҳузурига яна қай бир қўзғолончи келади”, деб кутишиб ётган экан. Аммо бундай вазият бўлгунча, баҳор нафаси келиб қолган кунларнинг бирида, эрталаб кўча эшигимиз тақиллади. Қарасам, ўз маҳалламиздаги Мирзабой деган киши экан. У мени кўргач, кўзига ёш олиб: “Сизга яхшилиқдан бошқани тиламаймиз. Ҳозирги ҳукумат олдида, эшитишим бўйича, устингиздан ҳар турли хабарлар борга ўхшайди. Эндиги маслаҳат шулки, мана шу ишлар юз бости бўлгунча, ўрин ўзгартиб, бошқароқ ерда туришингиз яхшироқ кўринади”, деди. Унинг бу сўзидан ўйланиб, эҳтиёт юзасидан, ёт бир ҳукумат тупроғига ўтмоқчи бўлиб, сафар жамолғосига киришдим. Лекин бошқа чегаралар биздан йироқ бўлганликдан, Кошғар томонига ўтишни маъқулоқ кўрдим. Жонфидо шогирдларимдан дўнган Довудҳожини сафар йўлдошим бўлиб, йўлга тушдик...

Маҳбус бир тўғониб олди. Ўйлари чувалгандан чувалди. Бир оддий деҳқон ўлароқ, беш вақт намозимни ўқиб, даламни эплаб юрсам бўлмасмиди, дея ўйлади маҳбус. Ва ўзининг бу саволига, йўқ, бўлмас эди, дея жавоб берди. Чунки, *мен ёлғизгина исломпараст эмас эдим, балки яралишимдаёқ инсонпараст эдим.* Теварак-атрофимда бўлаётган воқеотларга жим қараб туролмасдим. Синфий кураш деган ақидани қўлида лўфчик қилиб олган большевиклар одамларни ҳақли ва ҳақсизга ажратиб, отиб-чопишларига тек қараб туролмас эдим. Пайғамбаримиз сарвари олам Муҳаммад (с.а.в.) дедилар: “Зулмга уч турли муносабат билдириш бордир. Биринчиси – зулмга қарши куч билан қаршилик кўрсатиш; иккинчиси – сўз билан қоралаш; учинчиси – дилдан норози бўлишдир”. Аллоҳга шукурларким, зулмга қаршиликнинг ҳар учаласини ҳам ўзимдан топа билдим. Умрим беҳуда ўтмади...

ТАРИХ. Болосоғун – Тўқмоқ билан Кошғар оралиғи отлик ўртача юришда ўн-ўн бир кунлик йўлдир. Болосоғун шаҳрининг эски туркча номи Моқул болиг бўлиб, моқул – яхши, болиг – шаҳар демакдир. Исломдан кўп йиллар илгари Иссиқкўл бўйларидаги Бешболик

билан Болосоғун шаҳарларида уйгурларга ўхшаш ўтроқ маданий туркларидан ўғуз турклари яшаган эди. Рум подшоҳларининг лақаби “Қайсар”, эронийларники “Хисрав” бўлганидек, Бешболиқ, Болосоғунга ким подшоҳ бўлар экан, унга “Эдиқут” лақаби қўюлув эди. Аслида, Туркистон бешиги ва пойтахти Бешболиғ – Болосоғун шаҳридир, деб хабар беради муаррихлар.

Биз ҳам мазкур “Соғуний соғинчи” китобини ёзишга киришишдан олдин ўғиз туркларининг ана шу қадимий шаҳри бўлмиш Болосоғунда бўлдиқ.

Болосоғун харобалари Тўқмоқ (Қирғизистон) шаҳридан 12 километр жануб томонда қир-адирлар этагидаги “Бурана” деб аталувчи мавзеда жойлашган. Қорахонийлар қогоноти X-XII асрларда Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги йирик феодал давлат ҳисобланган. Гарчи тарихларда қорахонийлар сулоласининг асосчиси сифатида турк қабилаларидан “чигил” уруги кўрсатилса-да, аммо мазкур давлатнинг ташкил топишида бошқа туркий қабилаларнинг: қипчоқлар, кенжеклар, яғмолар, қирғизлар, ўғуз-туркман, қарлуқлар ҳам фаол иштирок этганлар. Қорахонийлар сулоласининг асосчиси Сатук Бўғрохон ислом динини қабул қилгач, янги турк давлатини ташкил этишга киришади. В.В.Бартольдга кўра Бўғрохон 955 йили Болосоғунда вафот этган. Энди давлатнинг “қорахонийлар” деб аталишига келадиган бўлсак, биринчидан “қора” сўзи туркий халқларда буюклик ва улуғликни билдирган. Иккинчидан, қарлуқларнинг исломни қабул қилган бошлиқларидан бирининг “Сатук Абдукарим” деган унвонидан келиб чиққан, деган тахминлар бор.

Болосоғун харобалари жойлашган мавзенинг “Бурана” деб аталиши ҳам қадим шаҳардан кўзга кўринарли ягона ёдгорлик минора бўлиб, “минора” сўзи кейинчалик халқ тилида “бурана”га айланиб кетгандир. Бурана минорасининг илк баландлиги 45 метр бўлганлиги тахмин қилинади. Ҳозирда унинг баландлиги 24,6 метрни ташкил этади. Қолган қисми XV-XVI асрларда юз берган кучли zilзила пайтида қулаган. Албатта, бу ер қадимда хон ўрдаси яқинидаги масжид бўлгани табиий. Унинг шарқий қисмида 3 та қабр тоши жойлашган. Хон ўрдаси эса ҳамон тупроқ остида археологик изланишларни кутмоқда. Тарихда қорахонийларнинг учта

асосий пойтахти бўлган. Уларнинг биринчиси Болосоғун бўлса, иккинчиси Шарқий Туркистондаги Кўнатурпон ва учинчиси Ўзганд бўлган. Ҳар учала шаҳарда ҳам юқоридаги каби миноралар бир хил шаклда тикланган. Энг қизиги, бу минораларнинг барчаси бугунгача қадим ўтмишдаги туркий халқларнинг маданиятларидан эсдалик сифатида қад ростлаб турибди.

...Йўл эса чексизликларга узалиб кетган. Охири кўринмайди. Маҳбус хотиралар уммонига чўмган... Мўғулча “Моқул болиг” аталган Болосоғун шаҳри тўғрисида бу кунгача мен кўрган тарихларнинг ҳеч бирида бирор оғиз сўз бўлса ҳам учратолмадим. Турк бешиги аталган бу ўлка уйғур-ўеуз элини ўз қучоғида сақлаб, бутун дунёга танитган эди. Афсус, шундай қутлуғ она Ватанимизни жаҳолат орқали ўз болалари ётларга бостириб, унинг шонлик шарафини эсларидан бутунлай чиқарган эдилар... Кошғарга йўл олиб, она шаҳрим Тўқмоқдан чиқар эканман, халқимдан кечган бу фикрлар ҳамон ёдимда. Тўқмоқдан чиққач, тўғри Шарққа қараб Чимкўрғон, Бурулсой, Еларик, Тойғок, Майдонтол, Қувоқи орқали юриб Қорағов – Қўчқорга тушдик. Ундан нари Норин, Отбоши, эҳ-ҳе, менинг кўргуликларим қачон тугаркин дердим. Наҳот энди мана шу қора ЗИС мени умрим ниҳоятига олиб кетаётган бўлса...

Кошғарга борган кунимдан билдимки, эл орасидаги онгсизлик, эрта бир кунни нима бўлишини билмаслик советдагидан баттар эди.

Русиядан тарқаган коммунизм вабоси, фитна вулқонлари бутун мамлакат бўйлаб аланга олиб, унинг учқунлари бу ерларгача етиб келиши эди. Мен Кошғарга катта умидлар билан келган эдим. Қарасам, бу онгсизлик, илмсизликка чидаб бўладиган эмас. Бунни кўргач, ўйлаган режам бузилиб, ўзим ҳайронликда қолдим. Кошғар шаҳри Шарқий Туркистоннинг энг катта савдо марказларидан ҳисобланади. Бир замонлар Буюк Ипак йўли ҳам мана шу қадим шаҳар орқали ўтиб, Ғарб ва Шарқни боғлаган. Энди, кўрсам, кечагина Ўзбекистон ва Қирғизистонда бўлиб қайтган юзлаб уйғур савдогарлари у ерларни қоплаган, халқ устида бўлаётган даҳшатли воқеаларни ўз кўзлари билан кўриб билишлар эса-да, улардан хулоса чиқармаган эдилар. Ва яна бир ҳолат шулки, бу шаҳарда советнинг қувғини, тазйиқидан қочиб-пусиб юрган мингларча одам бор бўлса-да, ерлик аҳоли онгсизлик, илмсизлик оқибатида ана шу мусофирларнинг ҳаётларидан

қилчалик ибрат олмаган эдилар. Шундан билдим: бу шум коммунизм маслагининг ривожланишига икки нарса, яъни камбағаллик ва онгсизлик бўлиши, албатта, шартдир. Булар эса Русия тупроғида, ҳар икки Туркистонда, айниқса, Шарқий Туркистон ва Хитойда тўлиғи билан топилганликдан, даҳрийлар бундан фойдаланиб, шу бузуқ маслакларини бу жойларда ривожлантира олдилар. *Шундай экан, бу ерда ҳам илм ҳунардан орқада қолиб, бошқалар оёқ остида эзилган мусулмонлар Куръон ҳукмини амалга оширолмай, ҳақиқий исломиятдан баҳра топмаган эканлар. Йўқ эса, Куръон ҳукмлари, асосан, уч ишга тўхталмиш:*

1. – Иттифоқлик;

2. – Замонавий илм-ҳунарни ўрганиб, ҳар ишнинг сабабларини имконият борида тўлиқлаш;

3. – Душман қаршисида ўлимдан қўрқмаслик.

Мана шу уч нарсага ҳаёт оламида ҳар ким эга бўлар экан, ўз Ватанларини, бутун инсоний ҳуқуқларини босқинчи душманлар ҳужумларидан, албатта, сақлай оладилар.

Афсус ва надоматлар бўлсин, юз йилга яқинлашмоқдаки, биз ўшандай тийиқсиз иттифоқсизлигимиз боис ўз давлатимиздан ажрадик. Бундай иттифоқсизлик Шарқий Туркистонда қўлга киритилган неча бор галабаларни барбод қиладди. Бунинг энг сўнгисига Шарқий Туркистон Республикасининг Президенти сифатида ўғирлаб олиб кетилаётганим гувоҳ. Оврупода илм-маданият тараққий қилиб, бутун инсоният оламига уйғониш ёғдусини соча бошлаган бир даврда икки Туркистон хонликлари хурофот ботқоғига ботиб, жоҳилиятнинг ниҳоятига етган эдилар. Не қобилиятлик Ватан ўғлонлари ўзларининг азиз умрларини Бухоронинг, мана энди Кошғарнинг қадимги эски мадрасаларида арабий, форсий тиларни ўрганиш билангина ўтказдилар. Ҳатто усули савтия кириб келган асримиз бошида ҳам бу янгиликка зарур эътибор берилмади.

Не-не алломалар, фотиҳлар чиққан бу умр Ватаннинг ва миллатнинг келгуси истиқболи учун ҳеч ким қайғурмас эди. Шундай аҳволда бўлишларига қарамай, иттифоқсизлик балосининг энг юқори босқичига етганликларини кўрсатиб, большевик босқинчиларига қарши бирлашиш ўрнига доимо ўзаро низо ва қон тўқишлар билан ишугулланиб келдилар. Инқироз бўлиш олдидан туришларига қарамай, илмсизлик на-

тижасида, бунинг олдини олиш учун қўлларидан бор имкониятдан ҳам фойдаланмадилар, кераклик сабабларини қилмадилар. Ҳақиқат-ақиқат ишлари ўрта асрдагидан фарқи йўқ эди. Етарлиқ иқтисодий бойлик бўла туриб, давлатнинг мудоффа ишларига ҳеч қандай аҳамият бермадилар. Аскарний тартиб шу эски усулда бўлиб, низомий тартиб киритилмаган ва замонавий қурооллар йўқ эди. Бундай онгсиз ҳукуматнинг инқироз бўлиши табиийдур. Булар Ватан ва миллат олдида энг кечирилмас жиноятчи одамлар, чунки давлатларини инқирозга, миллатларини қуликка, Ватанларини хорликка олиб келдилар. Қани, Куръон ҳукмига уларнинг амал қилганликлари?

Маҳбуснинг кўзларидан ёш думалади... Йўқ, бу ёшларни душманлар кўришмайди, бу ёшлар маҳбуснинг кўнгили кўзларидан тўкилди... Хаёлида бир пайтлар ўқиган ҳикоя қаҳрамонлари гавдаланди.

Ўша ҳикоя адашмасам, “Муколамаи салатин” (“Султонлар суҳбати”)⁷ деб аталиб, газетада имзосиз босилган эди. Мазкурни мен Кошғардан яна ўз шаҳрим Тўқмоққа қайтиб келиб, минг турли ташвишлар билан орадан бир йил ўтгач, Қорақўл шаҳрига борганимда вақт топиб машҳур швед сайёҳи Ванхиндиннинг “Такламакон” асарини ва “Тибет” саёҳатнома китобларини, шунингдек, бир қатор эски газеталар тахламларини ўқигандим. Улар орасида юқорида айтганим ҳикоя ҳам бор эди. Большевиклар келиши билан талонга учраган Қорақўл кутубхонаси татарча, усмонли туркчадан таржима қилинган нодир асарлар кўплиги билан машҳур эди. Энди ўйлайман, тоғлар орасидаги бу маконда шунчалик маданият, илмга қизиқиш қаёқдан келган? Тарихларда келишича, Қорақўл шаҳри неча томондан тарихий аҳамиятга эга бўлган бир ер устига қурилмишдир. Биринчидан, бу жойларни бутун қадим китобларда Туркистон бешиги, турк отаси Ўғузхон пойтахти деб атайдилар. Иккинчидан, исломдан илгари маданиятга ўғуз турклари бўлган Эдиқут элининг тупки ватанлари бўлиб, Болосоғун эса турк ҳоқонларининг пойтахти эди. Қозонда ошнинг юқи қолганидек, бу ерда ҳам ўша улғу маданиятдан бир томчи қолганига шуқурлар қилган эдим ўшанда.

Энди ҳикояга қайтсак. Ҳикоя, адашмасам, Самарқанд тавсифи би-

⁷ Ушбу ҳикоя марҳум профессор Бегали Қосимовнинг “Миллий Уйғониш” китобида ҳам келтирилади. Эшитганларимизни ўша китоб билан солиштириб олдик (муаллиф).

лан бошланади. Муаллиф ушбу манзилга поездда келганини, шаҳарни ҳайрат ва меҳр билан томоша қилганини қайд этади. Айни пайтда буюклик ва харобаликдан изтиробга тушади. Темуր мақбарасига боради: “Турбаи шоҳ, Темуր... На таъсирли бир қошонадур! Садди Чиндан Ўрта Ер денгизига қадар, музлик Сибириядан қайноқ Ҳиндистонга қадар чўзилган ҳудудда истиқомат қилувчи авлодини ўз дасти жаҳонгиронасига олган ва энг буюк бир турк давлатини вужудга келтирган Темурнинг сўнги манзили мана шу қошонадур... Хийла хароб, баъзи ерлари емирилган, баъзи тошлари тушган, ёзувлари ўчган, эшиклари очиқ-сочиқ, унутилаёзмиши бир турбаи олиядир”. Ҳикоячи фотиҳа олиб, мақбаранинг даҳмалар жойлашган настки қаватига тушади. Зиёрат чоғи олис тарих воқеотлари хаёлидан ўта бошлайди. Шу пайт мўъжиза юз беради. Соҳибқироннинг пири Саййид Барака қабри устидаги сандиқтош кўтарила бошлайди. Қабр ичи нурга тўлиб, оппоқ соқолли чол чиқиб келади. Шоҳ Темур қабри устидаги тошига қўлини қўйиб “Ўғлим!” дейди. Тош кўзгалиб, қабрга шуъла ёйилади. Темур ичкаридан чиқиб, ҳар бири ўз тошлари устига ўтирадилар. Беи аср узилган суҳбат уланади. Пир “янги замон келгани”ни айтади. Шарқнинг маълум ва машҳур кишилари бирпасда Темур атрофида ҳозир бўладилар. Саййид Барака уларни таништириб боради. Биринчи бўлиб, Турк султони барваста Абдулазизхон (1861-1876) намоён бўлади. Сўнг Эрон шоҳи Насриддиншоҳ, Бухоро амири Насруллохон (1826-1860), Қўқон хони Худоёрхон (1845-1875), Кошгар хони фарғоналик Яъқуббек (1866-1877), Шайх Шомил (1799-1871) кириб келадилар. Соҳибқирон уларнинг ҳар бирига хизматларига қараб муомалада бўлади. Саййид Барака Шайх Шомилни таништирганда “Темур жойидан кўзгалди, мажлис ҳаракатга келиб, Шайхга ўрин кўрсатилди”, дейилади ҳикояда. Ҳамма маънос сукутда.

Шу пайт салотинлар ҳузурида қўлида қора байроқли, яшил ёзувли китоб кўтариб Шайх Жамолиддин (жадидчиликнинг гоъвий раҳнамоларидан Жамолиддин Афғоний 1837-1897) пайдо бўлади. Пир унга “Хутбаи Сипоҳий”ни ўқишни буюради. Шайх қироатни бошлайди. Сўнги юз йилдаги дунё ўзгаришларини, маданий-сиёсий инқилоб юз берганини, фан-техника мўъжизалар яратиб, мамлакатларнинг идора тузуми ва қонунлари тамом янгиланганини, ҳукмдорларнинг кайфиятига эмас, миллатнинг раёи ва мақсадига қараб ишлар юритилаётганини баён қилади. Айни пайтда бу

инқилоб биргина Оврупо қавмларига хос бўлиб, Шарқ ислом мамлакатлари тамом эскича қолганини, бунини пайқаган овруполиклар, хусусан, руслар сел мисоли ислом мамлакатларини босиб, емириб бораётганини айтади.

Хутба шу нуқтага келганида Амир Темур тоқат қилолмайди, хатибни тўхтатиб, тафтишга тушади.

Дастлаб Абдулазизхонни сўроққа тутади. Ундан “бу ҳолларда қариши қандай тадорикларда бўлгани”ни, “овруполикларни илман, молан, сиёсатан кучли ва иқтидорли қилган нарсаларга” нима учун у мурожаат этимаганини сўрайди. Қониқарли жавоб ололмайди.

Хатиб давом этади. Навбат Насруллошохга келади. Қирқ йил камоли роҳатда яшаган халқни “Нодон ва саргардон” ҳалга тушириб, мамлакатни “инглиз ва рус исканжасида” оғиз қолдирган бу шохдан ҳам садо чиқмайди.

Хатиб давом этади. Гап Туркистонга кўчади:

“...Туркистон хонлари ва умароси шу даражада гофил ва беҳабар эдиларки, рус тўплари бошлари устидан портлаганидан сўнггина “Бу нима?” дедилар... Рус қўшини босқичма-босқич саҳроларни босиб ўтиб, қалъаларни қўлга кирита бошлаган пайтда, хонлар бир-бирлари билан жанжаллашиб ётар, дарё-дарё мусулмон қони оқаётган эди. Қора қушлар келиб Тошканд, Самарқанд минораларига кўнганида, уларни учуриб юбормоққа ярайдиган на бирор тўп, на бирор милтиқ топилди. Ҳозирда бир “Начальник” тўра кичкина бир чимчилогин билан бутун Туркистонни урчуқдек айлантира олади...”

Бу эсланаётган асар ўшанда менга қаттиқ таъсир қилган эди. Биринчидан, ўша йиллари, яъни большевиклар инқилобининг бошланғич палласи бўлиб, асосий аҳоли советларга ишониш керакми, жадидларгами, кадетларгами, кимга ишонишни билмай сарсон юрган пайтлар эди. Бир жойда айтганимдек, ўзим ҳам Лениннинг “Агар Ўрта Осиё мусулмонлари ўз турмушимиз учун Куръон ҳукми етарлидир, Куръон раҳбарлиги остида яшовни истаймиз десалар, биз бунини албатта қабул қилишимиз керак”, деб газетаalarda чиққан сўзига ишониб, улар ҳақидаги фикрларим кейин ўзгара бошлади. Лениннинг гапларини ўзимга қалқон қилиб, 3-4 йил масжидларда ваъз айтиб турдим. Бироқ диний ваъзаларим халқ кўнглига таъсирини кўраётган сиёсий идоралар мени ўзларига душман деб била бошладилар ва 22-йилга келиб мени Пишпек шаҳрининг ерости қамоқхонасига қамашди. Шундай бўлишини

олдиндан билсам ҳам, аммо ўша кунгача, “Советларда ҳам виждон бўлса керак, ўз раҳнамоларининг гапини икки қилишмаса керак”, деб иккиланиб юрардим. Аммо турмахонадаги ваҳшийликларни кўрдим эса, бу зулм зарбасидан наинки жисмим, кўнглим ҳам яхшигина заха еди. Ленин томонидан айтилиб, газетада чоп қилинган сўзлар аслида ўзининг душмани билан дўстини ажратиб олишга қаратилган бир тузоқ, алдов эканини ўшанда англадим.

Иккинчидан, бу ҳикояда менга таъсир этган яна шу нарса бўлдики, унда турк қавмининг ўзаро оқибатсизлиги, ноаҳиллиги қадимда қандай панд берган бўлса, кейинги тўрт асрда ҳам шундай намоён бўлгани масалалари чуқур айтилганида. Ана шулардан руҳланиб охирги қамоққа тушиб, ўн йил қамоқ жазоси олиб, турмадан қочиб Шарқий Туркистонга ўтишимга қадар бир неча марта ваъзхонлик қилганим ҳамон ёдимда. Тўқмоқнинг Жомеъ масжидига жума кунлари икки мингга қадар одам келар эди. Бир куни шундай ваъз айтганим ёдимда: *...Онги очилмаган, билимсиз бир миллат ўз душманлари олдида кушхонага ҳайдалаётган бир тўп ҳайвондан ҳеч қандай айирмаси йўқдир. Инсоннинг ўзига энг яқин ҳалокатли душмани онгсизлик, илмсизликдур. Шунга кўра, Аллоҳ таоло Қуръоннинг биринчи сурасини ўқиш, ўқиш, билдириш, ёзиш калимаси билан бошламиш эди. Пайгамбаримиз (с.а.в.) эркак-аёл, ўғил-қиз демай бутун умматларини илм ўқишга буюрдилар. Кераклигича дин илмини ўқиш ҳаммага фарз бўлганидек, ўз ҳукуматини, Ватанини ва миллатини сақлаш учун замонавий фан илмини ўқиб билишлик ҳам фарздир. Бу эса Қуръонда Худо томонидан “Ва аъидду ва лаҳум ман қувватан мастатаътум” ояти билан очиқ буюрилмишдур. Маъноси: “Душманларга қарши қўлинглардан келгунча қурол кучи тайёр қилинглар”, демакдир. Зеро, илм ҳам бир қуролдирки, у ўз ўрнида қилич ва милтиқдан кўра кучлироқдир. Бундан неча асрлар олдин айтилган Пайгамбаримиз (с.а.в.) сўзлари қандай тўғри эканлигини ҳозирги фан илми очиқ исботлаб, ўз устимизда тажриба ўтказдилар.*

Ҳа, бундай тагдор маъноли ваъзлар сиёсий идораларнинг “назар”га тушмай қолмас эди. Маҳбус ана шулар ҳақида ўйлаб бораркан, ўша пайтлари “Ватан болаларига” деган бир васиятга ўхшаш битикни ёзганини ҳам эслади. Мазкур битикни “васият”га ўхшаш деганимиз боиси шундаки, бу пайтга қадар маҳбус Пишпек

зулмхонасида тўрт марта ётиб чиққандан сўнг ватандан умидлари узилиб, бирор кор-хол юз берса, ичимдаги гапларим қолиб кетмасин, деган мазмунда ёзган эди.

ТАРИХ. Ватан аҳлларига деганларим.

Тарихнинг айтишича, шу Ватанимиз Туркистон ўлкасини шарқдан, шимолдан чиққан бало селлари қоплаб, неча маротаба хароб қилганлиги маълумдир. Шунинг учун бизнинг илгариги порлоқ маданиятимиз вайронликка учраб, насларимиз ҳам табиий ўсишдан тўхталганлиги кўз олдимизда туради. Чунки бизга чегарадош Хитой халқи неча юз миллионга етгани ҳолда биз Туркистон халқи буларга замондош бўлсак ҳам, нега буларнинг юздан бирига ета олмадик? Бунинг сабабларини ҳар ёқлама текишириб кўрилганда турлича бўлиб чиқиши кўнгулга келади. Лекин ўтган улуғ файласуфларнинг айтишларича ҳамда тарихий тажрибаларнинг кўрсатишича, қайси бир миллат ўз миллий давлатидан ажраб, унинг ҳукумати йўқолар экан, ҳукумат эгаси бўлган келгиндилар ҳисобига йил сайин насллари озайиб бориб, энг сўнггида бутунлай ютилиб кетиши тажрибада кўрилмишдур. Ўз ҳокимиятидан ажради демак – инқирозга юз тутди демакдир. Шу сабабли дунёдаги онгли, маданий миллатлар ўз ҳокимиятларини сақлаш учун неча миллионлаб қурбон беришга тайёрдилар. Ҳолбуки, ҳар бир миллатга имон – ислomini сақлаш Қуръон ҳукми бўйича қандай фарз бўлса, шунга ўхшаши ўзлигини ва ўз миллатини сақлаш ундан ҳам фарзроқдир. Чунки пайгамбаримиз (с.а.в.) қайси бир киши ўз отасини таишлаб, бошқа бировнинг боласиман деса ёки бир миллат тили, дини, расм-одати бошқача иккинчи бир миллатга ютилса, мана шундай ишга норозилик билдирилиб, уларга лаънат ўқидилар. Миллий ҳиссини йўқотиб, ўз миллатидан ажраш Қуръон ҳукми бўйича харомдир. Яна бир гапни ўқдириб ўтишим керакки, биз икки Туркистон аҳлининг асосий халқи бир миллат – мусулмон миллатидандурмиз.

Ер устини учмоҳи⁸ бўлгудек, жаннат каби ноз-неъматлик, яйловлари кўп, оқар сувлари мўл, боғ-бўстонлик гўзал Ватанимиз атрофимиздаги очкўз ганимлар томонидан ҳар вақт ҳужум остида бўлиб турганлиги машҳур тарих китобларида ёзилмишдир. Ҳозирги кунимиздан 780 йилларча аввал дунёга даҳшат солган ўрта аср йиртқичлари, қуюндек қоплаган Чингиз аскарининг биринчи зарбаси биз Туркистон улусининг устига тушган эди. Ер

⁸ Учмоҳи – жаннати.

юзи инсонлари учун яхшилик қутилган йигирманчи асрда чиққан большевикларнинг биринчи навбатдаги оғир зарбаларига яна биз Туркистон мусулмонлари учрадик. Чунки, юқорида айтилганича, бу маданият даврининг тотлиқ емишларидан фойдаланиб, дунё инсонлари ўз ҳуқуқларига бутунлай эга бўлдилар. Ва ҳам бу орқалик илм, маданият, ҳунар-саноат ер юзига тарқалиб, Африка чўлларигача кира бошлади. Бизлардан бошқа ҳар ердаги озу кўп миллатлар эса Ватан босқинчиларидан қутулиб, ўз эрклик миллий ҳукуматларини қуриб олдилар.

Биз бўлсак, ҳақиқатда большевик ҳукумати қурилган кундан бошлаб ёлғиз миллий, диний, ватаний ҳақларимиз эмас, балки инсоний ҳуқуқларимиздан ҳам бутунлай ажраган сўнгида эрксиз ҳайвонлар қаторида ишламоққа мажбур бўлдик. Бир миллатнинг ўз ҳуқуқлари бутунлай ўз қўлига топширилмагач, Ўзбекистон ёки Қирғизистон оти қогоз устида ёзилиши билан ёки бошқаларнинг юкини кўтарган, аравасини тортган зшак-отлардек бирмунча ўзбек ёки қирғиз номидаги виждонсиз, қуруқ ҳайкалларни ўз мақсадларини қўлга келтириши учун ўриндик⁹ устига ўлтурғизиб қўйиши билан у миллат қандай озодликка чиқдик дея олади? Балки, бундай миллатлар шу каби хиёнат пардалари остида бутун ҳиссиётларидан ажраган ҳолда ем бўлиб ютилиб, охири инқироз чуқурига юзтубан йиқилиб ҳалок бўлишлари шубҳасиздир.

Ўтмишидаги Туркистон ўлкасида минг йиллар давом этган мустақил давлатимиздан 1865 йили чор Русиясининг босқинчилиги натижасида ажраган бўлсак ҳам, бошқа ишларимиз ўз қўлимизда эди. Бунинг устига, Бухоро, Хива ҳукуматлари 1920 йил ўрталаригача сақланиб қолмиш эди. Шарқий Туркистонни эса гарчи хитойлар руслардан бир аср аввал босиб олган бўлсалар-да, аммо Ёқуббек оталиқ томонидан қайтариб олинган. Кейинчалик яна ўша машғум интифоқсизлик туфайли Олтишаҳар давлати пароканда бўлди. Бироқ Уйғуристондаги Хитой ҳукумати қогоз юзи, тил учи билан Пекинга боғланган бўлиб, Ўрта аср Хитой хонлиги давридан қолган эсдалик бир ҳайкал кўринишида эди. Бутун шароит қўлларидан бўлатуриб, онгсизлик офати, сиёсий кўрлигидан юзларча йиллар қутилмоқда бўлган бу каби қулай фурсатни бекорга қўлдан чиқардилар. Йўқ эса бу уч ўлка бирлашиб, унинг устига

⁹ Ўриндик – мансаб.

халқ бойлиги ва ер бойлиги қўшилар экан, Ватанимиз Туркистонда миллий ва маданий кучлик бир давлат қуриши қобуси¹⁰ келмиш эди. Бироқ бахтимизга қариши бизда мудофаа қуввати йўқлигидан ўз еримизга гариб бўлиб, ўз меросимизга эга бўлолмадик.

Энди бу ўриндаги мудофаа қуввати нимадан иборат эканлигини ватан болаларига билдириб ўтишимиз лозим бўлади. Босқинчиларга қариши қўйилган мудофаа қуввати эрса шу ҳозирги замонавий илм-фан, қурол-жабдуққа эга бўлишдан бошқа нарса эмасдур. Ялиниб-ёлвориб булардан шафқат-марҳамат тиламак шайтондан инсоф-тавфиқ умид этмак кабидир. Шунга кўра, Ватан болалари олдимиздаги келажак кунларни эскариб, замонавий илм ўқишга чин кўнгуллари билан кириб, ҳалол мерос – ўз Ватанларини эгаллаш учун мудофаа қуввати тайёрлашга тиш-тирноқлари билан ёпишсинлар.

V

Эскилар, йўл азоби – гўр азоби дейишади. Маним танам эмас, руҳим азобда, – дея ўйлади маҳбус. – Нечук азобда бўлмасин, эсимни танибман, фикру хаёлим икки омбир орасида қисилиб ётган бир бутун халқнинг ҳозирги ва келажаги хусусида қайғурдим. Гарчи қўлимдан бир пайтлар ҳеч нарса келмаса-да, озгина илмим, билимим, тил-забоним билан бу ишга киришдим эса, ҳар сафар нафақат золимлар томонидан, шунингдек, ўз атрофимда ҳам мени маломат қилгучилар кўп топилади. Нега бизнинг миллат доим пароканда, бири билан иккинчиси бирлашмаслиги ҳақида кўп ўйладим ва келган хулосам шу бўлдики, бунинг боиси биринчи сафда илмсизлик, тарихни англамаслик, динни тубдан билмасликдир. Узоққа бормай, мана шу хитой халқини олиб қарайлик. Тарихий китобларда ва бу ерда кўрганларимдан англашимча, бу халқ эски замонлардан бери Машриқнинг энг муътамадин¹¹ ва энг ҳунарли, маорифли ва энг қувватли халқи эди. Лекин кейингилари эски замонларга ўта муҳаббатли ва урф-одатларига нисбатан мутаассиб ва улар билан мағрурланганлари боис ўз замонларини ва унинг хоҳиш-истакларини тан олмадилар. Бироқ бу узоқ давом этмади. Чунки замоннинг ўзи уларнинг қулоқларидан чўзиб

¹⁰ Қобуси – даври.

¹¹ Муътамад – ишончли, эътиқодли.

қўймиш. Шундан улар бу уйқудан тез уйғондилар. Ўз ҳаётларини замон талабига кўра ислоҳ ва тажид этмакка киришдилар. Бу ҳақда айниқса тотор олими Ҳасан Ота Абуший ўриналатиб айтган эди. Жумладан, унга кўра, хитойликлар бир пайтлар тан олмаган эркин ва фақир кишиларни ўзларига устоз танладилар. Қавмларининг сиҳатлиги ва давомияти учун лозим бўлган барча илмларни ўқимоққа турдилар. Бундай қавмларнинг келажаги ўз-ўзидан маълум. Кўрмоқликка ҳожат йўқ. Бизнинг турк қавмимиз қачон ана шундай ҳолга келади? Келармикан?

Маҳбус ихтиёрсиз равишда кўзларини юмди. Унинг хаёлидан яна икки Туркистон орасида сарсон юрган кунлари, Пишпек турмаҳонасида чеккан азоблари, ГПУ ходимларининг жосусликка юборганлари ва яна кўп бошқа воқеалар кечди. Ўша тўртинчи марта қамалишидан олдин Тўқмоққа андижонлик “Лўлиқори” лақабли Рўзиқори бир тўп шогирдлари билан келгани хотирига тушди маҳбуснинг. – Бу киши билан биз Бухорода, амир Олимхон мадрасида ўқиган кезларимизда бир пир, бир устоз бўлгонликдан, энг ҳурматли саналган азиз меҳмонимиз бўлиши керак эди. Шундай ҳам бўлди. Дарвоқе, ўша кезларда биз билан Садриддин Айний ҳам таҳсил олган. Айний бу ерда “абადий талаба”лардан саналар эди. Унинг мадраса дарсларидан ҳафсаласи пир бўлгани учун бой муллаваччаларга ҳужрадош эди. Қизиги шундаки, унинг оғзидан папирос тушмасди. Шундан бўлса керак, соғлиги ҳам дуруст эмасди. Бўш қолди дегунча шахматдан нари кетмасди...

Ҳай, сўзимизга келайлик. Юқоридаги айтганим Рўзиқорига бизнинг жойлар маъқул келиб қолиб, беш-ўн кун бу ерларда туришга хоҳиш билдирди. Асл мақсадлари – Қоракўл орқали Ёркентга, у ердан Ғулжага ўтмоқчи эканлар. Унинг кўнглига қараб, Тўқмоқдан ўн икки чақиримлик тоғ ичидаги Бектошота мазорига чиқариб қўйдим.

Бектошота – ҳозирги тарихдан 900 йил илгари ўтган Туркистон хоқонларидан Жамбулдаги “Авлиёота” лақаблик Қорахон подшоҳ билан замондошдир. “Бектошота” у кишининг лақаблари бўлиб, исмлари эса Абдулазиз бободир. Меҳмонларимиз бу мазорга чиқарилгач, ихлослик мусулмонлар булар учун ҳар тўғрида ёрдамларини аямадилар. Орада 30-40 кун ўтгандан кейин буларни Ғулжа томонга кузатиб қўйдик. Ўша кунлар бизнинг изимиздан яна исковучлар тушган

экан. Бу пайтлар муқаддас Туркистон тупроғида даҳрийлар давлати энди қурилаётган пайт бўлиб, ГПУ жаллодларининг ҳаракатлари ўт олган эди. Озгина элга таниғлик бой-маноп бўладими, имом, мулла, эшон бўладими, ҳар бирининг ортига одам қўйилмишдир. Рўзқори одамлари билан кетиб, орадан беш-ўн кун ўтгач, мени яна Пишпекка тутиб келишиб, қамоққа тиқишди. Кетганлар устидан неча қайта сўроқ ўтказиб, бир нарсадан илинтира олишмагач, уч ой чамасида қамоқда ётиб, Худо ярақаб яна бўшаниб чиқдим. Бу тўртинчи марта қамалишим эди.

Шундай қилиб, ўз юртимизда яна туришим қийинлашди эса қайга боришни билмай бошим қотди. Аллоҳ дилимга Қоракўл сафарини солди. Бу шаҳарнинг қурилган ўрни – гўзал манзарали, кўркли бўлиб, бир ёғи кўм-кўк шишадек кўкариб турган кўл қўлтиғига, иккинчи томони тўғри кўчалар бўлиб, чўзилганича ям-яшил қарағайли тоққа бориб туташган эди...

Бирдан маҳбус кўзини очди. Негадир хаёлидан қайта-қайта Қоракўл ўтаётганидан кўнгли равшанлашди... у ерга борган кунларини яна эслади.

Бундаги асосий халқ уйғурлар бўлиб, ўзбек, нўғой, дўнган ва сарт, қалмоқ (мўғул мусулмонлари) ҳам анча-мунча эди. Энг муҳими, улар ислом динига ортиқча рағбат кўрсатган кишилар эдилар. *Борган кунимдан бошлаб, кеча-кундуз демай халқ босим бошлаган эди. Улар диний масалаларга, ахлоқий ваъз-насиҳатларга ортиқ даражада интиқ эдилар. Биринчи жумъа нўғой катта масжидида, иккинчи жумъа дўнган жомъесида оят, ҳадислардан маънилари баён қилиб, имон-ислом асосларини тушунирдим. Дардлик кўнглимдан чиққан руҳоний ваъзлар сўзлаганимда, масжид тўла неча минглаб мусулмонлардан чиққан йиги зори товушлари билан жомъе бинолари ларзага келмиш эди...*

Шуларни ўйларкан маҳбус: “Барча яхшиликлар Аллоҳдан”, деб юборди овоз чиқариб. Бу пайт икки ёнидаги соқчи ухлаб қолган эди. Машина эса ўткир овоз чиқарганча кўм тепаликлар, чангалзорлар оралаб илгари борарди. Ўзининг нажотсиз бир аҳволга тушиб қолганини фикр қиларкан, маҳбус ўша нўғой катта масжидида Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) “Ғатфон” газоти ҳақида мавъиза қилганини эслади.

Бу воқе шундоқ эдиким, Ғатфон қабилисининг араблари Дўсур

отлиқ бир кишини ўзларига раис сайлашиб, Мадинани босиб олмоқчи бўлдилар. Бу хабар Расулуллоҳга етди. У босмачилар кўзголиб, иш улгаймасдан олдини олмоқ лозим бўлди. Шунинг учун тўрт юз эллик киши билан алар устига тезликда юриш қилдилар. Буни англашиб, душманларга қаттиқ кўрқинч тушди. Ўлтурган жойларидан туришиб, тоғ бошларига қочишди. Аммо пайгамбаримиз (с.а.в.) шу юрганларича Зу Амр деган сув устига келиб, шу жойда қўшин қурдилар. Шу кунни қаттиқ ёгин бўлиб, бариларининг кийими ҳўл бўлган эди. Сўнгра ҳаво очилиб, кун қизишига бошлади. Расулуллоҳ (с.а.в.) бошлиқ ҳамма аскарлар ҳўл кийимларини ечишиб, қуритмоқчи бўлдилар. Уларни ёғочлар (дарахтлар) устига осишиб, остида салқинлаб ётишди. Бутун аскар тарқалиб, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳам бир дарахт соясида ёлғиз ётган эдилар. Устларида қоровул бўлгудек одам йўқ эди. Чунки Аллоҳдин ваҳий келиб: “Валлоҳу яъсимука миннаннас” яъни: “Аллоҳ сени кишиларнинг зиёнидан сақлайди”, деган оят нозил бўлган эди. Шу оят тушигандан кейин пайгамбаримиз (с.а.в.): – “Бундан сўнгра мени кўримоққа ҳожат йўқдур. Аллоҳ ўзи сақламоққа ваъда берди. Энди бундан кейинги кунларда ганимлар томонидан ҳеч қандай зиён-заҳмат иш менга етмайди”, дедилар.

Бу сўзни онглашгандан сўнгра саҳобалар пайгамбаримиздан кўнгиллари тинчиб, дарахтлар остига тарқалиб кетган эди. Тоғ бошидан қараб турган мушириклар раиси Дўсур буни кўриб, кўнглига шайтон кирди. Расулуллоҳнинг(с.а.в.) ёлғиз қолганлигидан фойдаланиб, қасд олмоқчи бўлди. Сақлагувчи Аллоҳдан хабари йўқ, яширин йўллар билан юриб, Расулуллоҳ (с.а.в.) устларига келди, қилич урмоқ қасди билан қўл кўтарган эди, шу чоғда Расулуллоҳ (с.а.в.) уйқудан уйғониб қолдилар. Қарасалар, бир киши қўлида қилични яланглаб: “Эй Муҳаммад, энди сени менинг қўлимдан ким қутқара олгай?” деди. Анда пайгамбаримиз (с.а.в.): “Аллоҳ қутқаргай”, дедилар.

Шу билан оёқ-қўли кўрқинчлик қалтираб, қилич қўлидан тушди. Дарҳол Расулуллоҳ (с.а.в.) қилични қўлларига олиб, “Энди сени ким қутқора олур?” дедилар. Ул ҳам: “Ўзингдан ўзга қутқарувчи йўқдир”, деб кечирим ўтинди. Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳам уни афв қилдилар. Бундай олижанобликни кўргач, дарҳол имон келтирди. Орқада қолган қавмларини динга далолат қилгач, алар ҳам динга кирдилар. Бир зум илгари қандай қаттиқ душманликда турган қора юрак кишилар, Расулуллоҳнинг(с.а.в.) гўзал қилиқларини

кўриб, кўнгиллари имон нури билан ёриди. Аларнинг душманликлари бир дамда дўстликка айланди.

“Ё муқоллибал қулуб, саббит кулубана ала диник”. Маъноси: “Эй қалбларни ўзгартирувчи зот, қалбларимизни динингда собит қил!”

Одам боласи ўз ихтиёри билан ҳақ йўлдин тоймагунча, Аллоҳ таоло уни ҳақ йўлдин чиқармас, жаннат йўлини ва ҳам дўзах йўлини бандаларига кўрсатди, бу йўлларни аларга танитсин деб пайгамбарлар юборди, алар келиб Аллоҳ амрини бандаларига етказдилар. Қайси йўлга кириш, қайси йўлга кирмаслик керак – бунинг ихтиёрини бандаларининг ўзларига қўйди. Энди банда ўз ихтиёри билан жаннатга кира олади ва ҳам ўз ихтиёри билан дўзахга тушади. Дўзахга тушганлар ҳеч кимдан кўришга ҳақлари йўқдир. Энди агар банда яхшиликка етса, Аллоҳга шукр қилсин. Агар ёмонлик топса, бунинг ўзидан кўрсин. Ислоҳ динининг эътиқоди шулдир.

–Йўқ, мен юқоридаги каби мавъизаларни ўзимдан ҳадиксираганим, тутган йўлимнинг ҳақ-ноҳақлигидан гумонда эканим учун эслаётганим йўқ, –дея ўйлади маҳбус. – Ўзимдан ҳам, йўлимдан ҳам гумонда эмасман. Мен шу дамгача фақат бир Аллоҳ кўрсатган йўлдан юриб келдим. Шундан бўлса керак, неча бор бугунгидек ўлим чангалидан омон сақландим. Ёдимда, Қоракўлдан қайтганим сўнгида ўша ойлarda Фарғонада юз берган косонлик Носирхон тўра раҳнамолигидаги кўзғолонда қўлинг бор дея яна қамашди. Яна аввалгидек, уч ойдан камроқ турмада ётганим баробарида ҳарёклама қаттиқ текшириш ўтказган сўнгида бу ишдан беҳабар эканим аниқланди. Аслида улар (совет жаллодлари) гарчи мен ўша кўзғолондан хабарсиз бўлсам-да, аммо унинг тарафида эканимни ичдан яхши билишар эди. Шу боис ҳам мени сўроқ-жавоб қилишди, қийноқларга солишди. Мени ўшандай даҳшатли қийноқларга солиб ўлдириб юборишса, ҳеч ким биров хунимни сўраб келмас эди. Аммо ҳақиқатда эса, гойибий куч ёрдами етти бўлғайким, бу каби даҳшатлик қамоқ балосидан кўп узоқламаёқ яна қутулиб чиқдим. Мен бу жаллодлардан ҳар сафар жонимни қутқариш учун эмас, динимни, элим-юртимга бўлган муҳаббатимни қутқариш учун чўлма-чўл, тоғма-тоғ юришга ўзимни ўргатдим. Ва Яратганга мингларча шукрки, ҳамшиша Аллоҳнинг паноҳида бўлдим. Мен ўзимни ҳеч кимнинг эмас, фақат бир Яратганнинг қўлига топширганман ва шунинг учун ҳам кўнгилим айтган, қалбим

буюрган ишни қилурман. Кўнглим эса доимо Аллоҳда!..

Маҳбус ичдан аччиқ-аччиқ йиғлади. Аллоҳга таваллолар қилди, ҳамду санолар айтди. Тавбалар айлади. Йўл эса тобора олислар эди. Бироқ маҳбус бу олисликни ҳам, унинг азобини ҳам сезмай қолди. У ўзининг хаёллари, ўзининг дардлари билан андармон эди. Хотиралари уни яна олис 30-йилларга олиб кетди.

У ўз даврининг ўқимишли илғор зиёлиси эди. Илғор деганимизнинг боиси шуки, Русия мустамлакасига қадар ҳам Туркистонда оғзида илми бўлган кишилар кўп бўлган. Агар совет даврида бир нечта маҳаллага битта мактаб бўлган бўлса, у пайтлари ҳар бир маҳалланинг ўз мактаби, домласи бўлган. Ҳамма бало шундаки, “бу мактаб, мадрасаларнинг қоронғу ва зах ҳужраларида Ватаннинг не-не истеъдодли ёшлари ўз вақтларини араб ва форс тилларини ўрганишгагина сарфлаб зое кетказардилар. Чунки барча ўқув қўлланмалари шу икки тилда ёзилган эди”.

Раҳматли отаси фарзандларига мана шундай – тутқунликнинг чиркин руҳи сингиб қолмасин, улар дунё кўриб, фикр чироқлари ёришсин, деган мақсадда икки ўғлини Макка шаҳрига олиб кетиб, у ерда ўқишга жойлаб, ўзлари ҳам бир муддат ўша жойда туриб, қайтиб келадилар. Таҳсил йиллари сермахсул бўлди. Ўша пайтлари икки Ҳарамдаги ўқув юртлари мударрисларининг аксарияти туркистонликлар бўлиб, ака-укалар мусофирликнинг азиятларини кўп ҳам чекмадилар.

Орадан кўп йиллар ўтиб, маҳбуснинг ўғли Эдиқут отасининг Макка шаҳри ва Бухорода таҳсил олган даврлари хусусида буларни ёзади: “Падари бузрукворимиз туғма илм ошиғи бўлганликларидан икки Ҳарамдаги талабалик йилларида араб, форс, турк тилларини фасоҳат ва балоғат даражасида эгаллай олдилар. Бу тилларда нафақат сўзлашиш, айна пайтда ўша тилларда асарлар ёзиш, улардан ўзбек чигатойига таржима қилишни ҳам удаладилар. Булардан ташқари илоҳиёт илмларидан тафсир, ҳадис ҳамда фикҳ, мантиқ йўналишларида таълим олдилар. Сиёсат ва ҳарбий илмга қизиқиш ҳам ўша даврларда камолига етган бўлиши керакки, дадамлар бўш бўлди, дегунча усмонли турк ҳарбий қисмлари жойлашган қароргоҳга кетиб қолаверар эканлар. Баъзан эса эртадан кечгача аксарият кўрик, ҳарбий машқлар, тўп, аслаҳа – қуролларга маҳлиё бўлиб қолиб кетарканлар.

Арабистондаги таҳсил маълум даражага етгач, бувамиз ташаббуси билан шу икки ўғиллари ўқишни Бухоронинг амир Олимхон мадрасасида давом эттиришади. Илмга муносабат жиддийлигини шундан ҳам билиш мумкинки, узоқ йиллар Ватанни кўрмаган икки ўғил уйга туширилмаёқ Тошкентдан Бухорои шарифга олиб кетилади. Бу ерда юқорида қайд этилган билимлар қаторида отам шеърят, мусиқа, жуғрофия, ҳандаса, фалакиёт, тарих, табобат илмларини кунт билан ўргандилар. Талабалик йилларининг серунум бўлганлиги устида тўхталсак, биринчи муассиб албатта Аллоҳ бўлса, кейингилари, бу ота-онанинг ўз фарзандларини Куръони каримнинг “Илм олиш ҳар бир мусулмон ва муслима учун фарз” деган кўрсатмасига астойдил амал қилган ҳолда билимга жиддий рағбатлантириш ҳамда бунинг самарали натижаси ўлароқ, отамизнинг ўзларигагина хос мутолаа услуби ва саъй-ҳаракатларидир. Олинган таҳсилни фақат саҳарлаб такрор машқ қилиш, дарс тайёрлаётган вақтида қоринни тўйдириб олмаслик, қийин мавзуларни ўзлаштиришда юқори савияли талабалар билан муҳокама ва мунозара қилиб, ҳақиқатни аниқлаш, мударрисларга уларнинг маънавий поклиги, билимининг чуқурлиги ва ўқитишда холислигига қараб баҳо бериш, домлааларга содиқлик, бир сабоқни тўлалигича тушунмай кейингисига ўтмаслик ва шу каби талаблар, дадамнинг ўз сўзларича, мазкур услубнинг қоидаларидан эди.

Ваҳоланки, фақат Шокирхонтўрамгина эмас, балки аксарият Туркистон аҳли ўша вақтда зиёсидан умид қилган Бухорои шарифда таълим-тарбия ишлари ўз замонасига кўра жуда орқада эди. Бу ҳақда ўз хотираларида шу мазмунда гаплар бор: “XX аср бошида Бухорода амир тузуми чириб қолган бўлиб, ўқув-ўқитув иши ўрта асрлардагидек эди. Икки юздан ортиқ мадрасада дунёвий фанлардан сабоқ бериш йўлга кўйилмаган эди. Бу соҳадаги мударрислар ўз уйларида бекитиқча хусусий дарслар бериб, бошқа касб-корлар билан тирикчилик қилишга мажбур эдилар. Амирнинг Петербургдаги ҳомийларини худди шундай аҳвол қониқтирар эди. Мадрасаларда хужра сотиб олиб, номигагина муллавачча бўлиш маишат қилишининг бир турига айланган эди. Асосий билимлар қолиб кетиб, кўпчилик талабалар фикҳ фанидан амал-тақал қилиб таҳсил олардиларки, бу бечораларнинг сўнгги мақсади қози бўлиш ва шу орқали (Э, воҳ, бутун орадан йиллар

эмас асрлар ўтиб аҳвол шундай эмасми? Жойларда юридик институтлар, коллежларнинг саноғи йўқ. Қайси боладан ким бўласан, деб сўрасангиз юрист, суд, нотариус, мелиса, прокурор бўламан, дейди холос! – Муаллиф.) осонгина тирикчилик қилиш эди.

Ўзим ҳам шулар каби чаламулла бўлиб қолмаслик учун мадраса сабоқларини тўла ўзлаштириш билан бир қаторда бошқа фанлардан етук мударрисларни топиб, ҳақ тўлаб, хусусий дарслар олдим. Расмий ва норасмий равишда ман этилган адабиётларни мутолаа қилдим, турк ва тотор газет-жўрноларини қўймай ўқиб бордим. Шунин билдим ва иқрор қилдимки, ҳақиқий олим бўлиш учун бешиқдан то лаҳадгача бўлган давр ичида тинмай ўқимоқ, ўқимоқ, ўз устида ишламоқ лозимдир”.

VI

– Носирхонтўра қўзғолони мағлубиятга учради, – дея ўйида давом этди маҳбус. – Йўқ, мен у кишининг газоватидан ҳайронда эмасман. Бундай қўзғолонларни советларнинг тутган йўли, зўравонликлари, колхозлаштиришнинг халқимизга ёт бўлган йўриқлари келтириб чиқариши мумкин эди. Мен Носирхонтўранинг жасоратига ҳар доим қойилман. Аммо бундай катта ишларни бошлаганда кўп томонларни ўйлаш лозим эди. Аввало, ҳар ерда кўтарилган қўзғолонларнинг бошвоғи йўқ бўлиб, бир ташкилотга уюшмаган эди. Қолавурса, бу пайтга келиб, яъни 1920 йиллар сўнгигига келиб Совет Иттифоқи, ўзини анча ўнглаб олган эди. Бундай шароитда у билан бирон-бир чет давлатнинг ёрдамисиз майдон қилиш хатарли эди. Шундай ҳам бўлди: советларнинг бедодлигидан нима қилишларини билолмай, сувга оққан кишидай ҳайронликда турган мусулмонлар, ўз диний олимларини илоҳий кучдан ҳоли бўлмаса керак деб гумон қилганликларидан, мол-жонларини аямай, у кишига қўшилувчилар ўлка бўйлаб кўпаймиш эди. Бироқ иш вақтидан ўтган, не фурсатлар кетган эди. Узоқ-яқиндаги большевикларга қарши кўтарилган галаёнлар бутунлай бостирилиб, ишлари марказга боғланмиш эди. Пайгамбаримиз Муҳаммаднинг (с.а.в.): “Ҳар оқил киши ўз замонасига тушунган бўлсин”, деган ҳикматли сўзларига амал қилиш ва пайгамбаримизнинг 23 йиллик нубуват давридаги ибратли таржимаи ҳолидан хабардор бўлиш ҳаммадан кўпроқ ислом олимлари-

га лозим эди. Замонавий сиёсат оламидан хабарсиз бўлганликдан у кишининг ишлари тескарисига кетди. Ёлғиз қўзғолончиларгина эмас, шулар баҳона ўзларига тўғри келмаган, икки кишига сўзи ўтарлик одамлардан Наманган, Косон атрофлари билан ҳеч жойда қолдирмай, отиб-чопиб ўлдирдилар. Қолган қўлга тушганлари қаттиқ қамоқда ёки узоқ сургунларга юборилиб, йўқотилди. Агар бу киши ўрнида сиёсат оламидан хабардор, онгли бошқа биров бўлганида, ишни бошқача ташкилий равишда олиб борар эди. Бу қадар улуғ қўзғолон майдонида тўкилган ерли халқ қонлари бекорга кетмас эди. Чунки жанубий томондаги Афғон ва Ҳиндистон чегаралари қўлга киритилса, у ёқдан ёрдам етказиши имконияти тугилмиши эди. Афсус, шундай бўлмади...

ТАРИХ. Дарҳақиқат, 1930 йилга келиб Ғарбий Туркистонда “босмачилик” деб ном олган миллий – озодлик ҳаракати тўла бостирилиб, бу ерда колхозлаштириш ҳаракати зўравонлик билан олиб борилмоқда эди. Шунга қарамай, жойларда тўхтовсиз ғалаёнлар ҳам давом этарди. Буни сиёсий бош бошқарманинг Туркистондаги бўлими раҳбарияти томонидан шахсан И.В. Сталинга “Ўрта Осиёдаги ахвол тўғрисида” жўнатган хабарномаси ҳам тасдиқлайди.

Жумладан, “Трагедия среднеазиатского кишлака” китобида келтирилишича “Ўрта Осиёдаги сиёсий вазиятнинг жиддий эътибор талаб қилувчи ва асосан бир мунча хавфли жиҳати шуки, бу ерда коллективлаштиришга қарши кўп кишилиқ оммавий чиқишлар кескин кўпайган.

Носирхонтўра раҳнамолигидаги қўзғолон ана шулар ичида энг йириги бўлган.

“СССР Марказий ижроия қўмитасининг 1930 йил 9 июндаги чиқарган қарорига асосан Ўрта Осиё Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси (ОГПУ) ваколатхонаси қошидаги учлик (тройка) мажлисининг

103-протоколи

Ўрта Осиё Бирлашган Давлат Сиёсий бошқармаси ваколатхонаси раиси: Миронов

Иштирок этган аъзолар: Бирлашган Давлат Сиёсий бошқарма тезкор-махфий бошқармасининг бошлиғи ўринбосари Берман, Бирлашган Давлат Сиёсий бошқармаси жиноий ишлар бўлими ва ҳарбий округ бошлиғи Бабкевич, ЎзССР давлат прокурори

ўринбосари, ЎзССРнинг Бирлашган Давлат Сиёсий бошқармаси органлари назорат прокурори Сарычев ўртоқлар.

Котиб: Ковач.

Тингладик: 5054-иш:

1) Носирхонтўра Саид Камолхон Тўраев – 56 ёш, тожик, бой, зараркунандалиги бўйича хўжалиги тугатилган. Таниқли мударрис, феврал инқилобидан Октябр инқилобига қадар Наманган шаҳар Думасининг бошлиғи, инқилобга қарши бўлган собиқ Кўқон мухторияти ҳукуматида вазир, Наманган мусулмонлари идорасининг раиси, советларга қарши фаолияти учун 1925 йилдан 1928 йилгача сургунда бўлган;

Эшон Дадаҳон Носирхонов – 24 ёш, тожик, Носирхонтўранинг ўғли;

Ҳасанхон Носирхон Тўраев – 18 ёш, тожик, Носирхонтўранинг ўғли, машғулоти маълум эмас, мадраса толиби.

Қарор қилдик: ҳаммаси отиб ташлансин!”

Учликнинг “Ҳаммаси отиб ташлансин”, деган қарори билан биргина Носирхонтўра авлоди эмас, мазкур қўзғолонда қатнашган-қатнашмаган яна ўнлаб киши қириб юборилди. Улар орасида 28 ёшли ўзбек, ўртаҳол деҳқон, Носирхонтўранинг шогирди Мулла Фозил Бобораҳимов ҳам бор эди.

Бу иш бошланиш олдидан Қирғизистон атрофига ва бошқа жойларга махсус кишилар юборилмиш экан, деб ўйлашда давом этди маҳбус. Худо сақлаб, у кунлари мен Қоракўлда бўлганим учун ҳеч шидан хабарим йўқ эди. Шундай бўлса ҳам уйга келиб, ҳафта ўтмай, шу чоғдаги ваҳшийлик одатларича, ширин уйқуда эканман, тун ярмида ГПУ жаллодлари томдан тушиб, мени босдилар. Сўнгра кўзга кўринган ёзув-чизувларни йиғиштириб, мени ҳайдаганларича, Пишпекка келтиргач, ҳеч нима сўрамасдан ер ости уйи – зиндонга кирғизиб қамаб қўйишди. Бу йўли ушланиб, уч ой чамаси ётганим ичида ҳарёқлама текшириш ўтказгани сўнгида, бу шидан менинг хабарим йўқлиги булар олдидан аниқланмиш эди. Носирхонтўра раҳнамолигидаги қўзғолон текшир-текширларидан қутулиб чиқиб ўйладим: энди бундан буён бу ерда туришим ўз бошим ёки диним учун хатарлик эканлигини аниқ тушунмиш эдим. Шунинг учун Гулжа томон кетмоқчи бўлаётган дўст кишилардан Абиш деган қирғизга йўлиқиб, у билан сафар йўлдоши бўлишга вағдалашиб, икковимиз қўл олишдик. Ўша кезлари мен Тўқмоқдан бир оз нарида

бўлган Шўртепадаги еримда деҳқончилик ишлари билан куйма-лашиб ётган эдим. Ишларим чала бўлса-да, мўлжалим бузилмас-лиги учун, борлигин Тангрига топшириб, оқшом номозини ўтаган сўнггида чалақозоқ тоғалардан Абдурашид хўжа, дўнгани Макемир, йўлбошичи қирғиз Абиш – тўрт киши отланиб эл ёта Тўқмоқдаги кўрага келдик...

Маҳбуснинг кўнгли мунгланди, кўзларига ёш келди. Ҳозирга келиб ўша йўлдошларидан ва бошқа кўплаб мунгдошларидан ҳеч ким ҳаёт оламида тирик қолмаганидан чуқур қайғурди. Ёшлик – йигитлик чоғларимдан бери, дея ғамга ботди маҳбус, халқ учун бошланган андуҳлик кунларим умрим давомича узилмаи шу ҳозирги даврига эришди. Икки биқинимга тўппончалар тиралган, кўлларим боғлиқ... Кўзлаган маҳсадим – Шарқий Туркистон озодлиги – қанча-қанча тўкилган Ватан болаларининг муқаддас ёш қонлари эвазига қўлга келмиш эди. Начораки, ўзини эзилган-янчилган халқларни золимлардан қутқарувчи, дунё бўйича ҳақсиз мазлумларга ёрдам берувчи ҳисоблаган алдамчи, каззоб Сталин ҳукумати олти миллион уйғур мусулмонларини ўз фойдаси учун қурбон қилди. Қўйни қашқир оғзидан қутқарди, лекин кечқурун қўл-оёғини боғлаб қассобга топширди...

Шундай бўлишини билармидим? Шарқий Туркистон инқилобини юзага чиқарган ўша йиллардаги вазиятдан келиб чиқилса, совет ҳукумати бу даражадаги сотқинликка бормаслиги керак эди. Гарчи мен бошлиқ ҳукумат аъзоларидан айримлар, масалан, Мутоали халфа, Абдукарим Аббос, Ғани ботир, Усмон ботирлар советларга ўта шубҳа билан қараганмиз. Чунки Туркистон аҳолиси, хусусан, мусулмонлари ўзининг кейинги тарихида чет эл босқинчиларига қарши озмунча кўзғолон ва инқилобларни бошидан ўтказдимиз? Уларнинг натижалари нима бўлди? Ҳар қандай кўзғалиш ва кураш Ғарбий Туркистонда Русия ва советлар томонидан, Шарқий Туркистонда Хитой томонидан ҳамшиша шафқатсизларча бостирилиб келинган эмасми? Улар ҳар доим бир-бирини қўллаб, бир-бирига ёрдам бериб келмадиларми? Ўтган тарихимиз буларнинг барчасига гувоҳ эмасми? Айниқса, 1931-34 йиллардаги Хўжаниёз кўзғолони, Шарқий Туркистон Ислом Республикасининг тақдири биз учун сабоқ эмасми?

Маҳбус бу саволларнинг оғирлигидан ўзини машина

ўтиргичига сингиб кетгандай сезди. Ҳа, буларнинг барчасини ўйлаганман. Аммо ким нима деса десин, буни биздан кейинги тадқиқотчилар ҳам айтар, агар рост сўзуларнинг аъмоли бўлса, бизнинг инқилобимиз олдинги, шунчаки бошвоқсиз қўзғолонлардан тубдан фарқ қилар эди. Бу инқилобни юзага чиқарган вазият ҳам ўзгача бўлган, дея атрофига қараб қўйди маҳбус.

Соқчилар эса ҳамон уйқуда эди. Фақат машина ҳайдовчиси сергак. Ҳатто, теварак-атроф ҳам гўё ухлаётгандек. На яқин, на узоқда милт этган чироқ бўлсин, юлдаз бўлсин кўринмайди.

Ўша йиллари (1930 йиллар – муаллиф) Ўрта Осиёда кечаётган хунрезликлар, зўравонликлар, отди-осдилардан ўн минглаб одамлар қоч-қочга тушиб қолишди. Қамоқдан чиққанимдан сўнг мен ҳам бир тўп одамлар билан яна Шарқий Туркистон сари йўл олдим. Аммо омадим юришмай, йўлдаги тўсиқлардан ўтолмай яна Тўқмоққа қайтиб келиб, Сўқулуқдаги дўнганлар орасида бекиниб кун кечирдим. Дўнган халқининг бизга кўрсатган яхшиликлари кўп эди. Бунинг учун уларга Аллоҳдан яхшилик сўрашдан бошқа ҳеч нарса қилолмадим. Булар ичида ўз оиламда турганимдан ортиқроқ бўлиб, икки-уч ой ўтказганимдан кейин қайқдан англамишлар совет давлатининг уч ҳарфлик ГПУ жаллодлари марҳум Олимхон тўра акамизни чақириб: “Укангиз чегарадан ўтолмай қайтиб келиб Сўқулиқ дўнганлари ичида ёшириниб ётган эмиш. Биздан киши қочиб қутулолмайди. Сиз бориб, бирга олиб келинг, унга яхшилик қиламиз”, деб юбормишдир. Келмасга чора йўқ, келиб кўришган сўнгида яна қочиб қутулишим мумкин бўлса-да, акамни аяганимдан нима бўлса ҳам, ўзим кўрай деб биргаликда Пиштекка келдим.

Эртаси куни “Ан-нажату фис-сидқи”, яъни, “нажот – тўғрилиқда” деган ҳадисга мувофиқ жаллодларнинг сўроқларига тўғриси яна жавоб бердим. 20 кун оралиқда бир тўп қочқинлар билан ҳамроҳ бўлиб, Шарқий Туркистонга ўтолмай, Тўқмоққа қайтиб келганимни ёзиб бердим.

VII

...Машина негадир тебраниб-тебраниб юра бошлади. Афтидан, ё йўлдан чиқиб кетган, ёки йўлдан адашиб дала-тузга кириб қолган эди. Бир жойга бориб, ҳайдовчи сўкинди-да, машинани орқага бурди. Йўлдан адашган кўринади...

Наҳотки, биз ҳам адашган бўлсак, дея “уҳ” тортади маҳбус. Нафақат тилда, балки дилдан инсонпараст бўлган маҳбуснинг қартайиб қолганига қарамай, Шарқий Туркистон инқилобига раҳбарлик қилишдан асосий мақсади – мабодо Хитойда коммунизмчилар галаба қилса, Ўрта Осиёда бўлганидек, Шарқий Туркистон халқи ҳам бу аждарҳо комига ютилиб кетиш хавфини қайтариш эди... Унинг ўйлашича, бўлажак инқилоб ана шу келгусида бўлиши мумкин фожианинг олдини олиши, тақдир танги бўлса, сақланиб қолиш учун бир имконият деб биларди. Шу буюк мақсад – Ватан, миллат ва дин қайғуси 60 ёшли маҳбусни бу курашга отлантирган эди...

– Қизик, – деб ўйлади маҳбус, – ҳозирда ҳукумат ичида, халқ орасида мен ҳақимда нима гап бўлаётган экан? Ҳукумат ичидаги гап менга маълум: бир томонда коммунизмчилар кекирдакларини чўзганларича, “Ҳукуматни исломлаштиришнинг оқибати шунақа бўлади. Қайсарликни кўринг: сулҳга бормасмишлар. Биз бормасак, сулҳнинг ўзи келади. Шу ўртадаги раис олиб ташланса бўлди. “Ўйнашмагин арбоб билан” деган гап уйғурлар орасида ҳам бор”, деганларича бақирishaётгандир. Ҳукумат ичида нима дейишса десинлар, бунга кўниқиб қолганман. Аммо халқ-чи, халқ нима дейди? Шунча қурбон келтириб, охирида қочиб кетди, демасмикин? Ахир менинг алдов билан уйимдан олиб кетилганимни биров кўргани йўқ-ку! “Ҳукумат раисини, гарчи ўтган кундаги мажлисда истеъфо берган бўлсам-да, ҳамон раис аталиб турган бўлсам керак, биз фалон жойга юбордик ёки ўғирлаб кетдик”, деб ким айтади? Нуриддин, Турсунбойларнинг ҳам шу кунлари бу ердан оёғи узилиб қолди. Турсунбой-ку, тушунарли, советнинг мажбурий хизматидаги аскар. Аммо Нуриддин-чи? Унга нима қилдийкин? Тинчмикин? Илоё тинч бўлсин, ҳали жуда ёш... Аммо буларнинг ҳар иккалалари ҳам ёш бўлишса-да, ақли, дину диёнатли йигитлар. Кўпни кўришди. Ҳукумат идорасида баъзан “гарс” ёрилай деган дамларим кўп бўлган. Олтмиш ёшга кириб, кексайиб қолган бир пайтимда бундай сиёсат ишларига нега аралашиб юрибман? Масжидларда, катта халқ йиғинларида, кейин эса аскарларни жангларга кузатиш олдидан қилган мавъизаларим, даъватларим бугунга келиб “қочоқ” деган номни олганим сўнгида икки пулга қиммат бўлиб қолмайдими? Уламолик ва ниҳоят Шарқий

Туркистон Республикаси Президенти, Тўра ота, Маршал ота, деган инсоний шаъним-чи? Бу газандалар мени қай аҳволга солиб қўйишди? Ўша ҳукумат идорасидан қўлларимни кишанлаб олиб чиқиб кетишса яхши эмасмиди?

Бу фикрлардан маҳбуснинг боши “тарс” ёрилай дерди. У ўзини қўярга жой тополмай қийналди. Юраги гижимлади. Ичида калима келтирди: “Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ, Ашҳаду алла илаҳа иллаллоҳу ва Ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳу”.

Эй Аллоҳ, ўзимни таниганимдан буён амрингдаман. Умрим давомида гуноҳлардан қочиб, сен танлаган динни қалбимда асрашга уриндим. Инсон насли яратилганидан бери ҳеч бир замонда Худога ишонмаган динсизлар қўлига ҳукумат ўтмаган эди. Энди эса бутун дунёнинг тенг ярим халқи ҳеч нарсага ишонмайдиган даҳрийлар қўлига ўтди. Бу юртларга ўшалардан қочиб келган эдим. Аммо... тақдирдан қочиб қутулиб бўлмас экан: мана, икки ёнимда уларнинг итйалоқлари ўртага қисишиб олиб кетишмоқда...

Сенинг байроғингни кўтариб давлат қурдим. Аммо унинг мевасини ёки хазонини кўришга қўйишмади. Бу ёғи яна карам Ўзингдан. Ёдимда, акам, Сенинг каломингни тўла хатм қилган уламо Олимхонтўра даъвати билан Пишпекка келганим сўнгида бу динсизлар мингларча бошқалар каби мени ҳам ёлламоқчи бўлдилар. Мен билган юртларда жосуслар маълум бир кичик идорага бирлашиб, ўша ердан кун кўриб келишган. Аммо совет динсизлари ҳукумат тепасига келганидан бошлаб, бутун бир мамлакатни жосусларга айлантирмак тадоригини кўрмишлар. Халқ ичидаги ўнг-сўлини пайқайдиган, кўзга кўринарли кишиларни бу маккорлар ўзларига жосус қилиб, бурунларидан боғламиш эдилар. Буни мен хитойликларнинг ўзига хос маънога эга бўлган тамгаларига ўхшатгим келади. Уларда бундай яширин маъно ташувчи тамгалар ўттиз олтига. Уларнинг учинчиси бундай очилди, деб ёзилади китобларда: “Қарзга олинган пичоқ билан одам ўлдириш”. Бу жумлани бундай шарҳлаш ҳам мумкин: “Душман билан ҳаммаси тушунарли, бироқ дўстга келганда ишонч йўқ. Душманингни йўлдан олиш учун дўстингдан фойдалан, ўзинг эса томоша қилиб тур”. Буни биз мусулмонларда “Душман қўли билан илон бошини янчи, ўлса ҳам сенинг фойданг, чақса ҳам сенинг

фойданг”, дейилади. Фарқи шундаки, кофирлар дўст билан душманни ажратишмайди. Улар гўё ҳаммасига дўст-у, лекин душманнинг ишини қилишади. Жосусликнинг лаънат тамғасини бўйнига илган кўпгина виждонсизлар ўз ҳимоялари учун бошқалар устидан ноҳақ сўзлар келтириб, кўп одамларнинг ёстигини қуритди. Ёлғиз шаҳар, қишлоқ, маҳалла кўйлардагина эмас, ҳар бир оилада ҳам жосуслик балоси бошланмиш эди.

Акамни аяб бу ерга ўз оёғим билан келган асносида улар менга юмшоқ муомалада бўлишиб, ўз тузоқларига илинтирмоққа турдилар. Яъниким, майли, уйингизга бориб ўн беш кун ҳордиқ чиқариб келасиз-у, аммо бу орада Чийқўрғон деган ердаги кишилар устидан маълумот тўплаб келишимни менга топширдилар. Сиртимда билдирмасам ҳам ичимда: “Мен сенларга жосус бўламанми, қалбимни нурга тўлдирган, бутун вужудим, сочимнинг учидан тирноғимгача эътиқод суйини югуртирган Қуръони қаримга қарши бораманми?!” дея кўнглим яра бўлди. Шунга кўра, бу борада не қийинчиликлар, азоблар бўлса бўлсин, лекин наинки Ислоом, балки инсон шаънини, ҳурматини сақлаш мақсадида ҳам уларнинг топшириқларини бажаришдан бош тортдим. Эртаси куни у билан кўришганимда айтган хизмати бажарилмаганини англаши билан, у кофирнинг туси ўзгариб, газаби қўзғалган бўлса ҳам, Худо асраб, бошқаларга қиладурғон уруш-қийнаш одатларини менга қилишга журъат этмади. Шундан кейин бир ойлар чамасида устимдан тергов ишлари юритиб, сўнгида энг паст қаватнинг ертўласига ёлғиз камерага қамади. Бу авахтада совуқдан қалтираб ўн кун ётганимдан сўнг тепадаги хоналардан бирига тикишди. Қарасам, бу ерда ўзимнинг сафар йўлдошларимдан тўрт қирғиз ўтирган экан. Кўз-кўзга тушгач, туғишган қариндошлардек, кучоқ очиб кўришдик. Чунки бу одамлар қор, музлик, тоғ-тошлар орасида ҳар шарпадан беркиниб, қочиб юрган кунларимдаги қайғудошларим эди.

Шу ётганимча орадан бир неча ойлар ўтиб, ҳукм ўқилди: 10 йил қамоқ жазоси. Нега? Қайси гуноҳим учун? Шундай оҳ-воҳлардан сўнг оғир тушқунаикка берилдим эса, туғилганимдан юрагимга қаттиқ ўрнашган Аллоҳнинг ҳадди хаёли ўзимга келтирмиш эди. Ота-онамдан тортиб, бутун ўқиғонларим, устозларимгача мусулмон одамнинг умидсизликка юз тутиши гуноҳ эканини англабмиш эдилар. Худо яратган жонзотлар ичида фақат бир шайтон алайҳи

лабингина ноумидликка буюрулгондир. Ана шуларни ўйлаб, бир оз кўнглим таскин топди. Эрта бириси кун этобга кетар бўлсак, қачон кўришмоқ насиб этиши мавхум бўлганидан қайғудош кишиларимиз билан “ох, воҳ”лашиб сўйлашишга тутиндик. Сўхбатларимиз тонгга уландики, кўзга уйқу келмади. Ахир мана шундай зулм қучоғида уйқу дегани қаердан ҳам келсун... Эрталаб намозни ўқигач, остонада тақдиримни кутиб ўтирдим. Барчамизни ташқарига чиқаришди. Энди этоб қилиб, Тошкентга жўнатса керак, деб ўйладим. Бир пайт кеча ишга борганимиз маҳбусларнинг рўйхати ўқилди. Аллоҳнинг каромати билан бу рўйхат ичида мен ҳам бор эдим. Дарров “тайёрман” дедиму сафга ўтдим...

ТАРИХ. Бу энди маҳбус учун охирги имконият эди. Ташқарига чиққач у ана шу имкониятдан фойдаланди ва қамоқдан қочди. Аммо қамоқдан қочган билан тақдирдан қочиб бўлмас экан. Эсини танибдики, турли хавф-хатар уни таъқиб қилади. Хаёлидан онаси Норбуви отиннинг ўзи ҳақида сўзлаб берган ҳикояси ўтди: “Ҳовлимиз саҳни кенг, боғ-роғли эди. Мен ертандирда нон ёпишга уриниб, ўт қалардим. Сен эса оёгим тагида ўралашиб қолдинг. Нима бўлдию, уйга кириб чиққунимча йўқсан... Зир югурдик, йўқсан, болам. Шу пайт тандир ёдимга тушди. Болам, болам ёняпти, ҳай ким бор, деб дод солдим. Ичкаридан отанг сарпойчан чиқиб келдилару ўзларини тандирга урдилар. Орқасидан мен ҳам ўша томон отилдим. Не кўз билан кўрайлик, тандир ичида, гужанак бўлиб, чўг устида типирчилаб ётган экансан. Отанг қўл-юзлари оловдан куйишига қарамай, бағриндан ушлаб тандирдан тортиб олдилар. Сен тандирдан худди аввалгидай, соппа-соғ, куйганликдан деярли зарарсиз чиқдинг. Воқеага шоҳид бўлган оқсоқоллар демишларки: “Каромат содир бўлди, иншоаллоҳ! Бу ўғил ўтда куймас, сувда чўкмас Ватан ўғлини бўлажак, ғариб динимизга қувват бергусидир!”

Бувимнинг айтганларига кўпда эътибор бермасам-да, мана бундай динсизларнинг зулмоналаридан қочиб ёки бир сабаб билан бўшаниб чиқарканман, баъзан хаёлимдан ўша болалигимдаги воқеа ўтиб қолади ва Аллоҳга қайта-қайта шукрлар қиламан.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Маҳбус совет зулмидан қочиб, тоғтошлар, чўлу саҳролар ошиб, ҳар кўринган шарпадан пана тортиб, Шарқий Туркистоннинг Или ўлкасидаги Ғулжа шаҳрига келди.

Яна қамалиш, зиндон хавфи ҳам у билан қадам-бақадам юрди. Аммо бу ҳақда кейин...

Тарихдан маълум, мўғуллар ўз пойтахтларини Қорақурумдан Олмалиққа кўчириб, бутун босиб олган музофотларни мана шу жойдан туриб бошқардилар. Мўғуллар хони шу шаҳарда идора тутган эди. Академик Бўрибой Аҳмедов Чингизхон ва унинг во-рислари хусусида олиб борган тадқиқотларида: “Кошғар, Еттисув ва Мовароуннаҳр Жаҳонгирнинг иккинчи ўғли Чигатойга берилди. ...Чигатойнинг кўши Или дарёси бўйида эди”, деб ёзади. Ёки бошқа бир тарихда “Исломга бўлган эътиқод туфайли Алоуддин лақабини олган Тармаширин Чигатой улусининг ғарбий қисмида мустаҳкам мавқени эгаллади, Олмалиққа эса қайтиб бормади”, дейилади. Демак, Олмалиққа ўша пайтлари Ислом етиб борган бўлса-да, аммо оммалашмаган эди. Яна бошқа тарихларда у ҳақда бундай сўзлар келади: *Ҳамма ёққа оти чиққан шу кунги Ғулжа шаҳарининг биринчи биниси у ерларни Хитой хонлиги ман-журлар босиб олиш даврида тикланмишидир. Ундан олдин – Чингиз чиқишидан тахминан юз йилча илгари шимолий Хитой инқилоб қилиб, ҳўзғолон кўтарганлар мағлубиятга учраган сўнгида – Гурхон деган бошчиси ўзига тобун кишилари билан тўғри ғарбга қараб че-кинмиш эди. Или ўлкасига келгач, бу ернинг суви мўл, ҳавоси келиш-ган, атрофи кенглигини кўриб, яна Марказий Хитой – Ўрта Осиё улуг ўйли устига тушганлигидан, ҳартомонлама унинг аҳамиятини тушуниб, шу ерда Илихо шаҳрини қуришга киришади. Орадан кўп йиллар ўтиб, Чингизхон ўзи босиб олган ерларни ўғилларига тақсимлагач, бу жойлар Чигатой баҳодирга тегади. Унинг тахт-га ўтирган жойи Талас, кейинчалик у пойтахтни Или ўлкасига кўчириб, шу кунги Ғулжадан саксон чақиримлар наридаги “Қўрғос мозор” деб аталган Олмалиқ шаҳрини пойтахт тутмишидир.*

...Йўл эса олис эди. Қўрғосдан ўтканимизга ҳам анча бўлди. Булар ўзи мени қайси гўрларга олиб кетишмоқда? Бу олис йўлнинг адоғи қайси манзил? У жойларда мени нималар ва ким-лар кутмоқда экан?

Ана шу каби ўйлари орасидан бир пайтлар дунёнинг маркази-га айланган бу ўлка – Или, Тарбағатой, Олтой вилоятларига дин-сизларнинг қадами етаркан, уруш-жанжал, исёнлар қўпиб, улар-дан фақат вайроналар қолганини хотирлади маҳбус. Тарихларга

кўра, 1934 йилда Хўжаниёз ва дўнганлар кўзғолонлари советлар ёрдами билан бостирилиб, қўл-оёғи боғлиниб Хитой ҳукуматига топширилгач, бу ерда СССРнинг нафақат маҳсулотлари, қуроляроқлари, от-арава, карвон, автомобил ва бошқа нақлиётлари, шунингдек, урф-одатлари, ичкиликбозликлар, оломоннинг ичидаги ўзини таниган, оқ-қорани биладиган одамларни таъқиб этиш ҳам урчиди. Тарихларда бу ҳақда яна булар ҳам қайд этилади: “Ўлкада нисбатан тинчлик юзага келган бир даврда Урумчида кўзғолонларни бостиришда иштирок этган оқ гвардиячиларнинг турмушини изга солиш бўйича комиссия ташкил этилди. Хитой армиясидан истеъфога чиққан ҳар бир рус қозоғига сувлик ерлардан 10 гектардан жой ажратилди, ҳалок бўлганларига нафақа тайинланди. Рус қозоқлари ўлканинг турли жойларига, хусусан, Тарбағатой ва Или вилоятларига ҳам кўплаб жўнатилди. Маҳаллий аҳоли қашшоқликдан бармоғини сўриб ётган бир пайтда рус қозоқларининг кўпчилигида 50 тадан қорамол, 200 тадан қўйи бўлган”.

Айни пайтда гоминданчилар ўлка мусулмонларини тинимсиз таъқиб эта бошладилар. Солиқнинг тури ҳам, ҳажми ҳам кўпайиб борди. Айниқса, 30-йилларнинг охирига келиб, чегаранинг ҳар икки тарафидан ҳам қатагонлар кучайди. Масалан, тарихий маълумотларга кўра, 1937 йил декабр ойида Олмота области Ички ишлар халқ комиссариати бир неча юзта кишини отувга ҳукм этган. “Улар орасидан менинг диққатимни тўққиз киши тортди, – деб ёзади “Олти Империянинг олишуви” китобининг муаллифи. – Булар Ибдумон Абдумуканов, Абдушокир Абдусатторов в.б. Уларнинг барчаси гулжалик, миллати уйгур ва Олмота масжидларида имомлик қилишган”.

Бу қурбонларнинг ватанлари Ғулжада ҳам аҳвол шундай эди. Ўша пайтлардаги одамларнинг гувоҳлик беришича, Шэн Ши Цай халққа яхши кўриниш ва ўз ҳукуматини мустаҳкамлаш учун олти ширдан иборат ислохотларни эълон қилди. Аммо бу шунчаки советларнинг найранги эканини кўзи очиқ одам билиб турарди. Японларга қарши кураш учун, “троцкийчиларни” йўқотиш учун, йўл қуриш, маданият биноларини қуриш учун деб солиқларни кўпайтиргани турди. Аслида бундай ишларга у советлардан катта миқдорда имтиёзли қарзлар олиб бўлган эди. Оқибат шу бўлдики, 1937 йилга келиб Ғулжадаги бой-бадавлат кишилар ҳе йўқ, бе йўқ, қамала бошладилар. Ғулжалик етимпарвар, халқнинг нима

иши бўлса елкасини тутиб берадиган Турдиоҳунбойни бир кечада қамаб, зулмхонага ташлашади. Шундан кейин ўнааб, юзлаб турдиоҳунбойлар, қурбонтойлар Шэн Ши Цай зиндонларини тўладириб юборди.

...Оғир кунлар, қўрқинчли тунлар билан уч-тўрт ойлик қиш ўтиб, кўклам кунлари етгач яна янгидан-янги совуқ хабарлар кела бошлаганини эслади маҳбус. Шундоқки, иккинчи навбатда қамоққа олинадиганлар тизими ичида менинг ҳам борлигим маълум бўлмиш эди. Шунга кўра ҳар бир кечаси биз учун тонг отмайдиган узундан узун, гам-қайғу тунлари бўлиб, неча хил қўрқинчли хаёл уйқуси остида ағанаб ётиб тонг оттирмоқда эдик. Шу хол билан 6-10 кунлар ўтган сўнгида, бир кеча ярим тун вақтида, кўча эшиги тақиллагали турди. Ўғлимни чақириб: "Аслхон, оч эшикни!" деган ўзбеклар оқсоқоли Шароп шанюннинг (маҳалла оқсоқоли) довуши эшитилди. "Ҳозир, очқични топай" деган баҳона билан ўғлим югурганича келиб, менга хабар берди. Ўзим ҳам тайёрланиб турган эдим. Ташиқарига чиқсам, ҳаво ўзгариб, қаттиқ бўрон ёмғири бўлиб турган экан. Душманга таслим бўлиши учун таваккал қилиб олдига чиқай деб бир-икки қадам босган эдим, ўғлим Аслхон: "Жон дада, золим жаллодлар олдига чиқиш ақлдан эмас, қўлларида занжир кишанлари шалдираб турибди", дегач, қочиш ҳам пайғамбаримиздан қолган эмасму, хаёли билан, тун қоронғуси, қаттиқ бўрон ёмғиридан фойдаланиб, ўғлим Аслхон оёғимдан даст кўтаргач, эгиз том оша қўшни қўрасига ўзимни ташладим.

...Йўл эса олис эди. Пишпек қамоғидан қочаркан, булардан биратўла қутулдим, деб ўйлаган эди маҳбус. Аммо қадар баъзан қадаргир бўлса, биз нима қилардик?! Ёзмишнинг ўқига нишон бўлишдан чора йўқ. У шу юрганча уйма-уй, томма-том, қишлоқма-қишлоқ қочиб бир неча кунларни ўтказган сўнгида Кучар шаҳрида барибир қўлга тушди.

ТАРИХ. Бу ерларга жаннат мисоллик, уруғ аймақлик, суюкли она Ватанимдан ажраган ҳолда омон қолғудек жой излаб келмиш эдим, деб ўйлади маҳбус. Аммо қизил сеҳрчилар шум қадамлари етиши биланоқ Ғулжадан ҳам хайр-барокат йўқолиб, тинчлик, омонлик бутунлай кўтарилади.

Бугунгидек ёдида, Ғулжага келиши билан биринчи қилган иши оиласини олиб чиқиш бўлди. Бу ишни Исмоилоҳун деган, бундай

ишларни қилиб юрган одамни ёллаб амалга оширди. Ўзи ўқимишли, билимли, бундан ташқари, юртдан қочиб-пусиб келган бошқа кўплаб одамларга таниқли бўлгани ҳам Ғулжада тез тилга тушишига сабаб бўлди. Айниқса, табобат илмидан хабардорлигигина эмас, ўша давр нуқтаи назаридан қараганда, яхшигина табиб экани ҳам ёт ўлкада халқ ўртасида машҳур қилди. Бутун ўлкада юз бераётган воқеа-ҳодисаларни турли газет-жўрноллاردан ва олдига келган мижозлардан эшитарди. Ғулжа олис жойда, айтганимиздек, Хитойнинг энг чекка, вайронага яқин бир шаҳри эди. Бу ердаги хитой аҳолиси афюн билан андармон бўлиб, бутун ҳукумат ишлари ўз ҳолига ташлаб қўйилган эди. Нафақат Ғулжада, умуман, Или ўлкасида ҳеч қандай замонавий саноат, ишлаб чиқариш, йўл-нақлиёт масалалари ривожланмаган. Шэн Ши Цай даврида очилган мактаблар, заводлар ва бошқа маърифат-маданий бинолар бу ердан неча юзлаб километр масофадаги Урумчи ва бошқа шаҳарларда қурилган эди. Ғулжа шаҳрида хунармандчилик, ёғ чиқарадиган майда корхоналардан ташқари, фақат 300 киши ишлайдиган Мусабоевларнинг тери ошлаш заводи бор эди, холос. Аммо ўша Ғулжадан узоқда қурилган маданий-оқартув муассасалари, театр, мактаблар, заводлар, газет-жўрноллارнинг эпкинлари бу ерга ҳам кела бошлади. Нима деманг, маданият маданият-да. Одамларнинг юриш-турмушларида, кийинишларида, гап-сўзларида бу сезила бошлади.

Совет Иттифоқи қалам учуда Хитой давлатига қарайдиган бу ўлкани ўзининг “ёрдамчи хўжалиги”га айлантириш учун кўплаб миқдорда қарз ажратди. 2000 километрдан узоқ бўлган йўл қурди. Ўша йўл Шинжон устидан ўтди ва Японияга қарши урушаётган гоминданчиларга минглаб совет машиналари курул-яроқ етказиб бериб турди.

Мана шундай бир шароитда ўлкага 37-йил ўзининг бутун даҳшати билан кириб келди. Ўша йилларда Шинжонда ҳарбий маслаҳатчи бўлган Виктор Обухов хотирлашича, Шэн Ши Цай совет ҳукумати принциплари ва марксизмни ўзича талқин этарди. Жумладан, у бундай деб ёзади: “Янги ҳукумат эски Хитой уездлари раҳбарларининг бошқарув усулларини қўллашда давом этади. Маҳбусларни қийнашнинг янги-янги турларини ўйлаб топишди: тирноқ остига қамиш тиқиш, бармоғидан осиб захга ўтқизиш, бошни сиқиб кўзни чиқариш в.х”. Маълумотларга кўра, ўша даврда ўлдирилганлар сони 100000 кишига етган. Улар асосан уйгур,

ўзбек, қозоқ, тотор халқининг энг обрўли кишилари – диндорлар, олимлар, ўқитувчи-зиёлилар, бойлар эди, деб ёзади тарих ёзувчиларидан бири Увайсхон Шокиров. Кучарда қўлга тушиб, Оқсувга келтирилиб бир умр қамоқ жазосига ҳукм қилинган маҳбус ҳам ана шулар қаторида бўлиб, бу совет элчихонасининг иши эди. Бу ташкилот ўша пайтларга келиб ўзларидан бу ёққа қочиб ўтган сиёсий қочоқларни қамоққа олдира бошлайди. Чунки совет ҳукуматининг асл башарасини улар яхши билишган.

– Мени айнан советлар чақуви билан қамашганини уларнинг менга қўйган айбловлари ҳам кўрсатиб турар эди, – деб туйқусдан ўйлади маҳбус. – Шунча йил қамоқдалигим ичида мени фақат бир марта сўроққа олиб чиқишди ва олиб борган терговлари шу мазмунда бўлди: “Сенга Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов қандай топшириқ берган? Бу ёққа нима мақсадда ўтгансан?” Шундан аниқланмишки, советлар Шарқий Туркистонни ҳам Ғарбий Туркистон каби ўз мустамлакасига айлантиришга оз-оз қолган эди. Бу уларнинг у ёқда амалга ошираётган хунрезликларини бу ерда ҳам бошлашганини маълум қилиб турарди.

Аслида ҳам шундай бўлган. Хусусан, ўша пайтдаги айрим совет раҳбарлари Қозогистон ҳудудида Уйғур автоном области ташкил этиш керак, деган фикрларни олға суришган. Бу билан улар Шинжондаги уйғур аҳолисининг миллий-озодлик ҳаракатини янада ўт олдиarmoқни назарда тутишган. Ёки бўлмаса, кейинчалик Шинжонда большевикларнинг Бутуниттифоқ коммунистик партияси уставига асосланган “Шинжон халқ партияси”ни ҳам тузмоқчи бўлишган. Аммо бу тақлифлар тақлифлигича қолган бўлса-да, СССР Шинжонда уларсиз ҳам ўз ҳукуматига эга эди. Буни советларнинг таъқибидан қочиб келган минглаб кишиларнинг қамалгани, отиб ўлдирилгани ҳам исботлайди.

ХIII

Тарих – мана шу мен олиб кетилаётган йўл, деб хаёлидан кечирди маҳбус. Тарих – миллатнинг кўзгусидир, деб талқин этади қадим солномачи. Яна кимдир, тарихсиз миллат йўқ, деган экан. Ростдан ҳам шундай: миллат ўзининг кимлигини юрган йўли, феъл-атворидаги қусур ва фазилатларга назар ташлаб аниқлайди. Яна ҳам бошқача қилиб айтганда, тарих – сабоқдир. Аммо инсоният ундан

қанчалик сабоқ олади ва умуман оладими, деб фикр қилади маҳбус. Атак-чечак қилиб юрган болакай гулнинг тиконини бир марта ушларкан, унинг азоби ёдида сақланиб қолади. Иккинчи бу гулга яқинлашмайди. Бироқ катталар... Улар гул тиконсиз бўлмаслигини яхши билиб олишган. Нима қилиб бўлса ҳам, ўша гулни узиб олишга уринишади. Шинжон – ана шундай бир гул эди...

ТАРИХ. Ўтган асрнинг 40-йилларига келиб Шинжонда галати-галати воқеалар юз берди. Сирасини айтганда, Шинжон – ҳозирги Шинжон Уйғур автоном республикаси агар олти империяни қизиқтириб келган бўлса, Хитойнинг ўз ичидаги икки ҳукумат – Мао бошчилигидаги коммунистларни ва Чан Кайши раҳбарлигидаги гоминдан партиясини ташвишга солиб қўйди. Бу икки аждаҳо ўлканинг бошқа бир аждаҳо – советлар томонидан ютулиб кетаётганига тинч қараб турулмадилар. Аммо вазият шундай эдики, уларнинг ҳар иккаласини ҳам ички низолар ва Япониянинг босқинчилик уруши қўлини бойлаб қўйган эди.

Бундан ташқари, Шинжон ички Хитойдан жуда ҳам узоқда эди. Шу боис ўлка ҳокимияти марказий ҳукуматдан деярли мустақил ҳисобланарди. Айрим тарихчиларга кўра, 1925-1927 йилда ички Хитойда бўлиб ўтган инқилоб натижалари бу ерга ҳалигача ҳам етиб келмаган эди. Сиёсий, иқтисодий, ҳарбий ишлари эски хон даврига хос эди. Бундан фойдаланган учинчи аждаҳо бу ўлкада кўнглига нима келса, шуни қилиб ётган эди. Унинг энг қимматбаҳо бойликларини ташиб кетишдан тортиб, аҳолисини советлаштириш, бу ердаги ўз қочқинларини Хитойнинг қўли билан битта-битта қамашдек ваҳшийликларни гоҳ зимдан, гоҳ ошқора амалга ошириб келди. Қайсидир бир ёзувчи, хитой алифбосининг ҳар бир ҳарфи сирли маъноларга ҳам эга, деб ёзган эди. Советлар худди ана шу сирли маъноларни тез ўзлаштиришди ва уларни нафақат алифбо эгаларига, шунингдек, бу ердаги миллионлаб мусулмонларга ва бошқа халқларга қарши қўллашди.

Шундай қилиб, Шинжоннинг ўтган аср 40-йиллари бошидаги сиёсий-ижтимоий ҳолати жуда кескинлашган эди. Ўлка губернатори Шэн Ши Цай фаолиятини нафақат И.Сталин, айти пайтда Мао ва Чан Кайши ҳам атрофлича кузатишмоқда эди. Бу икки аждаҳо ўлка ҳукумати фаолиятини кузатибгина қолмай, уни иложига борица ўзига қаратиб олишга ҳам уринарди. Масалан, тарихий

маълумотларга кўра, Гоминдан партиясининг V съезди Шэн Ши Цайни Марказий ижроия комитети аъзолигига сайлайди. “Бироқ генерал бундай шарафни рад этади, – деб ёзади тарих ёзувчиси В.Обухов. – У келажақда ўзини бутунлай бошқа ташкилотнинг – Бутуниттифоқ Коммунистлар (большевиклар) партиясига аъзоси сифатида кўради”. Мао Цзедун раҳбарлигидаги коммунистлар партиясига эса 1937 йилда, ўлкада армия ваколатхонасини таъсис этади. Бунинг ортидан ХКП Марказий комитети Мао Цзедуннинг укаси Мао Цзэмин раҳбарлигида 100 нафар коммунист Урумчига ташланади. Гарчи Шэн Ши Цай зимдан кўпроқ Мао коммунистларига ён босса-да, аммо Гоминданга орқа қиларди. Чунки Гоминданнинг асосий ҳамкори ўша пайтлари Сталин эди.

Гитлер армиясининг СССРга бехос ҳужуми Шинжон атрофидаги вазиятни ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Тарихчиларга кўра, “Иккинчи Жаҳон урушининг бошланиши билан Хитой генерал губернатори Шэн Ши Цай йўналишни тўла Гоминдан ҳокимияти томон бурди”. Албатта, бунгача кўп тарихлар кечди. Гарчи ўлка губернатори бир пайтлар Гоминданнинг марҳаматини рад этган бўлса-да, кейинчалик унинг пинжигига кириб қолганини ўзи билмай қолди. Яна тарихчиларга мурожаат қиламиз: “Гап шундаки, – деб ёзади В.Обухов ўша бизга таниш китобида, – Иккинчи Жаҳон уруши даврида Шинжонда губернатор рухсати билан “Уруш кундалиги” нашр этила бошланган эди. Унда совет халқининг немисфашистларига қарши олиб бораётган кураш солномасидан парчалар, хабарлар эълон қилинар эди. 1941 йил кузига бориб фронтдан Қизил Армиянинг кетма-кет мағлубиятлари ҳақида хабарлар кела бошлади. Ана шу воқеалар кўпчилик Хитой сиёсатчилари, жумладан, Шэн Ши Цайда ҳам СССРнинг кунлари санокли қолгандай тасаввур пайдо қилди”.

Бошқа бир манба эса Шэн Ши Цайнинг советлардан бундай юз ўгиришини Гоминдан билан Американинг апоқ-чапоқ бўлиб қолишига боғлайди. Нима бўлганда ҳам ўлкада сиёсий вазият ўзгаради: советларга қарши кампания бошланади. Бунга бир жиҳатдан СССРнинг Олий қўмондонлик ва партия мактабларида таълим олган Шэн Шинининг (Шэн Ши Цайнинг укаси) сирли равишда ўлдирилиши ҳам сабаб бўлган бўлиши мумкин. Оқибат натижада, Шэн Ши Цай тўнини тесқари кийиб, советлардан

юзини буриб, бу ердаги уларга қарашли корхоналарни ёпишга, фуқароларни эса чиқариб юборишга қарор қилди ва шундай ҳам бўлди. Яна қатагонлар бошланди. Бу орада олтойлик қозоқлар исён кўтаришди. Бунга сабаб Шэн Ши Цай ҳукумати сувли жойлардаги яйловларни маҳаллий деҳқонлар – дўнган ва ханларга (хитой) бўлиб бергани бўлди. Кўзғолончиларга қарши катта куч ташланди. Кўзғолончилар раҳбарларининг сотқинлиги оқибатида бу исён гарчи бир муддат бостирилган бўлса-да, кейинчалик Усмон ботир ва Калибек Раҳимбек ўгли раҳбарлигида узоқ йиллар норозилик чиқишлари давом эттирилди.

Шундай қилиб, мамлакатдан советлар бутун ашқол-дашқоллари билан ҳайдаб чиқарилди. Қизиқ манзара: бир томонда янги қатагонлар, албатта улар кўпроқ рус ва Русия фуқароларига нисбатан олиб борилди, аммо юз бераётган норозиликлардан фойдаланиб маҳаллий халқ ичидаги кўзга кўринган кишиларни ҳам таъқиб қила бошладилар. Иккинчи томондан, бир пайтлар советларнинг ташаббуси билан қамалган, таъқиб қилинган кишиларга озодлик бериш учун Тафтиш комиссияларини тузиб, уларни йўлкадаги барча қамоқхоналарга йўллашди.

Бизнинг маҳбусимиз ҳам ана шу Тафтиш комиссиясининг қарори билан 1941 йилда қамоқдан озод этилади.

...Йўл эса олис, бош-охири кўринмас эди. Маҳбус Оқсув қамоғидан бўшаган пайтларини эслади. Хаёлига ўзини инқилоб йўлига тиккан фарзандлари Гаффорхон, Аслхон ва Муҳаммадёрлар келди. Ҳозирда уларнинг аҳволлари не кечдийкан? Бу фарзандларимдан кўп розиман. Ёнимда туриб инқилоб қилишди. Совуқ демай, иссиқ демай, душман билан тенг олишиб, умум ғалабага ҳисса қўшдилар. Энди мени бундай ҳар кимга сездирмай ўғирлаб олиб кетаётган эканлар, уларнинг тақдирлари нима бўлади? Эй Аллоҳ, уларни ўзинг паноҳингда асрагайсан, дея тавалло қилди маҳбус ва ота-онасига итоат қилган одамнинг дуоси мустажоб бўлмоғи хусусидаги Расулуллоҳ сўзларини эслади. Бу ривоятни ибн Умар (розияллоҳу анҳу) айтганлар: “Расулуллоҳ (с.а.в.) бундай дер эдилар: “Уч киши йўлда кетмоқда эди, ёмғир ёғиб қолиб, тоғдаги бир горга қочиб кирдилар. Ногаҳон тоғдан катта бир тош думалаб, горнинг оғзини тўсиб қўйди. Улар бир-бирларига “Аллоҳ таоло йўлида бирор солиҳ амал қилган бўлсангиз, ўшани

ўртага қўйиб Аллоҳга илтижо қилингиз, зора у горнинг оғзини очса!” дейишди. Улардан бири: “Эй Парвардигоро, менинг қариқартанг ота-онам ҳамда бир неча гўдак болаларим бор эди, уларни боқмоқ учун қўйчибонлик қилар эдим. Уларнинг ҳузурига қайтгач, қўйларни соғиб, сутини болаларимдан олдин ота-онамга берар эдим. (Кунлардан бир куни) қўйларни узоқроқ яйловга ҳайдаб кетган эдим, қайтгунимча ота-онам ухлаб қолишибди. Одатдагидек, қўйларни соғиб, сутини ота-онамнинг ҳузурларига олиб бордим-у, уйғотишга ботина олмай, бошларида туриб қолдим. Болаларим эрса (сут сўраб) оёқларим остида талпиниб йиғлашар эрди. Шу аҳволда болаларим билан тонг оттирдик. Эй Парвардигоро, агар билсанг, бу ишни сени юз-хотир қилиб қилган эдим, бизга горнинг оғзини бир оз очил, токи биз у орқали осмонни кўрайлик!” деб илтижо қилди. Шунда Аллоҳ таоло горнинг оғзини бир оз очди, улар осмонни кўрдилар...”

Шу пайтда тонг отаётган эди. Маҳбус теваарак атрофга нурини сочиб чиқаётган қуёшни кўраркан, яна Аллоҳдан сўради: Эй парвардигоро, биз амалга оширган инқилобнинг қўли ҳам худди ўша гор оғзига думалаган тошдай, боғланиб қолди. Унинг ечимини топишга ўзинг мадад бер. Бу йўлда ўз жонларини фидо қилган қахрамонларни шаҳид билиб, уларнинг руҳларини ўз жаннатингга олгин. Қолганларга, шу жумладан менинг фарзандларимга ҳам ўзинг йўл кўрсатгин, деб дуо қилди. Токи улар ҳам озода ва ҳур осмон остида бўлғайлар.

– Ҳа, мен Оқсув қамоқхонасидан чиққананда ўлкада советларнинг попути пасайиб, кўпгина амалдорлар кетига тепки еб бу ерларни таркқилишган эди, – деб ўйлашда давом этди маҳбус. – Бирок Дубаннинг зулми пасаймаган эди. У энди бутунлай гоминдан ҳукуматига боғланиб, миллатчиликнинг энг ашаддий усуларини қўлаб, халқни эзмокда эди. Бундан ташқари, аҳолининг моддий аҳволи қийинлашди. Хусусан, советлар Шарқий Туркистонни ўзининг ёрдамчи, балки асосий қишлоқ хўжалиги омборхонасига айлантириб олган эди. Бу ердаги ўн миллионлик аҳоли етиштирган арзон баҳодаги деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларидан қуруқ қолгани сўнггида ўша халқнинг ўзи ҳам маҳсулотларини қайга қўйишни билмай қолди. Ўлкада ўгрилик, порохўрлик авжига чиқди. Совет қўлаб-қувватлаб турган пулнинг қадри тушиб

кетди. Айниқса, советлардан келадиган, кундалик эҳтиёж молларининг газмол, кийим-кечак кабиларнинг йўқ даражага келиб қолиши аҳолини қийнаб юборди. Бунинг устига, советлар қурган нефтни қайта ишлаовчи корхоналар, турли маъданлар қазиб олувчи конлар, самолётсозлик заводи каби иш ўринларининг ёпилиши билан ишсизлар кўпайди.

Энди мана шундай қийинчилик-қаҳатчилик ҳолати юзага келаркан, бундан совет хуфялари фойдаланиб, тарғибот-ташвиқотга турдилар. Бундай ишларни нафақат советлар, шунингдек, гирмон, инглиз, амриқо хуфялари ҳам эл орасига кириб уруш ҳақида, японларнинг эрта-индин советларга ҳужуми ёки гирмоннинг бутун Шарқий-Ғарбий Туркистонга эркинлик бериши мумкинлиги ҳақида бўлар-бўлмас гаплар кўпайгани турди. Совет элчихонаси ва консулхоналарида жойлашиб олган жосуслар ва советдан оқиб келаётган янги-янги авлодлари эса халқ бошига тушган бу қийинчиликларнинг асосий сабабчилари хитой босқинчилари ва улар билан тил бириктириб олган маҳаллий Ванглар, бой-бадавлат кишилар эканини айтишиб, марксизм-ленинизмнинг синфий кураш ҳақидаги коммунизм балосини тарғиб қилар эдилар.

Хуллас, мен қамоқдан чиқиб келганда, хусусан Или, Тарбоғатой, Олтой ўлкалари алғов-далғов ичида эди.

ТАРИХ. Кун сайин кучайиб бораётган зулм ва қийинчиликлар аҳоли ўртасида ички норозиликларни кучайтирди, деб ёзилади тарих китобларида. Бундан ташқари, дунё катта бир ўзгариш арафасида турган эди. Авжига чиқаётган Иккинчи Жаҳон урушида советларнинг кетма-кет мағлубиятга учраётгани, ички Хитойдаги гоминданчилар билан коммунистлар ўртасида кечаётган ҳокимият учун курашлар, албатта, аҳолининг бир қисмини ўйлантирар ва қизиқтирар эди. Ўйлайдиган қатлам зиёлилар, уламолар ва ўша даврнинг бой-бадавлат кишилардан иборат бўлган. Маълумотларга кўра, бундай кишилар ўртасида бўлиб ўтган суҳбатлар ва гапларда ўғирлаб кетилаётган бизнинг маҳбусимиз ҳам кўп бора иштирок этган. У қамоқдан чиққанидан сўнг асосий касби табибликни давом эттириш билан бирга замонасининг иқтидорли имоми сифатида уни жума кунларида катта масжидларга имомликка таклиф этишарди. Бунда у ўтлаи мавъизалар қиларди. Албатта, бундай мавъизаларида ўлкадаги мавжуд аҳвол, аҳоли ўртасидаги келишмовчилик, қийинчилик, норозиликларни диний-исломий фикрлардан келиб

чиқиб талқин этарди. Туналари эса Шарқий Туркистоннинг келажаги қандай бўлиши хусусида ўйлаб мижджа қоқмас эди. Масжидларда қилган мавъизалари давомида элни обдан қузатди. Бугун шундай бир вазият юзага келганки, деб ўйларди у ўша пайтлар, бир гугуртнинг “чирқ” этиши билан ҳаммаёқ гувулаб аланга олиб кетгудай эди. Туркистондан инқилобнинг ҳиди келиб турарди. Миллий зулмнинг аёвсиз даражада ошиб бораётгани, иқтисодий таназзул, халқ турмушининг чидаб бўлмас даражада тубанлашуви, ҳокимиятнинг бошқарув қобилиятини йўқотиб, биргина қатагон усулига маҳкам ёпишиб олгани, ички норозиликларнинг пайдо бўлиши, жумладан, Олтойдаги рус қозоқлари, оқ гвардиячиларнинг советларга қарши кўзғолонлари ва ҳоказо.

Давлатлар тарихида ҳар замонда ҳам аёлларнинг ўрни катта бўлган. Буни Шинжон тажрибасида ҳам кўрса бўлади. Чан Кайши афтидан Шэн Ши Цайни қўлга киритиш учун ўз хотини Сун Мэйлиндан фойдаланади. Тарихий маълумотларга кўра, 1942 йилнинг август ойида Сун Мэйлин расмий ташриф билан Урумчига келади. В.Обухов бу ҳақда бундай ёзади: “Чан Кайши Сун Мэйлинга иккита хотиндан ажрашганидан кейин уйланган. У жуда гўзал, айна пайтда айёр ва ҳукмбардор бўлган. У шу даражада қатъиятли эдики, эрини ўзи мансуб бўлган дин – христианликка ўтишга мажбур қилади. Хонимнинг расмий визити натижаси сифатида Шэн Ши Цай марказий ҳукумат томонига тўла ўтади. Тез орада Урумчида Чжу Шаоли бошчилигида Чан Кайшининг штаб квартираси таъсис этилади. Шунингдек, ўлкага гоминдан ҳарбий қисмларидан ўнта бригаданинг ва ҳукумат амалдорларининг катта гуруҳини киритиш юзасидан келишим қилинади. Бундан ташқари, Чан Кайши ўз хоними орқали Шэн Ши Цайдан Совет Иттифоқи билан муносабатларни тўла узишни талаб қилади”.

Айни пайтда губернатор олтойлик оқ гвардиячиларга қарши курашни пайсалга солади. Оқибатда кўзғолон Тарбағатой округигача тарқалиб, Совет чегара зоналарига хавф туғдиради.

Шунга қарамай, Шэн Ши Цай СССР билан муносабатини узишни истамайди. Бир кун келиб, гоминдан ҳукумати томонидан танқидга учрамагунча ўлкада ола-тўпалон, бир ёқда исёнлар, бир ёқда тинч аҳолини турли солиқлар билан қийнаш, қатагон давом этаверди. Шундай бўлдики, 1944 йил 31 августда Чан Кайши бу қутуриб кетган губернаторни ишдан бўшатиш ҳақида қарор

чиқаради. Уни ўрмон хўжалиги вазирига ўринбосар этиб тайинлайди. Увайсхон Шокировга кўра, губернатор ўзи ҳукмронлик қилган 12 йил давомида йиққан бутун бойликларини, шу жумладан, 10 тонна олтинни ҳам ўзи билан олиб кетади.

...Маҳбус яна ўз ўйларига берилди. Кундузлари масжид-мадрасаларда, кечалари ҳамфиқр кишилар даврасида инсониятнинг азалий “Нима қилмоқ керак?” деган саволига жавоб изларди. “Чунки пайгамбаримизнинг (с.а.в.) гойибдан хабар берган мўъжиза сўзларига қараганда ва ҳам ҳозирги жаҳон сиёсатининг кетишича, – деб уқтирарди у, – олдимизда улуг воқеалар бўлар экан, дунё бўйича умумий ўзгаришлар бўлмай қолиши мумкин эмас. Шу ўзгаришлар натижасида мустабид тузумнинг темир қўрғонлари тор-мор қилиниб, асрлар бўйи золимлар асорати остида ётган бечора ватан аҳллари ўзларининг ҳалол мерослари – она ватанлари бўлган Туркистон ўлкасига шунда, албатта, эга бўладилар”, каби сўзлар унинг кундалик гапига айланди.

Бундай орзу умидли сўзларни айтар экан, маҳбус, тез орада Оврупа давлатлари томонидан асрлардан бери бутун дунё бўйича қўлланиб келинган мустамлакачилик сиёсати Иккинчи дунё уруши тугаши билан ўзгариб, Шарқий Туркистондан бошқа ҳар миллат ўз ватанларига эга бўлиб, ўз ҳукуматларини қўлга олишларини ҳали биламас эди. Бу сўзлар унинг башорати эди...

Эй Аҳмаджон Қосимий. Бутун Оламлар эгаси сени яратар экан, қалбингга юрт меҳрини солган эди-ку! Эй Абдукарим, етимликда жаланглаб ўсган кунларингни озодлик тонглаарига уланиб кетишини нечун истамадинг?! Эй Исҳоқбой, эй Усмон ботир, эй Туркистон аҳли... Икки аждаҳога ютилиб кетган халқ! Қўлга келган озодликни сақлаб қолиш идаоси сизларда топилармикан? Мен сизни энди қачон озод кўраман! Кўраманми?

Маҳбус кўнгил тубида ана шундай нидолар қиларкан, Гулжада бошланган инқилоб бутун уч вилоятга тарқаб ҳар жойда ойюлдуз тасвири туширилган кўк байроқларнинг кўтарилганини, Ҳайронбоқ, аэродром, бутхона ва яна бошқа кўплаб жойлардаги жангларни эслади. Айниқса, Шихо учун жанглар... Бу пайтга келиб “Озодлик” ташкилотининг аъзолари ўзининг раҳбарлигида жуда катта ишларни амалга оширдилар. Ташкилотнинг халққа билдирилган биринчи мурожаатномасида бундай сўзлар бор эди:

“Биз кўзгалдик, Аллоҳ таоло ёрдами билан албатта душманни енгамиз! Ҳақиқат биз томонда! Биз бировнинг ерини, мол-мулкани тортиб, босиб олганимиз йўқ! Биз ҳеч кимга зўрлик, зулм қилмадик. Биз фақат она Ватанимизни, миллий ҳақ-ҳуқуқимизни, инсоний эркимизни, йўқотган мустақилигимизни қайтариб олоқчимиз! Аллоҳ бизни қўлайди! Дунёдаги барча оқ ниятли кишилар биз томонда! Озодлик туғини баланд кўтариб олға босайлик, Ватандошлар!”

Содда, барчага тушунарли, айни пайтда қат-қатига халқнинг асрлар мобайнида чеккан чуқур ғам-қайғуси сингдирилган бу мурожаатнома маҳбуснинг бевосита иштирокида ёзилган эди. Ҳа, Шихо қўрғонини америка қуроллари билан қуроланган, танк ва самолётлари бўлган 60 мингга яқин низомли аскар кўриқламоқда эди. Ушанда аскарларни Шихога жўнатишдан олдин бундай ўйлаган эди у: қани ичимизда Мустафо Камолдек бир азамат бўлса эди... Иложимиз йўқ. Жингга Исҳоқбекни, Шихога Полиновни уруш қўмондони қилиб юбордик. Ичимиздан бу ишга лойиқ бир киши бўлса ҳам, ҳарбий топилмади. Яхшиям Шинг Дубан Сўпиохунни тарбиялаб қўйган экан, ўзимиздан ҳарбий билими бор одам ҳозирча шу. Бу ўрислар ўшани ҳам дастлаб келганида юздан ортиқ йигитини қуролсизлантириб, қамаб қўйибди. Ўзим бориб, уларни озод қилдим. Бу ўрислар нимани ўйлашмоқда экан... “Шихо учун жанг шиддатли ва қонли бўлди, деб ёзади солномачилар. Қийнаб ўлдирилган ота, акалари учун, йўқотилган, қамоқ азобларида кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган қийноқларга солинган милаатдошлари, диндошлари учун интиқомга отланган ёш Шарқий Туркистон Миллий армияси фидойилари мисли кўрилмаган қаҳрамонликлар кўрсатиб, қайта-қайта ҳужумга ўтиб, охир-оқибатда Шихо истеҳкомини эгаллашди. Бу ғалаба 1945 йил 8 сентябр куни қозонилади. Кўплаб душман аскарлари асирга тушди, қурол-яроқ захиралари ўлжа олинди. Озодлик учун курашда энг кўп қурбон ҳам шу жангда берилди. Уларнинг жанозасини бутун Шихо халқи ва ғолиб аскарлар иштирокида катта майдонда маҳбуснинг ўзи ўқиди. Кичкина оқ салла ўраган, оқ халат кийган, изтиробдан калта, мошранг соқоли титраб турган маҳбус жаноза ўқилиб бўлганидан кейин йинглаб туриб уйғур тилида жамоатга бундай мурожаат қилади:

– Болаларим, Сизлар Ватан озодлиги йўлидаги қасамёдингизга амал қилдингизлар. Душманнинг яна бир катта бўлаги яксон

қилинди. Мурод-мақсадимизга етсак, жаннатда дийдорлашамиз. Эй бор Худоё, агар менга жаннатингдан насиб этган бўлсанг, мана шу ботирларимсиз киргизмагил... Агар Ватан озод бўлмаса, мен... Сизлар учун Яратганнинг олдида жавобгарман!..”

...Йўл чиндан ҳам олис эдими ёки маҳбусга шундай туюляптими? Ана шу ўтган вақт ичида у умр йўлининг бир қисминигина илғаб олди, холос. Бу йўлнинг илганмаган пучмоқлари, айтилмаган дарду дунёси қалбининг энг чуқур томирларига жойланганки, бу ҳақда ҳали яна гаплашамиз.

Шу пайт ЗИС бир овлоқ жойда, дарахтзор ичида тўхтади. Ёнидагилар машинадан тушиб, бир муддат қайгадир кетишдими ёки машина атрофида юришдими, билиб бўлмади. Маҳбус сергак тортди. Хаёлидан онаси Норбуви отин ўтди. Отин оёи жойнамоз устида ўтирарди. Ибодатини бажариб, юзига қўл тортди-да, унга юзланиб: “Келдингми болам?!” деди. Маҳбус онаси томон талпинар, аммо унга етиб бўлмас эди ...

– Машинадан тушинг, – деган буйруқнамо, аммо қандайдир илиқлик билан йўғрилан овоз унинг хаёлини бўлди. Онаизор гойиб бўлди.

Машинадан тушиб нарироқдаги ёруққа боргач, қараса ёнидаги одам бутунлай бошқа киши эди. Шунда маҳбус унга қараб:

– Сезиб турибман, балки сўнгги соатларимни яшаётгандирман. Мен маҳбус бўлсам-да, аммо бир мусулмон бандасиман. Овозингиздан яхши одам кўринадурсиз. Бу ердан кетиш олдидан таҳорат олиб, икки ракат намоз ўқишга рухсат берасизми? – деди.

Шунда бояги одам жиддий туриб жавоб берди:

– Сиз маҳбус эмассиз! Сиз Шарқий Туркистон республикасининг президенти, маршал Алихонтўра Шокирхўжаевсиз! Биз сизни интизорлик билан кутмоқдамиз. Намозни эса ҳў анови бинога борганда бемалол ўқийсиз. Қани, ортимдан юринг...

Шундай деб у маҳбус – Алихонтўрани чироқлари ёниб турган икки қаватли бинога қараб бошлади.

Бинога келишгач, бояги одам хушмуомалалик билан яна бундай деди:

– Бу ер Олмота шаҳри аэропортидаги давлат одамларини кутиб олинадиган бино. Мана бу сизнинг хонангиз. Икки соатдан сўнг самолётимиз учади... Ўйлайманки, ортиқча ҳаракат бефойда. Ўзингизни асранг...

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

ТАРИХ. У Шарқий Туркистон республикасининг ўзи қатнашган сўнги (унинг учун албатта) мажлисидан бир ҳафта ўтиб, мана бундай мазмунда хат олди: “Алихонтўра жаноблари! Ҳозир Шарқий Туркистонда юзага келган вазиятни тинчлик билан юмшатиш мақсадида ҳукумат раҳбарлари ва бир қатор таниқли арбоблар иштирокида Хитой ва Совет ҳукуматларининг янги ташаббуслари муҳокома қилинмоқда. Уларга ўз фикр-мулоҳазаларингизни билдиришингизни илтимос қиламиз. Мажлис “2-дом” биносида 1946 йил 13 июн соат 10да бошланади. Имзо: СССРнинг Ғулжадаги консули В.Борисов”.

Кейинги пайтларда бундай йиғилиш ва музокоралар одатий бўлиб қолгани боис ҳеч нарсани гумон қилмаган Алихонтўра ўз муҳофизотчилари қуршовида белгиланган вақтда мажлисга етиб келади ва қўриқчиларини ташқарида қолдириб, ўзи “2-дом” биносига киради. Кирадию дарҳол сезади: унга тузоқ қўйилган эди. Аммо энди кеч эди. Уни шу тобнинг ўзида йўлакнинг узоқ бурчагидаги авахтахонага қамашади. Кечга яқин Совет жосус хизматчилари Искандар афанди (полковник Иван Иванович), полковник Али афанди Ҳамидов ва Зокир (Захар Кузнецов) афандилар Алихонтўрага шу кун тунда “Сиз билан Ўзбекистон Совет Социалистик республикаси коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг биринчи секретари Усмон Юсупов кўришмоқчи” деган гапларни айтишиб, қўлларига кишан солиб, ЗИС машинасида Кўрғосга келишади. У ерда бир неча кун вазиятни кузатишгач, Олмотага олиб кетишади.

II

Алихонтўра хонада ёлғиз. У ўзини бу ерга олиб келган кишининг хушмуомалалик билан “Ортиқча ҳаракат бефойда. Ўзингизни асранг” деган сўзларини ўйлади. Бу сўзлари билан у нима демоқчи: қочишга уринманг, демоқчимиз? Энди бундан буён қаерга қочаман? Қаердадир ўқиган эдим: қаҳр-ғазабнинг энг таъсирчан васвасаси курашга чорламоқдир, деб. Наҳотки мен хато қилдим? Босқинчиларнинг зулмига қарши курашга чорлаш вас-васами? Йўқ, бу бўлмағур гап. “Ота-боболаримиздан қолган

ўз ватанимизга, эл қатори инсоний ҳақларимизга бошқалар каби биз ҳам эга бўлайлик, деб хато қилган бўлсам, мен бундай хатойим учун ҳар қандай жазога розидурмен. Уч вилоят халқининг инқилоб қилишдан, менинг эса ўша инқилобга даъватим ва раҳбарлигимдан мақсад биргина ўша юқоридаги ният эмасмиди?! *Зотан, Қуръон ҳукмига кўра, бошқаларга Ватанларини бостириб, ўз миллий ҳукуматларидан ажраб, уларга тобун бўлган мусулмонлар, Аллоҳ амрини бажармаганликдан Худо олдида жавобга тортилиб, икки дунёда ҳам хорликка қоладилар. Биз ўзимизнинг ана шундай диний ва инсоний ҳақларимизни талаб қилиб бош кўтардик эса, булардан бошқа нима гуноҳимиз бор*", дея қаердандир овоз келди. Бу овоз ўзининг юрак қаъридан чиқдими ёки анови парда ортиданми, билади. "Гуноҳларинг бор! – дея такрорлади овоз. – Бу шундай гуноҳки, уни ҳеч қандай қон билан ҳам ювиб бўлмайди. У – иттифоқсизлик, сотқинликдир. Сенинг раҳбарлигингда амалга оширилган инқилобнинг сўнишига асосий сабаб атрофингдаги кишиларнинг иттифоқсизлиги ва сотқинлиги бўлди. Сенинг гуноҳингни эса, эй Алихонтўра, Аллоҳдан ўзга ҳеч ким аниқлаб беролмайди. Сен Аллоҳнинг мухлис қулсан. Аллоҳ ўзининг қулларига нима беришни ўзигина билади. Сени бу ерга олиб келган одам тўғри айтди: ортиқча ҳаракат бефойда. Ўзингни асра..."

ТАРИХ. Шарқий Туркистон инқилоби раҳбари Алихонтўра Шокирхўжаев И.Сталин буйруғи билан мамлакатдан ўғирлаб кетилганидан сўнг мамлакатда турли миш-мишлар, башоратлар, яхши-ёмон гаплар, унинг Совет айғоқчиси экани ҳақидаги сохта, асоси йўқ гийбатлар урчигандан урчиди. Бундай гапсўзлар ҳалигача давом этмоқда. Хўш, Алихонтўра аслида ким? У Туркистон ватанпарварими ёки советларнинг айғоқчисими? Шунга таъкидлаб айтиш керак: Алихонтўрани советларнинг махфий хизмати ходими деб кўрсатмоқчи бўлганлар ҳозиргача биронта ишончли далил келтира олишмади, асоссиз фаразлар қилади холос. Мабодо ана шундай далил бўлаганида ҳам у албатта сохта бўлиб чиқиши шубҳасиз. Бунга унинг бутун фаолияти, айтган ҳар бир сўзи исботлаб турибди. Жумладан, унинг Хитой қамоғидан чиқиб Байтулло масжидида қилган ваъзи шу мазмунда бўлган эди: *Ҳар бир мусулмон одамга Аллоҳ фарз қилган имон тақлидий эмас, балки ҳақиқий имон эканини аниқ билишлари керак. Ҳақиқий имон*

лик одамлар ҳаққоният кўзи билан қарайдилар ва шу йўлда ҳеч нарсадан қўрқмайдилар. Динсиз-даҳрийлар даврида ўз кўзимиз билан кўриб ўтган тажрибаларимиз ҳам тақлидий юзаки мусулмонларнинг ҳеч ишга ярамаслигини кўрсатди. Бундай одамлар жонларига эмас, балки турмушларига озгина зарар етгудек бир иш бўлиб қолиш эҳтимоли бўлар экан, бунга қарши диний ва миллий ҳиссиётларини бутунлай қурбон қилиб юборишдан тортинмайдилар. Бу дунё шайтонларига қарши туrolмаган тақлидий имон, охираат шайтони, малъун иблисга қандай бардош бера олади? Шунга кўра, ҳар икки олам давлатини қўлга келтириш учун юзаки эмас, ҳақиқий имонга эга бўлиш ҳар бир мусулмонга Аллоҳ буюрган фарзidir...

Юрагида исломга нисбатан шу каби чуқур меҳр-муҳаббат туйган одам қандай қилиб ўз халқини, ватанини сотсин!

Баъзи манбаларда Алихонтўра Соғунийнинг И.Сталин бўйруғи билан ўғирлаб кетилиши гўё Совет Иттифоқи ўзининг махфий хизмат ходимини “ўз вазифасини тугаллагач, четлаштириш” сифатида талқин этилади. Жумладан, биз юқоридаги бўлимларда бир неча маротаба мурожаат этган муаллимимиз В.Обухов ҳам шундай баҳолайди: “Миллий озодлик ҳаракатининг собиқ раҳбари Алихонтўра Шокирхўжаевнинг тақдири янада қизиқарли. Бир манбага кўра, у ўз ҳамфикрларини тақдир ҳукмига ташлаб Шинжондан қочиб кетган. Бироқ бошқа фикрлар ҳам йўқ эмас. Уларда 1946 йил ёзида Совет махфий хизмати ходимлари уни Туркистон озодлиги йўлида мурасасиз курашчи бўлгани учун ўғирлаб кетишган. Годфри Лиаснинг “Қозоқларнинг тугатилиши” китобидан: 1946 йил 16 августда Алихонтўранинг Ғулжадаги уйига чегара райондаги Қўргос шаҳридан тўрт нафар офицер ташриф буюришади. Улар тўрани Қўргосга зиёфатга таклиф этишади. Алихонтўра таклифни қабул қилиб, офицерлар билан кутиб турган автомашинага ўтиради. Шу кетганича у қайтиб келмади.

Шундан сўнг унга Лубянканинг ертўлаларида узоқ азоб беришади. Алихонтўра Шокирхўжаев бундан буён ўзини беомон ўлим кутаётганини сезгач, ўз зулмкорлари юзига қарата бундай дейди: “Мен фақат Шинжон халқини кўзғолонга кўтарганим учун айбдорман, бироқ ўз ишимни охиригача етказолмадим!”

Шундан сўнг уни гўё қатл этишади.

Бироқ бу гаплар чиройли афсоналардан бири холос. Ҳақиқатда

эса Алихонтўра Шокирхўжаев, Алихон Тўра Соғуний ҳам унинг ўзи, – деб давом этади В.Обухов, – ўз вазифасини бажариб бўлган агент сифатида Совет Иттифоқига чақириб олинади. Махсус хизматлар тилида буни – эксфильтрация (орқасини тозалаш) – разведка ишлари олиб борилган давлат ҳудудидан агентни сездирмай олиб чиқиш ёки бошқа жойга жўнатиш, деб аталади”.

Бу сўзлар Алихонтўра Шокирхўжаев сиймосига нисбатан тухматдан бошқа нарса эмас. Чунки В.Обухов Алихонтўранинг совет жосуси эканига бирон-бир далил келтирмайди. Холбуки, у ўзининг китобида ўнлаб советга хизмат қилган кишилар, жумладан, Шарқий Туркистон республикаси ҳукумат аъзолари орасидаги Аҳмаджон Қосимий, Далелхон Сугурбоев, Исҳоқ Манонов ва бошқалар ҳақида ёзаркан, уларнинг Шарқий Туркистон инқилобига Совет махфий хизматлари жалб этганини далил-дастаклар билан ёзади. Мабодо, Алихонтўра ўшандай одам бўлганида эди, бирон-бир ерда у ҳақда маълумот бўлган ва уни тарихнавис ёзувчи В.Обухов албатта келтирган бўлар эди. У инглиз тарихчиси Годфри Лиаснинг Шарқий Туркистон бўғиб “ўлдирилиб” бу ерга Мао қизил армиясининг кириб келгани ҳақида ёзганларини ажойиб деб ишонади-ю, аммо унинг Алихонтўра Шокирхўжаев ҳақиқатан ҳам аёвсиз ватанпарвар сифатида Совет Иттифоқига олиб борилиб, қийноқларга солинганига ишонмайди. Албатта, бу унинг виждонига ҳавола.

Агар В.Обуховга кўра, Алихонтўра шу даражада ардоқли совет разведкачиси бўлар экан, нима учун Шэн Ши Цай ҳукумати уни айнан советларнинг кўрсатмаси билан бир умрлик қамоқ жазосига ҳукм қилди? Нега уни ўз юртида, Қирғизистонда бир неча марта қамалганида, сўнгги сафар эса 10 йиллик қамоқ жазосидан ҳимоя қилмади? Алихонтўра Соғунийни қамоқларда зулмдан чириб кетмагани, қатағондан омон қолгани ва ниҳоят, уни кофир совет ҳукумати ўғирлаб кетгани учунгина совет ёки бошқа бир мамлакатнинг разведкачисига чиқариш бориб турган тухматдир.

Иккинчидан, боринги, ана Алихонтўрани разведкачи эди деб тасаввур қилайлик, унда советларнинг кир манфаатлари йўлида қилган бирон-бир ишини жаноб Обухов эслай олармикан? Ҳа, советлар Шарқий Туркистон республикаси инқилобига ўз манфаатларидан, хусусан, Шинжон ўлкасини яна ўз қўлларига қайтариб

олиб, унинг бойликларини зулукдай сўриш, аҳолисидан арзон ишчи сифатида фойдаланиш, ҳудудини эса бошқа давлатларга қарши қалқон мамлакат сифатида қўллаш учун инқилобга ёрдам берди.

Алихонтўранинг эса бу инқилобдан манфаати ягона эди: Шарқий Туркистон, шу жумладан бутун Туркистон элини ўз ерида озод кўриш эди, холос. Агар мана шу йўлда у советлар билан ҳамкорлик қилган экан, буни фақат иложсизнинг иложи сифатида тўғри талқин этиш керак. Бу ҳамкорликни у очиқчасига, ҳамманинг кўз ўнгиди, яширмасдан қилди. Энг муҳими, бундай ўзаро ҳарбий-сиёсий ҳаракатларни йўлга қўйишга Алихонтўра Шокирхўжаев раҳбарлигидаги инқилобчилар эмас, балки советнинг ўзи ташаббускор бўлди. Зотан, бу ҳамкорликсиз инқилобнинг галаба қозониши маҳол иш эди. Алихонтўра советларнинг қора ниятларидан ўз халқининг оқ ниятлари йўлида фойдалана билди. Тарихда Шарқий Туркистон Республикаси номида Вақтли ҳукумат пайдо бўлди. Гарчи уни Совет-Хитой мустамлакачилари бўғиб “чалажон” ҳолатига келтирган бўлса-да, Шинжон-Уйғур автоном райони сифатида ҳамон яшаб келмоқда. Ана шу “совет разведкачиси” бўлмаганида эди, билмадик “Уйғур” номи бу ўлкада қачон бир расмий равишда тизга олинар эди...

Энди Алихонтўранинг совет разведкачиси бўлмагани ҳақида яна бир далил. Яқинда “Яндекс луғати” деб номланган сайт бир мақола эълон қилди. Мазкур мақола Алихонтўра фаолиятига бағишланган эди. Унда жумладан бундай сатрлар бор: “Шарқий Туркистон республикасининг раиси Алихон Тўра (матнда шундай ёзилган) Уйғуристоннинг ҳақиқий ватанпарварларидан бири эди. 1943 йили “Шарқий Туркистонни озод қилиш” яширин ташкилоти тузилади. Унга Ғулжа шаҳри аҳолиси вакиллари қўшилади. Алихон Тўра (ўзбек), Раҳимжон Сабирий (уйғур), Абдукарим Аббосов (уйғур), Абдурауф Махсум (уйғур), Муҳитдин (уйғур), Тураунбек (уйғур. Нуридинбек бўлса керак – Ё.Х.), Муҳаммаджон Махсум (уйғур), Умаржонбой (уйғур), Солихжонбой (ўзбек)лар ташкилотга аъзо бўлиб киришади.

“Шарқий Туркистон Озодлик Ташкилоти” аъзоларидан фақат бир Алихон Тўрагина Хитой мустамлакачилари билан тинчлик битимига қўл қўймасликка, майли, диний қарашлари туфайли бўлсин, ўзида ирода ва жасорат топа олди. Мустақиллик ғоясида

махкам туриб олган Алихон Тўранинг қатъияти ва жасорати-га дуч келар экан, Совет раҳбарияти пировард натижада уни Совет Иттифоқига ўғирлаб келиб, қамоққа тиқишади. Бу воқеа мустақилликни орзу қилган кишиларга оғир зарба бўлди, ўз халқининг манфаатларини сотган ва ҳайбаракаллари кишиларга аксинча, қўллари бўшаниб, ёқиб тушди.

Миллий озодлик ҳаракати (1944-1949) қандай туггани кўпчиликка маълум. Шу боис унинг тафсилотларига тўхталишга ҳожат йўқ. Фақат бир нарсани айтиб ўтиш керак:

Ўз олдига қўйган мақсадига эришгач, хусусан, Уйғуристоннинг шимолий қисмидаги ерости ва ерусти бойликларини қўлга киритгач, Сталин Миллий Армия генерали Паленов (матнда шундай)га Монос дарёсидан нарига жилмасликка буйруқ беради. Бу воқеадан хабар топган Алихон Тўра Паленовни ҳузурига чақириб, ҳужумни тўхтатганига нима асос борлигини тўғридан-тўғри сўрайди. Бу саволга Паленов Москвадан шундай буйруқ олганини айтади. Қаҳр-ғазабга тўлган Алихон Тўра “Полковник, сенга мана бу генераллик нишонларини Москва эмас, мен берганман”, дея унинг елкаларидаги генераллик нишонларини юлиб олади.

Юқорида биз Алихон Тўранинг хитойликларга таслим бўлишни истамай, жасорат ва ирода намоён этгани боис Совет Иттифоқига ўғирлаб келинганини айтдик. Саноғи йўқ сўроқ-жавобларнинг энг сўнггисида ундан охирида қандай сўзи борлигини сўрашади. Алихон Тўра ўзини ўлим кутаётганини тушунади ва бундай жавоб беради: “Мен уйғур халқи олдида жуда катта гуноҳқорман. Мен уни курашга чақирдим, ўйлаган эдимки, бу халқ ўз мустақиллигига эришади, деб. Мен шуни хоҳлаган эдим, бироқ бошқача бўлиб чиқди. Шу гапларимни уйғур халқига етказишларингизни сўрайман. Ўзим учун эса ўзбек милаатидан бўлганим боис, менинг тақдиримни Ўзбекистон ҳал қилишини истаيمان”.

Дарвоқе, юқоридаги маълумотда ёзилганидек, Алихон Тўра яширинча Совет Иттифоқига ўғирлаб кетилганидан сўнг бу мамлакатда қолган ҳукумат аъзолари енгил нафас ола бошлади гўё. Алихон Тўра имзо қўйишдан бош тортган битимга кўра бирлашган ҳукумат ташкил этилади. Бу ҳукумат уч инқилобий ва қолган еттита округнинг, шунингдек, гоминдан вакиларини ўз ичига олди. Чжан Чжижун Шинжон вилояти бирлашган ҳукуматининг

раиси этиб, унинг ўринбосарлари бўлиб эса Аҳмаджон Қосимий ва Бурхон Шоҳидийлар тайинланишади. Абдукарим Аббос масъул котиб ўринбосари бўлади. Губернатор (дубан) лавозими эса бекор қилинади.

Биз “Яндекс лугати” маълумотларидаги асосий фикрларга қўшилган ҳолда улардаги айрим қарашларни қабул қилолмаймиз. Жумладан, унда “Кўғирчоқ “Шарқий Туркистонни Озод қилиш” гуруҳи ташкил этилди”, дейилади. Бу ташкилот “кўғирчоқ” эмас эди. Бу ташкилот Алихонтўранинг узоқ йиллар мобайнида ўйлаб, пишириб юрган гоялари маҳсули эди. Алихонтўра ҳар икки Туркистондаги кўзғолонларнинг, инқилобларнинг қандай бошланиб, қандай тутаганига назар солар, уларни ўрганар экан, уларда халқни бирлаштирувчи асосий гоя билан биргаликда, уларнинг бошини қовуштирувчи бир ташкилот ҳам бўлмаганини ҳар гал таъкидлаб, фикрлаб келган. У 1943 йилда Ғулжа ва унинг атрофида Ғани Маметбакиев, Фотиҳ Муслимов ва Акбар ботир бошлиқ туб аҳоли вакиллари кўзғолон кўтариши арафасида зудлик билан уларни бошқараоланган бир ташкилот тузиш вақти келганини пайқайди ва уни тузади.

Алихонтўранинг ўғли Аслхонтўра маълумотларига кўра, оталари бу фикрни биринчи навбатда ўз фарзандларига очиқлаганини ёзади. Жумладан, физик олим Увайсхон Шокиров ўз отаси Аслхон Шокиров эсдаликларига ва бувасидан қолган бошқа архив маълумотларига таяниб ёзган “Алихонтўра Соғуний” номли китобида ташкилотнинг тузилиши ҳақида мана буларни ёзади: “Алихонтўра турмадан чиқиб, Ғулжага қайтиб келганидан бери кўплаб масжидларга катта диний уламо сифатида жумъа намозларини ўтказиб беришга тез-тез таклиф қилиниб турарди. Намоздан олдин одатда Алихонтўра жамоат олдида шарият ва тариқатдан ваъзлар қиларди. Масжидга йиғилган мусулмонлар бу ваъзларни катта ихлос ва диққат билан тинглар эдилар. Ўткир сўзли, чуқур ислоний ва тарихий илмларнинг, уйғур, араб, форс, турк тилларининг билимдони бўлган Алихонтўранинг ваъзалари миллий ва умуминсоний қадриятлар, инсоний ҳақ-ҳуқуқлар юзасидан мисоллар билан йўғрилгани сабабли салмоқли таъсир кучига эга эди. Хитой ҳукуматининг тегишли идоралари Алихонтўранинг советлар қўли билан қамалгани тафсилотларини билганлари сабабли, ваъзлар ерли ҳукуматга эмас, кўпроқ советларга, коммунистик

мафкурага қаратилган деб ўйлашарди. Советлар билан муносаба-ти бузилган ҳозирги пайтда бу иш уларга маъқул кўринарди.

Шу вазиятдан Алихонтўра усталик билан фойдаланиб, ўз фаолиятини кенгайтириб боради. Кейинги пайтларда у кишининг ваъзларидан баҳраманд бўлиш учун узоқ маҳаллалардан ҳам одамлар келадиган бўлиб, сигмаганлар масжид ташқарисига, томларга чиқиб унинг сўзларини эшитар эдилар. Шундай ваъзлардан бирида Алихонтўра шарият қоидалари ҳақида сўз юритиб, Куръон ҳукмлари бўйича асосан уч нарсага тўхталади:

1 – Иттифоқлик;

2 – Замонавий илм-хунарни ўрганиб, ҳар ишнинг сабабларини имконият борича тўлиқлаш;

3 – Душман қаршисида ўлимдан қўрқмаслик.

Мана шу уч нарсага ҳаёт оламида ҳар ким эга бўлар экан, ўз Ватанларини, бутун инсоний ҳуқуқларини босқинчи душманлар зулмларидан, албатта, сақлай оладилар, – деб нутқини якунлади Алихонтўра.

Бундай ваъзлар ўнта бўлса ҳам одамларни кўзини очишга, дунёга теранроқ назар солишга ундар эди. Гулжа аҳли қанчалик гафлат уйқусида бўлмасин, кейинги йилларда юз бераётган қимматчилик, қаҳатчилик уларни сергак тортишга мажбур этган. Айниқса, улар орасидаги зиёли, ўқиган-билган одамлар, жумладан, бой-бадавлат савдогарлар, домлалар оқ билан қорани ажрата биладиган одамлар эди. Бу кишилар Алихонтўрага кўп ихлос қўйишган, турли йиғинлар, зиёфатлар, ифторликлар унингсиз ўтмайдиган бўлиб қолган эди. Ана шундай йиғилишлардан бири ўзбек савдогари ва катта ер эгаси Солиҳжонбойникида ўтадиган бўлди.

Хуллас, Увайсхон Шокировга кўра, сиёсий ташкилот тузиш ҳақидаги фикрни Солиҳжонбойнинг уйида бўлиб ўтган ана шу йиғинда Алихонтўра ўртага ташлаган. Орадан бир оз вақт ўтиб Талъат Мусабоев исмли бошқа бир бойнинг уйида ўшандай сиёсий ташкилот тузилади. Йиғилганлар бу ташкилотга раис этиб Алихонтўрани, иккинчи раҳбарликка уйғур бойларидан Ҳакимбекхўжани тайинлаб, ташкилот тузилгани эълон қилинади. Унга “Озодлик” деб ном берилади. Ташкилотнинг иқтисодий-сиёсий, ҳарбий ишларини йўлга қўйишга Абдурауф Махсум, Раҳимжон Собирий, Зуннун Тейиплар тайинланади.

Албатта, “Яндекс луғат” сайти ташкилот ичида Зуннун Тейип каби советпараст кишиларнинг кириб қолгани учун ҳам “қўғирчоқ” деган бўлиши мумкин. Лекин, ундай эмас. Ташкилот – Алихонтўранинг гоёвий фарзандидир. Зотан, у биринчи бўлиб инқилоб йўлида ўз жонини, қўлидаги йигирма сар олтини, яна икки ўғлини бахшида этган биринчи одамдир...

“Яндекс луғат”да чоп этилган мақолада Алихонтўранинг бошқинчи гоминдан билан битим тузишга қарши жасорати алоҳида таъкидланади. Айни пайтда, Шарқий Туркистоннинг ҳалокатига олиб келган Вақтли ҳукумат аъзолари асосий қисмининг сотқинлиги ва келишувчанлиги ҳам рўйи-рост айтилади. Айни чоғда ҳукумат аъзолари ичида халқини жондан ортиқ севган Аҳмаджон Қосимий, Абдукарим Аббос, Исоҳоқбек Мононов каби кишилар ҳам бор эди. Фақат бундай кишиларнинг дунёқарашлари коммунизм гоёси билан захарланган эди. Улар озодликни фақат коммунистлар байроғи орқали тасаввур қилишган. Уларнинг қалбларида ўз халқига нисбатан оташин меҳр-муҳаббати бўлгани ҳолда ҳақиқатни кўра олмаганлари фожеа эди. Натижада ўз ҳаётлари ҳам фожиа билан якунланади.

Гап шундаки, 1946 йил ёз ойларида Гоминдан билан Шарқий Туркистон республикаси ўртасида 11 моддадан иборат битим имзолангач, янги бирлашган ҳукумат тузилади. Аммо гоминданчилар мазкур битимга умуман риоя этишмайди: уч вилоятдан ташқаридаги етти округда ўзларининг мустамакачилилик сиёсатини ўтказишда давом этишади. Бундан норози бўлган Аҳмаджон Қосимий раҳбарлигидаги ҳукумат аъзолари ҳукуматнинг бундай сиёсатига эътироз сифатида ашқол-дашқолини кўтариб, Ғулжага кетиб қолишади. Бирлашган ҳукумат бир йилга бормаёқ тугайди. Шарқий Туркистон Вақтли ҳукумати аъзолари Ғулжада инқилоб ғалабаларини мустаҳкамлашга киришадилар. Дарҳақиқат, халқнинг ҳаёти бу ерда бошқа округларга қараганда анча яхши кечарди. Чунки Алихонтўра ташаббуси билан ташкил этилган Миллий Армия уч вилоят мудофасини таъминлар, ўз вақтида ўтказилган пул ислохотлари, молия-банк тизимлари ишлаб турар эди.

Маълумотларга кўра, 1949 йил август ўрталарига келиб, Хитой коммунистлари Гоминдан устидан тўла ғалабага эришгач, Шарқий Туркистон республикаси Вақтли ҳукумати бошлиғи Аҳмаджон

Қосимийни (айрим манбаларга кўра, шахсан Мао Цзедуннинг ўзи) Пекинда бўлиб ўтадиган Хитой халқининг сиёсий маслаҳат – кенгаш мажлисида иштирок этиш учун таклиф этади.

/Мао Цзедун (1893-1976) XX аср Хитой давлат ва сиёсат арбоби. Хитой “коммуна”сининг (“Маоизм”) бош назариётчиси, Хитой инқилобининг архитектори ва ХХРнинг асосчиси. У 1930 йилда Цзянси вилоятидаги коммунистик районларда раҳбар бўлган. Хитой учун махсус коммунистик идеология зарур, деган фикрда бўлган. Фаолияти давомида Чан Кайши қўшинлари устидан ғалабалар (СССРнинг ҳарбий, моддий ёрдами ва маслаҳатлари билан) қилган. 1949 йил 1 октябрда ХХР ташкил этилди. Мао Цзедун умрининг охиригача мамлакат бошлиги бўлиб келди. Бир нечта шов-шувли кампаниялар муаллифи. Улар орасида миллионлаб кишиларнинг умрига зомин бўлган “Катта одим”, “Маданий инқилоб” алоҳида ўрин тутади/.

Аҳмаджон Қосимий раҳбарлигидаги Шарқий Туркистон республикаси делегацияси Олмота – Иркутск орқали Пекингга йўл олишади. Тарихчиларга кўра, Аҳмаджон Қосимийнинг бу йўлни танлаши совет раҳбарлари вакиллари билан яна бир бор учрашиб, унда Шарқий Туркистоннинг мустақиллигини сақлаб қолишга Москвани кўндиришга уриниб кўриш бўлган. Орадан бир неча кун ўтиб эса, бортида Шарқий Туркистон республикаси Вақтли ҳукумати аъзолари бўлган ИЛ-12 самолёти ҳалокатга учрагани ҳақида хабар тарқалади... Ушбу самолётнинг ҳалокати сири бутунгача ҳам маълум эмас. Делегация аъзолари совет махфий органлари томонидан қўлга олиниб ҳалок этилган бўлиши ҳам мумкин, авиаҳалокат эса ўйлаб топилган, деган фикрлар ҳам йўқ эмас. Нима бўлганида ҳам шинжонлик сиёсатчи Ашур Воҳидийга кўра, “Аҳмаджон Қосимий ўлкада ҳокимиятни Хитой коммунистлари қўлига ўз хоҳиши билан топшириш ҳақидаги Москванинг иродасини бажаришдан бош тортиб, ўзига ва шерикларига ўлим ҳукмини ўқиди. Ва шу билан Иосиф Сталин Хитойнинг азалдан бўй бермас мазкур ўлкасини дунё жамоатчилиги кўз ўнгида коммунистик ХХР таркибига ўз хоҳиши билан кирди, деган таассурот уйғотиш учун келишса бўладиган кабинет тузишга қарор қилади”.

Дарҳақиқат, Сайфиддин Азизий ва Олимжон Ҳакимбоевлар ана шундай ҳукумат аъзолари бўлиб чиқишди. Улар 1949 йил сен-

тябрь ойида Пекинда бўлиб ўтган Хитой халқ сиёсий маслаҳат кенгашининг 1-сессиясида Шарқий Туркистон республикасининг Хитой таркибига сўзсиз киргани ҳақидаги ҳужжатга имзо чекиш билан тан олинмаган Шарқий Туркистон номидаги мустақил республиканинг жанозасини ўқидилар.

ТАРИХ. Шарқий Туркистонда 1944-1946 йилларда юз берган воқеалар борасида Алимғози Давлатхоннинг Қозоғистонда чиқадиغان “Туркистон” газетасининг 2001 йил 24-31 май сонларида чоп этилган “Алихон Тўра” сарлаавҳали иккита мақоласи диққатга сазовор. Жумладан, у ўша йиллардаги вазият ва советларнинг хатти-ҳаракатлари ҳақида ушбуларни ёзади: “...1944 йил бошидан Шарқий Туркистонда миллий уйғониш юз берди. Қаттиққўл Шин Шы Сай (матнда шундай) турмалари одамга тўлиб кетади. Кўпчилик Мўғулистон, Қозоғистон ва Қирғизистонга қочиб ўта бошлайди. Масалан, Далелхон Суғурбоев Олтойдан Мўғулистон орқали Қозоғистонга, Исҳоқбек Муьин (Мононов) Қирғизистонга кетади. Илидан Фотиҳ Муслим каби кишилар ҳам чегараларда яшириниб юришга мажбур бўлишади. Советлар уларнинг барини бир юртга тўплаб, махсус курс уюштириб, сиёсий, аскарый таълим-тарбия бериб, яширин кураш учун Хитойга юборади. Ўша пайтда Тошкент шаҳри яқинидаги лагерда яширин топшириқларни бажариш учун 70 киши тайёргарликдан ўтказилади. Улар ичида ўзбек, уйғур, қирғиз, тожик, қозоқ каби кўпгина миллат вакиллари бор эди.

Улардан бири кейинги пайтда Шарқий Туркистон жумҳуриятининг (матнда шундай) раиси бўлган уйғур фарзанди Аҳмадхўжа Қосимий 1941 йили Тарбағатой чегарасидан яшириниб ўтиб, кўп ўтмай Шин Шы Сай ҳарбийлари қўлига тушади. 1944 йил наврўз ойида турмадан чиқиб, Ғулжага келади. Бу вақтда Алихон Тўра тузган “Озодлик” ташкилоти ишга киришган эди. Ғулжадаги Совет консулиги эса яширин курашни ўз қўлига олмақчи бўлиб турган эди. Ишнинг рости шундай бўлган: 1944 йилнинг бошида Совет ҳукуматининг Ғулжа шаҳридаги бош консули рус Дубашин Алихон Тўрани яширинча суҳбатга чақиради. Ва агар Алихон Тўра масжид ва бошқа жойларда айтиб юрган ишларини амалга оширишни истаса, уни қўлаб-қувватлашини билдиради. Аммо Алихон Тўра ўзининг Совет ҳукуматидан

қувгинга учрагани, бу ерда эса қамалгани, совет қамоқхоналарида неча йиллаб азоб чеккани учун консулнинг сўзларини ҳийла деб билиб, ишонмади. Бундай ҳамкорликдан бош тортади. Шундан кейин Дубашин Алихон Тўрани яна учрашувга ундайди. Бу сафар улар Ғулжадаги Пўлат ака деган ўзбекнинг уйида учрашишади. Энди Дубашин ўзининг Совет ҳукумати номидан расмий равишда келганини айтади: агар Алихон Тўра яширин ташкилот тузиб, халқни жиҳодга чақирса, Совет ҳукумати унга тўла ёрдам беради, Шарқий Туркистон Ислом жумҳурияти қурулгунча ҳар қандай ёрдамни аямайди, деб ваъда беради. Бунинг учун Алихон Тўра Дубашиннинг сўзига ишониши ва икки томонлама шартномага қўл қўйиши керак бўлади. Алихон Тўра Дубашиннинг таклифини қабул қилади. 1944 йил Союзин (апрел)да “Озодлик” ташкилоти тузилади. Кейинроқ бўлажак Шарқий Туркистон Ислом жумҳуриятининг бош котиби Абдурауф Махсумнинг уйида саккиз киши иштирокида Алихон Тўра қўлидаги Қуръон олида қасам ичиб фатво беради. “Озодлик” ташкилотининг дастлабки аъзолари 12 киши бўлган. Булар: Алихон Тўра, Раҳимжон Собирхўжиев, Қосимжон Қамбарий, Абдукарим Аббосов, Меҳметжон Махсум, Солиҳжонбой Бобожон, Жани Йўлдошев, Муҳиддин Аҳмадий, Нуриддинбек Раҳимов, Абдурауф Махсум, Зуннун Тоипов, Умаржон Пирмуҳаммадлар эди.

Орадан ўн йиллар ўтиб, Абдурауф Махсумнинг бизга шундай деганини эслайман: Дубашин билан Совет ҳукуматига аслида инқилоб эмас, биргина – халқ номидан сўз олиб, маълумотнома тайёрлайдиган, тайинли хат-номаларга қўл қўядиган бир уюшма ва унинг эл таниган, сўзига кирадиган бир бошлигининг исми керак бўлган экан, холос (Аммо воқеалар ривожини улар ўйлагандек, ҳамма нарса номигагина бўлиб чиқмади. Алихон Тўра халқни ҳақиқий инқилобга кўтара олди. “Озодлик” ташкилотининг раҳбарлигида ўлканинг уч вилояти гоминданчилардан озод этилиб, Сталиндан тортиб Чан Кайшигача барча босқинчиларни қаттиқ ташвишга солиб қўйди).

Шундай қилиб, 1944 йил 17. августда Акбар ботир раҳбарлигидаги партизанлар Нилкини гоминданчилардан озод қилишиб, партизанлик ҳаракати бошланганини билдиришади. Бунинг акс-садоси Тарбағатой, Олтой ҳудудларига ҳам етиб, у

жойларда ҳам халқ кўзғалишни бошлади. Ниҳоят, 7 (қараша) декабрда Ғулжа шаҳрида Алихон Тўранинг тўғридан-тўғри бошчилигида кўтарилиш турди. Бу вақтда ёрдамга келиб улгурган Нилки партизанларининг (Акбар бошчилигида) қўллаши ва ўша тунда Усантал (Ушоқтол) ва Кўргос чегарасидан ўтказилган ҳарбий кучларнинг ҳаракати билан 11 декабрғача Ғулжа шаҳрининг асосий қисмлари инқилобчилар қўлига ўтиб улгурди.

12 декабрь куни “Уқаж” (Шин Шы Сай даврида қурилган миллатлар маркази биноси. Уйгур, қирғиз, қалмиқ уюшмаси шундай аталган) клубида катта йиғин очилиб, Шарқий Туркистон жумҳурияти Вақтли ҳукумати ташкил этилгани эълон қилинди. Ҳукумат аъзолари 16 кишидан иборат бўлди. Ҳукумат бошлиғи бўлиб Алихон Тўра бир овоздан сайланди. Унинг ўринбосари Абулхайр тўра, Ҳақимбек хўжа ва бош котибликка Абдурауф Махсум тайинланди. Янги ҳукуматнинг қарори билан “Озод Шарқий Туркистон” газетаси таъсис этилди. Бош муҳаррирлик таълим вазири Ҳабиб Юншив (матнда шундай)га юкланди.

Озодлик учун кураш буткул уч вилоят (Или, Тарбағатой, Олтой) аҳолиси ўртасида тарқалди. 1945 йилнинг 30 (контар) январига қадар Или гомиданчилардан озод этилди. 1945 йилнинг 5 январида (контар) Алихон Тўра раҳбарлигида Шарқий Туркистон ҳукуматининг кенгайтирилган мажлиси бўлди (айрим манбалар, масалан З.Тейипов ўзининг “Озодлик учун кураш” китобида шу кунги мажлисда Алихон тўра раисликдан олиниб, ўрнига Аҳмаджон Қосимий сайланганини ёзади. Биз ҳали бу масалага тўхталамиз. Фақат китобхон Алимғози Давлатхоннинг сўзларини эслаб қолишлари учун ушбуни келтирмоқдамиз: – Ё.Х). Унда 9 модалдан иборат баёнот қабул қилинди. Унинг биринчи моддаси “Хитой боққинчиларини Шарқий Туркистон еридан биратўла ҳайдаб чиқариш” дейилиб, иккинчи моддасида “Шарқий Туркистонда барча миллатлар тенг ҳуқуқли, эркин экани, имонли республика қуриш” эълон қилинди. Ўшандай асосли сўзларни тўғридан тўғри кўтарган ва амалга оширишга киришган ҳам ана шу Алихон Тўра экани барчага аён.

Шарқий Туркистон халқи ушбу баёнотни хурсанд бўлиб кутиб олди ва ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Айни дамда партизанлар Республиканинг туракту (мунтазам) аскарлари қатори рўйхатга

олинди. 1945 йил 8 апрелида Миллий армия ташкил этилгани эълон қилинди. Ўша пайтда мунтазам армия сафларида 15000 аскар бор эди. Армиянинг юқори ва ўрта бўғини раҳбариятини моҳиятан рус генераллари ташкил этарди. Армия Полинов, Мажаров деганлар қўлида эди. Алихон Тўрага маршал унвони берилиб, Армия бош қўмондони этиб тайинланди. 1945 йилнинг июнь ойида Миллий армия уч йўналиш (сўл туштук, ўрта, яна ўнг туштук) бўйича бутун Шинжонни озод этиш учун ҳаракат бошлади. Уч ойлик кескин жанглар оқибатида Миллий Армия 1945 йилнинг қазон (октябрь) ойига қадар 28300 кв. километр кенгликда бўлган Или, Тарбағатой, Олтой вилоятларини тўла озод этиб улгурди. Ўлка маркази Урумчини бир урушда эгаллаш қолган эди, холос. Ўнг туштук аскарлари эса Олтишаҳарни бир-бир олабошлаган эди...

Озодлик жанглари ана шундай ловуллаб бораётган бир пайтда, 1945 йилнинг 15 (қирқдек) сентябрида Миллий армия Монас дарёсининг ғарбий соҳилига етганда урушни тўхтатишга буйруқ олди. Буйруқни Алихон Тўра эмас, Полинов берган эди. 17 сентябр куни Алихон Тўра бу буйруқни Полиновга Москва берганини эшитиб, яраланган йўлбарсдай тўғонди. Қанча уринса ҳам, қуршовни бузиб олға босолмади. Шундан кейин Алихон Тўра бошига оғир кунлар туша бошлади..."

Алимғози Давлатхон айтган фикр ва далиллар бошқа кўп манбаларда ҳам шундай ёки бир оз ўзгачароқ тарзда учрайди. Аммо Алимғози воқеаларни кунба-кун, ҳатто баъзан соатларигача аниқ ёзишга ҳаракат қилган. Бундан ташқари, у жуда самимий. Самимийлик эса ишончнинг онасидир. Шундай бўлса-да, Алимғози Давлатхон келтирган баъзи воқеаларни кенгроқ изоҳлашни лозим топдик. Жумладан, китобхонда шундай саволлар тугилиши мумкин: рус генераллари кимлар эди? Қўзғолончилар қуро-яроғни қаердан олишган ва ниҳоят Алихон Тўрага "Маршал" унвонини ким берган?

Шарқий Туркистон жумҳурияти армиясига қўмондонлик қилган Иван Полинов (манбаларда Паленов ҳам деб берилади) ва ШТЖ миллий армияси штаб бошлиғи Можаров Варсонофий Мехалевич оқ гвардиячилардан бўлиб, улар бу ўлкага аслида советлардан қочиб ўтишган. Қўлимиздаги маълумотларга кўра, Иван Полинов Русия фуқаролар уруши даврида генерал Александр Дутов армиясида юзбоши бўлиб хизмат қилган. Мазкур ар-

мия тор-мор этилгач, Иван Полинов қочган-пусганлар билан қўшилиб Шинжонга келиб қолган. Можаровнинг тақдири ҳам шундай кечган. Алихонтўра раҳбарлигидаги Шарқий Туркистон жумҳурияти Вақтли ҳукуматининг бу рус зобитларини инқилобга жалб этишдан биринчи мақсади қўзғолончилар орасида биронта ҳам ҳарбий низомни биладиган киши йўқлигидан уларнинг аскарлик иқтидорларига мухтож эканликларидан бўлса, қолаверса, бу одамлар нима бўлганда ҳам советларга қарши курашган ҳарбийлар, деб ҳисоблаганида. Аммо охир-оқибат Чор армиясининг мазкур офицерлари ҳам советларга алақачоноқ сотилиб кетганлари кейинчалик маълум бўлди.

Қўзғолончилар қурол-яроқни дастлаб советлардан нақд пулга сотиб олишган. Кейинчалик эса, яксон қилинган душман аскарлари ва армияси заҳираларидаги қурол, ўқ-дорилардан фойдаланишган. Айни пайтда, келишувга (В.Обуховга кўра, қўзғолончиларга СССР тарафидан ёрдам ШТЖ президенти Алихонтўра Шокирхўжаевнинг “Шарқий Туркистон халқини Совет Иттифоқи тарафидан қўллаб қувватлашни” сўраб 1945 йил май ойида Совет ҳукуматига йўллаган мактуби асосида кўрсатилган.) советлар инқилобчиларга қурол, ўқ-дори етказиб бериш ҳақида мажбурият олган бўлсаларда, улар бу мажбуриятларини ҳар доим ҳам тўла бажаришмаган. Жўнатган қурол-яроқлари учун эса, нақд пул олишган.

Нафири ом (бу ҳақда китобнинг кейинги саҳифаларида сўз боради: муаллиф) ғалабасидан сўнг халқнинг Алихонтўра раҳбарлигидаги Вақтли ҳукуматга ишончи янада мустаҳкамланди. Ҳукумат аъзоларининг кўпчилиги, оддий аскардан тортиб, полк, дивизия раҳбарларигача ҳамма Алихонтўранинг ҳарбий иқтидорига, жасоратига тақсинлар айтишди. 1945 йилнинг феврал ойида Шарқий Туркистон жумҳурияти Вақтли ҳукумати қарорига биноан унга бош кўмондон вазифаси юкланиб, Маршал унвони берилди.

...Алихонтўра хонада ёлғиз эди. Ёлғизликни у кейинги икки-уч йил орасида кўп кўмсаган пайтлар бўлган. Қани энди бироз вақт бўлсаю кечаётган воқеалар, улар ҳақидаги мулоҳаза-фикрларни ёзиб қолдирсанг, деб ўйлаган кунларни эслади у. Аммо вақт тигиз эди. Дунёкезар савдогарлар, элчи-хабарчилар, чет эллардан олиб келадиган газет-жўрноларни, шунингдек, жумҳуриятнинг ўзида

чиқариладиган “Озода Шарқий Туркистон” газетасини кузатиб боришнинг ўзига зўрға фурсат топар эди. Олдинги сафдан келаётган хабарлар, теварак-атрофдаги партизанларнинг ҳаракатларини кузатаётган даракчиларнинг ахборотлари, аскарлар таъминоти билан шуғулланиш қаторида, албатта масжид-мадрасаларда олиб борилаётган ишлар, бўлаётган воқеаларни халққа тушунтириш борасида Алихонтўра доим кўз-қулоқ эди. Вақтнинг ана шундай кундалик ишлар билан қандай ўтганини сезмай қолар эди... Негадир шу пайт қулоғига Қосим сўфининг ўша 1944 йил 12 ноябрда – Жумҳурият тузилган кунга элга жар солган овози эшитилгандай бўлди. Қосим сўфи саман отига миниб олиб Ғулжанинг тор, тупроқ кўчаларида “Ху-хў, халойиқ, эшитмадим деманглар, бугун шаҳри азим Ғулжада, “Озода Шарқий Туркистон ислом жумҳурияти” дунёга келди, ўхў-хўхуу... халойиқ, эшитмадим деманглар...” деб жар солган эди!

Алихонтўра мийиғида кулиб қўйди. Қачонгача халқнинг турмушига оловдай керак бўлган гаплар жар солиб эшиттирилади... Қачон биз маданиятга эришамиз. Йўқ, Ғулжага ҳам радио келган эди. Аммо ана шу кунлари уни ишлатадиган ўрис қаёққадир кетган экан... Во дариг! Қачон ўз ичимиздан муҳандис, замонавий илм соҳиблари, ҳарбий мутахассислар етишиб чиқаркин? Инқилобимизнинг ҳал қилувчи ўзаги – Миллий армиямизни ўрисларга ишониб топширган эдик, улар бизнинг оёқ-қўлимизни боғлаб қўймадими. Ўша аблаҳ Полиновнинг пагонларинигина юлиб олишга қурбим етди, холос. Советлар билан жанг қилиб, бу ерларга қочиб келган Оқ подшонинг бу офицерини ҳам “2-дом” жосуслари қармоқларига илинтиришган экан, буни кеч англадик.

Шундай дедию ўйланиб қолди. Яна ўша қалб қаъриданми, ёки анови парда ортиданми овоз чиқди: олдин англаганингда Полиновнинг ўрнига кимни қўярдик? Зуннун Тейипними? Исҳоқбекними? Далелхонними? Ёки Ғани ботирними? Қайси бирини қўяр эдинг? Йўқ, буларнинг барчаси советлар билан алоқа ўрнатган кишилардир. Аммо Ғани ботир бундан мустасно, деб ўйлади Алихонтўра. У фақат қилич уришни биладиган билимсиз бир қора ботир, холос. Мен унинг ўрнига Усмонни қўяр эдим. Афсус, у келмади...

Бундан бир неча ой илгари, айти, Миллий Армияни Монас дарёси чегарасида тўхтатиб қўйишган пайтда Алихонтўра қўла

қовуштириб ўтириш мумкин эмаслигини тушунди ва Усмон ботир волий бўлган Олтойга борди, аммо у билан учрашиш насиб этмади. Бу ҳақда Увайсхон Шокиров мана буларни ёзади: “Қоронгу тушганида Сарисумбе шахрига етиб келишди. Уларни генерал Далелхон Суғурбоев кутиб олди. Усмон ботир Сарисумбеда йўқ, ҳали яйловдан қайтмаган экан. Далелхон Алихонтўрага пешвоз чиқиб, кучоқ очиб кўришди...”

...Бу учрашув шундай эдики, ҳаммаёқда тантана, турли халқ ўйинлари ташкил этилган бўлса-да, аммо юртнинг боши уларда қатнашмаётгани учун бўлса керак, ушбу шодиёналарнинг кўри йўқ эди, дея ўйлашда давом этди Алихонтўра. Бизнинг одамларимизни ҳурматларини жойига қўйиб кутиб олишди, Шарқий Туркистон республикаси Марказий ҳукумати билан вилоят ҳукумати ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш борасида яхши гаплар бўлдию, лекин Усмоннинг бу ерда эмаслиги ҳамма нарсанинг устига парда тортиб турарди. Усмон ботир халқ меҳрини қозонганига қарамай, барибир у ҳам билимсизлиги оқибатида узоқни кўролмади. Унинг ҳузуримга келмаганини тушундим: ўрисни ёмон кўради. Биз эса бир оёғимиз билан ўрисга таяниб инқилоб қилдик. Эй болам, ўша оёқ сен бўлишинг керак эди. Бўлмасанг, бўлолмасанг, мен қаерга бош урай! “Кўрқиб, қабрдан қирқ йил қочиб юрган одам охири бу дунёда биринчи қазилган гўрга тушган экан. Иним, ўйлан, сени жудаям кўргим бор эди, хайр!” Унга шу мазмунда хат қолдириб, ортимга қайтдим... Майли-да, юрт деганда фақат Олтойни, халқ деганда қозоқни тушунса ҳам, қалбида эътиқоди бор эди унинг. Ҳамма ишимизга чечак чиқди... Шу дамда Турсунбой жиловдоримиз нима қиялпти экан? Мана, уруш ҳам тугади. Шинжонда янги ҳукумат тузилди. Турсунбойни уйига қўйиб юборишгандир. У мен билан кўп жойларда бўлди. Жангларда иштирок этди. Советнинг аскарлари бўлса ҳам, вазифани худди шу юртнинг бир фарзандидай бажарди... Ундан розиман.

III

ТАРИХ. Маълумотларга кўра, “Мятежное “сердце” Азии – Синьцзянь” китобининг муаллифи Василий Петров Иван Полинов дивизиясининг қисмларидан бирида жанг қилган пайтида ҳали йигирма ёшдан ўтмаган эди. У ўзининг китобида ўзи

қатнашган жанглар, офицерларнинг хотиралари баробарида ўша пайтдаги Шинжонда кечган сиёсий ва ҳарбий ҳаётни тўла акс эттиришга ҳаракат қилган. Жумладан, ўша китобда Жанубий Қозоғистон областининг Большенарым райониға қарашли Хайрузовка қишлоғидан бўлган, пулемётчи Евгений Проскуряков ҳам Иван Полинов дивизияси таркибидаги ўқчи полкда хизмат қилгани айтилади. Е.Ф.Проскуряков у кунларни бундай хотирлайди: “Еттинчи синфни битиргач, колхозда ишлай бошладим. 1945 йил январ ойида кўнгилли бўлиб армияға кетдим. Олмотада жойлашган 118-заҳирадаги ўқув ўқчи полкида хизмат қилдим. 1945 йил май ойида, немис-фашистлари устидан ғалаба қозонилагач, тўсатдан бизни “тревога” билан кўтариб, кўнгиллиларни танлай бошлашди. Биз чегара қўшинларига олишаётган бўлса керак, деб ўйладик... Танлаб олинган пулемётчиларни темирйўл орқали Сариўзакка олиб келиб, ундан нари Қўрғосға машинада олиб кетишди. Шу ерда: “Ҳамма погонларини, ҳарбий нишонлари ва медалларини ечсин, ҳужжатлар топширилсин, давлат чегарасидан ўтамин”, деб эълон қилинди. Чегарадан унча узоқ бўлмаган, етти километрлар масофадаги Хитой шаҳарчасида уларни маҳаллий чегарачилар кутиб олишади. Уларнинг устларида Хитой армияси формалари бўлса-да, ўзлари хитойларға ўхшамас эди. Қизил армиячилар ҳам шу ерда ўз формаларидан “ажралишди”. Унинг ўрниға кулранг-кўк тусдаги “хэбэ”, бошмоқ ва ботинкалари ўрниға чарм этик олишди. Погонларига эса Шарқий Туркистон Республикаси нишонлари қадалган эди...”

– Албатта, – деб ёзади В.Обухов ўз китобида, – Евгений Проскуряков “Шарқий Туркистон Миллий армияси” таркибида гомиданчиларға қарши курашган ягона совет “ветерани” эмас.

Совет Иттифоқи тарқалганидан сўнг бу мавзу очилди. Излаган одам матбуот ва китоблардан бундай маълумотларни кўплаб топиши мумкин. Жумладан, “Известия” газетасининг Русияға мўлжалланган 2002 йил 23 август сонидаги бир мақолада журналист ўзбекистонлик Раҳмат Салимовнинг ҳам бир неча йил Шинжонда бўлганини ёзади. “Ҳозирда 1944 йилнинг охирида олис Хитой ҳудудининг Шинжон ўлкасида эълон қилинган Шарқий Туркистон республикасини жуда кам одам эслайди. Мазкур республика “социалистик йўналишдаги биринчи давлат”, деб аталар

эди. Албатта, бу 70-йилларда ўйлаб топилаган формула. Аслида эса ўша 40-йиллардаги ТААСнинг “камсуқум” хабарларида Шарқий Туркистон Республикаси уйғонган Шарқ меҳнаткашларининг (албатта, совет Ўрта Осиёсидан кейин) бу гал Хитой золимларига қарши кўтарилаган мустаҳкам истеъжкоми сифатида тилга олинарди”, дейди журналист билан суҳбатда ўзбекистонлик Р. Салимов.

Шунга ўхшаб, ўша йиллари Ўзбекистондан жуда кўп одамлар биров мажбуран, биров эса ўз хоҳиши ёки тасодиф билан ўлкадаги воқеаларда иштирок этгани аниқ. Гап бўлиб ўтган воқеалардагина эмас. Гап совет тузумининг сиёсати боис миллионлаб одамларнинг туб жойлардан қочқин бўлиб, ватангадоликнинг аччиқ қисмати исканжасида бир умр юрт дардида ўтганларида ҳам. Бир китобда мана буларни ўқийман: “Ке, қўй, бу оламнинг ташвишларини унут. Қалай энди, Андижон деган шахри азим омонми? Айтгандай, сен билмайсан у ерларни (сен Ғулжада туғилгансан). Болалигимизда Андижонда Толзор деган жой бўларди, шундоқ Умарбекгузаридан тушиб келганингдан кейин ўша ерга чиқардинг, куннинг қайнаб турган иссиғида ҳам тангадек офтоб тушмайдиган эди, каттагина анҳор, атрофида сўрилар бўларди, мўйловли чойхоначиям бор эди, исми нимади, эсимдан кўтарилибди. Бир гал дадам билан ўтаётганимизда ўша чойхоначи: “Бойвачча ака, бир пиёла чойимизга марҳамат қилсинлар”, деб сўрига таклиф этувди, дадам билан икковлари гурунглашиб, чой ичишувди, шу жойлар ҳалиям борми, укам?”

Бу гаплар отаси билан Ғулжага кетиб, ватанидан бир умр айрилган одамнинг хотираларидандир. “Қайтар дунё” китоби муаллифи Ёқуббек Яқвалхўжаевнинг оиласи ўша 30-йилларнинг “қоч-қоч”ларида Ғулжага чекинганлардан эди. Оталари Неъмат Жайнак губернаторга қарши суиқасдада гумон қилиниб қатл этилади. Огаларидан бири ерости конларида ишлайди, охир-оқибат Қизил хоч ташкилотининг ёрдами билан Шинжондан чиқиб кетади. Эвазига эса отаюртга қайтишдан маҳрум этилади... Афсус, Ёқуббек ака ўн-ўн беш йиллар илгари вафот этиб кетди. У Шарқий Туркистон Республикаси ҳақида бир асар ёзиш нияти борлигини кўп гапирар эди. Аммо ўша йилларда (70-йиллар) бу мавзу тилга олинмас эди. Шу боис мен гумроҳ ҳам у кишидан Шарқий Туркистонда асли нималар бўлгани ҳақида сўрамаганман. У нима-

ни ва кимларни ёзмоқчи бўлган эди? Балки, Алихонтўранинг бу ердаги қаҳрамонликлари, жасорати, шижоати ва улар ниҳоятдаги умидсизликлари, фожиаларини ёзмоқчи бўлгандир. Булар менга энди қоронгу. Нима бўлганда ҳам Совет Иттифоқининг таъқиб ва таъқиқи билан қанча-қанча ёзувчи ва олимлар ўзлари билган ва кўрган воқеаларни ёзмай, ичларида олиб кетишди. Оқибатда қанча-қанча одамларнинг онги, фикрлари кеч кузақдаги гулдай сарғайиб-сўлибгина унда-мунда очилмоқда. Энди ёзаётганларнинг ҳам аҳволлари айтгулик эмас. Бир сатр ёзиб, ўн марта атрофга қарайди... Қон тортар экан-да!

Адабиётшунос олим Шухрат Ризаев хотирасидан:

“Дадам Турсунбой Ризамат ўгли 1940 йилда Совет Армияси сафига хизматга чақирилган. 1947 йилда, урушдан икки йил ўтгач катта лейтенант унвонида қайтиб келган. Гоҳ-гоҳ армияда хизмат қилган йиллари ҳақида сўраб қолсак, қисқа қилиб: оғир бўлган, тоғ-тошлар, чўли биёбонларда хизмат қилишга тўғри келган, деб қўяқолар эди. Уруш ҳақида кўплаб китоблар ўқиб, кинолар томоша қилганимиздан, дадамининг ўша йиллари ҳам ана шу кўпга келган тўйдагидек, ўтган-да, деб яна ўз ишимиз билан кетаверардик. Нима бўлди-ю, бир кечда ота-бола тонг отарга қадар суҳбатлашиб ўтирдик. Афсуски, ўша суҳбатдан бир кун ўтиб отам ҳеч кутмаганда бу оламни тарк этдилар... Туйқусдан. Касал бўлиб ётмадилар ҳам. Ўша суҳбатда дадам бундай дедилар: “Агар ёдингда бўлса, Кохата маҳалласидаги Соғуний домла деган одамни кига гоҳ-гоҳ бориб, суҳбатлашиб турардим. Ўша одам биласанми, ким бўлган? Шарқий Туркистон республикасининг Президенти, маршал Алихонтўра Соғуний шу киши бўлади. 1940 йилда армияга чақирилганимдан кейин, Самарқандда қисқа муддатли ҳарбий ўқув курсларини ўтиб, лейтенант унвонини олдим. Сўнг уруш бошланиб кетди. Турли фронтларда жанг қилдим. Яраландим. Даволаниб, яна ўз қисимга қайтдим. 1942-43 йиллар бизни Техронга ташлашди.

Кейин билсам, ўша пайтда Техронда Германияга қарши урушаётган мамлакатларнинг раҳбарлари тўпланиб, урушдан кейинги дунёни бўлиб олиш ҳақида маслаҳатлашган эканлар. Бу иш тугагач, бизни Хитойнинг Шинжон ўлкасига ташладилар. Энг қизиғи, ўлкага киришдан аввал, чегарадаёқ ҳарбий кийим-

ларимизни маҳаллий аҳолининг кийим-бошига алмаштириб, ҳужжатларимизни ҳам олиб қолишди. Биз гўё ўша юртнинг аҳолисига айландик, қолдик. Воқеа шундай бўлдики, бизни ерлик аёлларга уйланишга ҳам мажбур қилишди... Ўша йиллари Хитойнинг мазкур ҳудуди нотинч бўлган. Ҳар ер-ҳар ерда тез-тез қўзғолонлар кўтарилиб турарди. Бу қўзғолонларга советлар ҳам ёрдам берган. Ғани ботир, Усмон ботир деганлари Или, Олтой вилоятларида гоминдан ҳукуматига қарши бош кўтаришган эди. Сиёсат деганлари жуда қизиқ бўларкан. Дастлаб Шўро ҳукумати ўшандай қўзғолонларни бостиришда ерлик ҳокимиятга ёрдам берган экан, 44-йиллардан кейин эса қўзғолончиларнинг тарафидан турган. 1944 йилда Ғулжада катта исён бўлди. Бунинг бошида ўша Кохаталик домла Соғуний турган эди. Шундай бўлдики, бир куни командиримиз мени чақириб, “Сени бир жойга хизматга қўяман. Агар яхши хизмат қилсанг, уйга тезроқ кетасан. Бунинг устига, хизмат идоранинг эгаси ҳам ўзбек”, деб қолди. Бизга ҳарбий даврнинг шафқатсиз талабларига биноан қонун-қоидага, юқори унвонлиларга бўйсунуш қатъий мажбурият эди. Бунинг устига, ватанимга содиқ бўлман, деб қасамёд қилганмиз. Бу ёғи солдатчилик. Ўша пайтда урушдан нари юрганимизнинг ўзи катта давлат эди. Шу боис командиримиз қайси ишни айтса, “хўп бўлади” дейиш қасамли бурч эди. Хуллас, эртасига мени янги хизмат жойимга олиб боришди. Бу ер Ғулжадаги бир катта ҳовли эди. Кейин билсам, мазкур ҳовли қўзғолончилар сафига кирган Мусабоев исми бир бойнинг ҳовлиси экан. Алихонтўра хожа ана шу ҳовлини ўзига штаб қилиб олган экан. Мени у киши билан таништиришиб, бу одам сизга жиловдорлик қилади, дейишди. Раҳматлик кўп яхши, жасур одам эди. Айни чоқда ўта мулоҳазакор, вазмин, тadbирли, эскичаю янгичадан билимдон, кучли шахс эдилар..

Ҳайронбоғ казармасига, кейин ўша ердаги бир хитой бутхонасига (Лянгшонг бутхонасига – Ё.Х.) яшириниб олган гоминдан аскарларига қарши, ундан кейинги кўп жангларда бирга бўлдим. Бу диний уламо бўлса, ҳарбий ишларни қаердан ўрганган экан, деб ҳайрон қолардим. Менинг назаримда, Ғулжада ҳокимиятга инқилобчиларнинг келишида Ҳайронбоғ жанги катта аҳамиятга эга бўлди. Инқилобчилар бу кўргонга бир неча марта ҳамла қилишди, лекин душман аскарлари ҳам уруш кўрган, ин-

тизомли қўшин бўлаганидан бу ҳужумларни ўрнида қайтарди. Инқилобчиларда қурол-аслаҳа етишмас эди. Олдида бешотар милтиқ, орқасидагилар қилич, тўқмоқ, ўроқ, кетмон билан қуролланган эдилар. Алихонтўрам қурол-ўқ-дори етишмаслигидан кўп ёзғирар эдилар. Жойларда урушаётган ботирларга одам юбориб, қуролдан ёрдам беришни илтимос қилганига кўп бор гувоҳ бўлганман. Яна тўрам бир нарсани кўп такрорлар эди: “Бу Совет деганлари ёрдам бераман деб ваъда қилади-ю, аммо қуроли билан ўқ-дорисини нақдига сотади”.

У кишининг оқ оти бўларди. Оқ отга минганларида бир томонида маузер, иккинчи томонида эса қилич осиглик турарди. Жуссаси кичикроқ бўлса-да, отга минганидан кейин салобатли ҳарбийга айланарди-қоларди. Тиним билмас эди: бир қарасангиз Ҳайронбоғ билан аэродромни қамал қилган қўзғолончилар орасида, бир қарасангиз Байтулло ва бошқа масжидларда душманга қарши даъват қилаётган бўларди. Шарқий Туркистон Республикасининг ғалабаси негизида, менинг назаримда, Алихонтўрамнинг ана шу даъватлари, ўзининг жасурлик билан жангга кириши ётибди. Энг муҳими, ўша пайтларда учта вилоятнинг турли жойларида кўтарилган қўзғолончилар раҳбарларини ўзи тузган “Озодлик” ташкилоти атрофига жипслаштира олди ва бу тўла ғалабани келтирди.

Яна бир гал шундай бўлдики, энг қалтис пайтда қўзғолончиларга раҳбарлик қилаётган ўрис генераллари панд беришларига оз қолди. Агар ўшанда Алихонтўрамнинг шижоати, Аллоҳга бўлган сидқу-садоқати бўлмаганида, билмадим, балки инқилоб юзтубан кетган бўлармиди? Мен бир совет аскарари, президентнинг жиловдори бўлганим учун бу воқеаларни ичдан билардим...”

Турсунбой отанинг охиригача эслаб-эслаёлмай ҳикоя қилган хотиралари тафсилоти асида шундай бўлган эди: юқорида хотирланган воқеаларга кўра, душман аскарлари Ҳайронбоғ, Лянгшонг бутхонаси ва аэродромга биқиниб олишган эди. Бу пайтга келиб, Ғулжа шаҳри гомиданчилардан тўла озод этилган, шаҳарнинг ғарбий-шимолида “Лўсигунг”, “Талқа” довомида турган душманга сарибулоқлик қозоқ йигити Муқом, уйғур йигити Довудхонлар бошлиқ партизанлар бирдан ҳужум қилиб, бу жойларни душмандан тозалайдилар ва йўл хавфсизлигини таъминлайдилар.

Партизанлар шиддатли жанглар натижасида Чингпонза атрофидаги душманларни ҳам тор-мор этади.

Партизанлар ҳаракати тобора кенгайиб, халқ ичидан янги-янги қаҳрамонлар чиқади. Янзихайда, Монас дарёси куйисида ўтроқлашган қозоқ халқининг қаҳрамони Қалибек ботир гуруҳлари шу атрофдаги душманларни йўқ қилиб, Янзихайни тамоман озод қилганидан кейин Алихонтўра ҳузурига келади. Кўп мол, қурол-аслаҳа, ўқ-дори келтиради. Шундан кейин у “Озод Шарқий Туркистон халқ қаҳрамони” унвонига сазовор бўлди ва Совон ҳудудига ҳоким қилиб тайинланди. Шу билан Шихо, Жингдаги душманнинг орқа томонида Усмон ботирга суянган зўр куч пайдо бўлади. Ўшангадовур Усмон ботир билан учрашилмаган, бирон-бир келишув ҳам қилинмаган эди. Алихонтўранинг Қалибек ботир билан суҳбатида Туркистон ислом жумҳуриятини қуриш ҳақида сўз боради. Таклифни қабул қилган Қалибек ботирни вакил қилиб Алихонтўрам Усмон ботир олдига юборди ва унга бўлган гапларни айтиб, салом етказишни топширади.

Ўша ойларда советда хизматда бўлган Исҳоқбек ҳам (Исҳоқбек Мононов, Шарқий Туркистон Республикаси ҳукумат аъзоси, армия генерали: – *Муаллиф*) чегарадан ўтиб, бир бўлим яхши қурооланган, ҳарбий тарбия кўрган аскарлари билан Гулжага етиб келади. Бу ишлар нари-бериси билан бир ярим икки ой орасида бўлди. Аммо Гулжа четидаги Ҳайронбоғ, аэродром ва бутхонада душманнинг катта қисми қамалда эди. Мана шундай пайтда душманга Урумчидан ёрдам учун катта қўшин йўлга чиққани ҳақида хабар тарқалди. Бу ёрдам икки томондан бўлиши кўзда тутилган эди: бириси Нилқи тарафдан, иккинчиси Шихо-Жинг тош йўли билан Ачал (“Ажал” бўлса керак – *Муаллиф*) довони орқали яхши қурооланган кўп сонли аскар машина ва отлик йўлга чиққани айтилди. Агар улар етиб келиб, қамалдаги кучлар билан бирлашса, инқилоб тақдири танг аҳволда қолиши табиий эди... Шу жойда бир оз орқага чекинишга тўғри келади. Гап шундаки, ўша мен тўрамга жиловдор бўлиб юрган пайтларим, инқилобчи аскарларга асосан оқ гвардиячилардан қолган офицерлар – улар орасида Полинов деганлари ҳам бўлган – кўмондирлик қилишар эди. Чунки маҳаллий халқ ичидан чиққан ҳарбийлар умуман йўқ эди. Фақат Исҳоқбек дегани бўлиб, айтишларича, у ҳам советдан ўтган.

1944 йил декабр ойининг бошларида чамаси, советлар инқилобчиларга Козлов деган янги маслаҳатчи юборади. Ўшанда Алихонтўра ҳукумат мажлисида янги маслаҳатчи келганини, у ўзига Сталиннинг саломини етказганини билдириб, унга бундай сўзларни айтади: “Ўртоқ генерал-майор, сиздан олдинги маслаҳатчиларга ҳам ўз мақсадимизни бошдаёқ аниқ қилиб айтганмиз. Жумладан, шу йилнинг бошида, ҳали унда инқилоб юз бермаган, аммо “Озодлик” ташкилоти тузилган пайт эди, ўшанда Ғулжадаги совет консули икки марта ҳузуримга келган. Улар ҳам ўз сўзларининг аввалида менга Сталин салом йўлаганини, менинг советларга ишонмаётганим ўринсиз эканини айтишиб, кечирим сўрашган эди. Бу учрашувларнинг биринчиси рус фуқароси бўлиб келган Пўлатохун деган бир кишининг уйида, иккинчиси эса Бўритало арашонида ўтган. Бу учрашувларда мен совет консулига очиқ-ойдин очилиб гапирмаганим, уларга ҳамон ишонмаётганимни сездиргач, консул Дубашин раҳбарлигидаги совет томони учинчи учрашувни режалаштирдилар. Бу учрашув Сайрам кўли бўйида бўлиб ўтди. Мен консулга:

– Кўплаб қон тўкилиши, қурбонлар берилиши эвазига қўлга келадиган Озодлик вақти келганда 30-йилларда бўлганидек, сиртдан сотилиб кетмаслигига кафолат борми? Биз мустақил давлат қуришни кўзлаб инқилоб қилмоқчимиз. Бизга бошда ўқ-дори, қурол-яроқ керак. Бунда ёрдам берилса, уларни сотиб оламиз. Мен бу гапларни ўтган сафар ҳам сизга айтган эдим”, – дедим.

Консул бундай жавоб берди:

– Сизга ўртоқ Сталин ўз саломини йўлайди. Олдинги учрашувларда Сизнинг ўтмиш тарихга билдирган эътирозларингизни Совет ҳукумати тўғри деб тан олади. Ўша пайтдаги айрим одамлар ўз қилмишлари учун ҳозирда қамоқда сақланмоқда. Энди бу тарихий хатолар ҳеч вақт қайтарилмайди, деб Сизга сўз беради. Бу сўз, албатта, ўртоқ Сталиннинг сўзи. Бу ҳақиқатни илгари суҳбатларда айтган бўлсам ҳам, яна қайтариб, ваколатим билан Сизга сўз бериб, ишонтираман. Шу ўринда яна қатъий қилиб айтмоқчиманки, Сизнинг шу йўлдаги инқилобий ғоянгиз исломга асосланишини билган ҳолда Сизга ёрдам бермоқчимиз. Бу ҳақда ҳеч қандай баҳс-мунозара бўлиши мумкин эмас. Ҳозир Совет ҳукумати Шарқий Туркистон ўзини ўзи бошқарадиган сиёсий кучга айланишидан

манфаатдордир. Бу куч Гоминданга ҳам, Хитой коммунистларига ҳам мансуб бўлмаслиги кераклигини ўртоқ Сталин таъкидлади.

Бу гапдан кейин мен консулга қараб:

– Биз Озод Шарқий Туркистон Ислом ҳукуматини қурмоқчимиз. Буни сизлар тан оласизларми, – деганимда консул:

– Албатта, тан оламиз. Аммо бу келишимни ҳозирча ҳар икки томон ҳам матбуотда эълон қилмай тургани маъқул. Чунки бу Совет Иттифоқи халқаро ҳамжамият олдида ўз зиммасига олган мажбуриятларга зид бўлади, – дея икки қўллаб қўлимни сиқиб хайрлашган эди.

“Озодлик” ташкилотининг навбатдаги йигилишида юқоридаги учрашувлар тафсилотлари эълон қилиниб, турли фикр-мулоҳазалар билдирилганини ҳам яхши эслайман, деган эди жиловдор. Жумладан, кўпчилик гапирганлар, советларга ишониш мумкин эмаслигини ўзларича асослаб, Алихонтўранинг бу масаладаги қатъий нуқтаи назарини қўллаб-қувватлашади. Айни пайтда бошқа фикрлар ҳам йўқ эмасди: “Иқрор бўлишимиз керакки, дунёда энг кўп нуфузли чўнг давлатларнинг бири бўлимиш Хитой билан юзма-юз турибмиз. Бунда бизда на муқим даваат, на замонавий қуроланган мунтазам қўшин бор. Шу сабабли амалий ҳолатимиз, жуғрофий шарт-шароитларимизни ҳисобга олган ҳолда бирор давлатга таянганимиз маъқулмикан”.

Бу таклифга қўшимча қилиб Қосимжон Қамбарий шундай деди:

– 30-йиллардаги совет шароити билан ҳозирги аҳвол орасида анча фарқлар бор. Ҳозир совет раҳбарлари уруш натижасида очлик чангалига тушиб қолган мамлакатни бу балодан қутқариш учун чора излаган ҳолда Шарқий Туркистондан фойдланишни кўзламоқда. Бунинг устига, ўлкамиз ер ости бойликлари ҳам Сталинни кўпдан қизиқтириб келади. Биз ҳам шу нуқтаи назардан қараб, ундан фойдалансак бўлади, деб ўйлайман.

Хуллас, ана шундай баҳс-мунозаралардан кейин Алихонтўра бундай деди:

– Биз инқилобни Аллоҳнинг иноятига ва ўз кучимизга таяниб, мустақил амалга оширамиз ва албатта ғалаба қозонамиз. Бугун советларнинг ишимизга хайрхоҳлиги, ёрдам беришга тайёрлиги улар кўзлаётган манфаатлардан келиб чиқади. Ички Хитойдаги кураш натижаси ҳали маълум эмас. Шарқда Япония

хавф солиб турибди. Юз берган очарчиликдан совет халқининг тинкаси қуриб боряпти. Бундан нафақат оддий халқ, афтидан, амалдорлар ҳам қийнамоқда. Акс ҳолда улар ўз халқига бу даражада ғамхўрлик кўрсатадиган фазилатга эга эмаслар. Шинг Дубан сиёсати оқибатида Шарқий Туркистондан етказиб турилган ошлиқ ва хом-ашё тўхтатиб қўйилди. Аслида, советлар бизнинг озод бўлишимизни хоҳлаб ёрдам бермоқчи эмас. Шароит шуни талаб қилмоқда ва ўз манфаатларини кўзлаб ёрдам бермоқчи. Шу сабабли биз уларни танламаяпмиз, улар бизни танлаб туришибди. Бош консулнинг ва бошқа одамларнинг неча қайталаб ҳузуримизга келаётгани ҳам шундан. Майли, шундай бўла қолсин. Муросаю мадорани тиззадан туриб, қаддимизни ростлаб олгунимизча қилиб бораверамиз, у ёғига Худо пошшо, – деб йигинга нуқта қўйган эди.

– Мана энди сиздек янги маслаҳатчини кўриб турибман. Бизга ҳозир маслаҳат ҳам керак, аммо ундан олдин қурол-аслаҳа, ўқ-дори зарур. Сизлар бу борада жуда секин ҳаракат қиляпсизлар. Бунинг устига, қимматга сотаяпсизлар. Биз учун маблағ ҳам, вақт ҳам ғанимат, – деди Тўра янги маслаҳатчига таъна қилиб.

Бу пайтга келиб Ғулжа, Текас, Қунас каби жойлар душмандан озод қилинган бўлса-да, аммо Ҳайронбоғ, бутхона ва аэродромда душман кўпириб ётганди. Улар ёрдам кутишмоқдайди. Ўша кунлари бирдан бояги Козлов деган янги маслаҳатчи ғойиб бўлиб қолади. Бундан Тўранинг кўнгли гаш тортади. “Бу ўрислар яна бир нарсани режалаштирмаяптимикин”, деган ўйларга боради. Бу ёғи эса қиш кириб келади. Совуқ. Ўшандай кунларда “йўқолиб қолган” маслаҳатчи ўрнига бошқаси, Николай Архипович дегани келади. Тўранинг бутун хаёли Ҳайронбоғда эди. Қани энди, мана шу учта қўрғондаги душманни қўлга олгагу кейин бошқа ишларга киришсак, деб ўйларди. Шундай кунларнинг бирида штаб бошлиғи Романов тўранинг ҳузурига шошилиб кириб келди. Унинг қўлида бир ўрам қоғозлар ҳам бор эди. Маълум бўлишича, Романов жойлардан душманга келаётган ёрдам ҳақида хабар олибди. У питтилаб қолган эди: душман шаҳар остонасида турганмиш, асосий кучларни совет чегарасига яқин Қўрғосга кўчирмас бўлмас эмиш. Штаб бошлигининг ҳаракатидан Алихонтўрам сергак тортди. Тезда мажлис чақиртирди. Мавжуд аҳвол ҳақида

бошқалардан ҳам суриштирди. Мажлисда ҳарбий маслаҳачи генерал Николай Архипович бу борада шундай фикр билдирди:

– Шиходан келаётган ҳарбий кучлар Панжумга келиб қолишди. Нилқидан чекинган душман аскарларининг Гулжага шарқ томондан келиши кутиляпти. Улар шаҳарга яқинлашгач қамалдагилар ҳам ҳужумга ўтишади. Жаноб, Тўра ота, шу тариқа энди бизнинг ўзимиз қамалга тушиб қолиш ҳавфимиз бор. Шу сабабли мен штаб бошлиғининг таклифини қабул қилишни, вақтинча бўлса ҳам Қўргосга чекинишимизни ҳарбий жиҳатдан маъқул деб ўйлайман. Биз шу пайтгача ҳужумга зўр бериб, мудофаани унутиб қўйибмиз. Зотан, ҳар қандай галабада мудофаанинг ўрни муҳим. Бунинг устига, замонавий уруш тактикасига кўра, чекиниш – ҳужумнинг бошланишидир. Тажрибада шаҳарларнинг қўлдан-қўлга ўтиши бўлиб туради.

Генералнинг бундай, Қўргосга чекиниш ҳақидаги рад этиш қийин бўлган фикрларини, Тўранинг ёрдамчиси Нуридинбекнинг айтишича, ҳукумат аъзолари Абдукарим Аббос ва генераллардан Исҳоқбек ва Зуннун Тейиплар қўллаб-қувватлашган. Шундан кейин ҳукумат раиси Алихонтўра охириги сўзни айтаркан бундай дейди:

– Шу кунгача биз галаба билан келдик ва бу Аллоҳдан бўлди. Умидимиз яна Аллоҳдан. Маслаҳатчи генералнинг сўзларида, албатта, мантиқ бор. Аммо бу мантиқ интизомли – тур деса туриб, ёт деса ётадиган армия учун. Бизнинг йўригимиз бошқа. Бизда интизомли армия ҳали шакланмади. Бизнинг армиямиз – қўзғолончилар. Мабодо, Худо кўрсатмасин, чекингудек бўлсак, бу “армия” “инқилоб юзтубан кетди” дея бир пасда тарқалишга туради. Биз учун чекинадиган жой йўқ. Сизларга маслаҳат учун раҳмат, – дея мажлисни ёпади.

Алихонтўра бинодан шошилиб чиқиб, отни чоптирганча ҳар жойларда тўпланган одамлар ичига кириб кетади. Бунгача эса ёрдамчисини чорлаб топшириқлар беради: мен пиёда, отда юриб жар соламан. Сиз телефонда айтинг, барча ташвиқотчиларга тайинланг: тезликда жамоат ўринларига бориб, бутун эру аёлни сафарбарликка чорласун.

Қаерга бормасин Алихонтўра гоҳ отда туриб, гоҳ одамлар орасига кириб: “Ҳозир бизлар учун Нафири – ом, яъни, умумий

сафарбарликдур. Душман бостириб келмоқда. Уни халқ тўсмаса, душманга қарши турган аскарларимизга халқ ёрдам бермаса, инқилоб янчилади. Сафарбарлик, аввало, одамлар, кейин эса озиқ-овқат, кийим-кечак, куроляроқ, ким нима топса ана шу билан бут бўлади. Ҳатто пардадаги хотин-қизларга ҳам душманга қарши курашиш ҳозирда фарздур!” дея жар соларди. Одамларни сафарбарликка Тўра отанинг ўзи чорлаётганини кўрган элу халқ қўлига илинганини кўтариб кўчага чиқишди. Керакли одамлар уларни қаёққа бориб, нима қилишларини кўрсатиб туришди. Аёлларни айтмайсизми, сочларини турмаклаб, қундуз телпак кийган аёллар эркаклар билан басма-басига курашга шайланишди. Ўша куннинг ўзидаёқ олдинги сафдаги аскарлар учун кўплаб озиқ-овқат, иссиқ кийимлар жўнатишди. Натижада, совуқда қолган кўзғолончиларнинг ичига иссиқ кириб, қўллари, юзларига қон югурди.

Кейинчалик бу воқеани кишилар бир-бирларига бундай ҳикоя қилишган: “Алихонтўранинг шижоатли чақириғига жавобан неча минглаб халқ ёпирилиб келаётган душманнинг олдини тўсиш учун тоғ томонга йўналтирилди. Кўтарилган шаҳар халқи қишлоқ аҳолиси билан бирлашиб, уларнинг неча ўн минглаб “Урра!” садолари тинмай такрорланганидан душманнинг бошидан ҳуши учиб, ўзи совуқда қотиб, қалин қорда бирининг устига бири йиқилиб юролмай қолди”. Ҳужумга ташланган халқ тоғ орасидаги жилга йўллар билан эгиз чўққиларга чиқиб, ҳайқирган “Аллоҳу Акбар!” садолари тоғдан тоғга урилиб берган акс садоларга қўшилиб, душман кўнглига шундай кўрқинч солдики, натижада улар ҳолсизланиб, қўллари музлаб, қуролларини ишлатолмай қолади. Шу кечанинг ўзидаёқ уч мингдан ортиқ душман аскарлари асир олинади. Кейинги кунларга келиб эса халқ қасоскорлари янада улуг ғалабаларни қўлга киритадилар. Ниҳоят тарафдан келаётган душман ёрдамчиларининг ҳам йўли тўсилиб, улуг жангларда ҳалок бўлишади, тириклари асир олинади. Ҳайронбоғ, бутхона ва аэродромдаги душманлар билан қўшилиб, халқ инқилобини йўқ қилмоқчи бўлганларнинг ўзларининг изи қирқилади. Бўлиб ўтган жангларда инқилобчилар кўп минглаб милятиқ, турли хил пулемётлар, ниҳоятда кўп миқдорда ўқ-дорини ўлжа олишади. Энди тузилган ёш ҳукуматнинг армияси учун бу катта захира эди. Бу

захиралар юкланган арваларни штаб идораси олдига олиб келишар экан, майдон одамларга тўлади. Ҳар қайси йўналишда жанг қилган бўлинмаларнинг сардорлари Гани ботир, Нурмуҳаммад, Аюб халфа, Аслхон, Турсунбой полвон, Тўхта мироб, Мамаёр, Маъсунжон ва бошқаларни майдондагилар ҳукумат аъзолари билан биргаликда кўп шодиёналар, “Ур-ҳо!” садолари остида кутиб олишади. Ичкаридан Алихонтўра чиқиб келаркан, яна “Ур-ҳо!” садолари янграйди. Тўра қаҳрамон халқ олдида сўзлаган мавъизасида бирлик, иттифоқлик устида фикр юритади:

“– Ватандошлар! Қаҳрамон биродарларим! – деди у. – Мана, уч кунлик ҳаракатимиз халқнинг нақадар катта куч эканини кўрсатди. Бир тан – бир жон бўлишда ҳикмат кўплигини намоён этди. Зотан, Куръон ҳукмига кўра ҳам иттифоқлик ҳар бир мусулмон учун фарз буюрилган. Бугунгача Туркистон мусулмонлари устига ҳар бало келаркан, ана шу иттифоқсизликдан келди. Туркистон хоқонларидан буюк боболаримиз Ўғузхон, кейин Сотуқ Бугрохонлар сен фалончисан, мен фалончиман деган каби улус учун зарарли сўзларни йўқ қилиб, ҳаммани ўртасида ойюлдуз рамзи бўлган мана шундай байроқ остига бирлаштирганлар. Шарқий Туркистонда уйғур, ўзбек, қирғиз, қозоқ, мўғул йўқ – мусулмонлар ва уларнинг биродарлари – юракларида эътиқоди бўлган бошқа миллатлар бор. Халқнинг “Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар”, деган мақоли қанчалик ҳақиқат эканини бугун кўрдик. Душманнинг куни битди. Энди барча куч Ҳайронбоққа!”

Миллат айириш ёмон нарсаси. Сен андижонлик, сен Кошғарлик каби айирмачилик тугармикин бу мусулмонлар ўртасида, дея изтиробланарди Алихонтўра. Сирасини айтганда, бундайлар ҳатто ҳукумат аъзолари ичида ҳам бор эди. Алихонтўрани “Бу андижонлик ўзбек нимага бизга ақл ўргатади” деб ич-ичларидан гижиниб юришларигача маълум эди. Бу нарсани тўранинг ўзи ҳам сезар, лекин сезмасликка оларди. Шу боис ҳам бугунги чиқишида шу масалага алоҳида тўхталди. Бундан ташқари, бугунгидек жуда улуг, оламшумул вазифани – ватан мустақиллиги учун кураш бораётган бир пайтда бирлик, иттифоқлик ҳамма нарсадан ҳам зарурроқ эди. У шу кунларда халқ ўртасида ҳам фикр бирлиги, ҳаракат бирлигининг жуда муҳимлигини яхши тушунар эди.

Ҳукумат аъзолари ва аскар бошлиқлари ўртасида шундай

бирликнинг йўқлиги биринчи синоздаёқ билинди. Улар орасида Хитой коммунистлари ва совет сиёсати таъсиридаги кишилар бор бўлиб, аравани ҳар ёққа тортишга ҳаракат қилишарди. Янги ҳарбий маслаҳатчининг бирдан ғойиб бўлиб қолиши ҳам бе-корга эмас экан. Шу куни кечга яқин Тўрам ёрдамчилари билан Нурмуҳаммадни олдига чақиради.

– Эшитишимча, халқ сафарбар қилинган куни комму-низмчилардан Сайфиддин ва Абдукарим, уларга қўшилиб яна бир қанчалари совет консулхонасига кириб яширинишибди. Раҳимжон, Зуннун Тейип ва иккала Александр эса Қўрғосга “чекинишибди”. Мен суриштирдим, ҳукумат аъзоларининг бундай “қўрқоқлик” қилишларида бир гап бор экан. Советлар инқилобни бостириш учун йўлга чиққан қўшимча Хитой аскар-ларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланмоқчи бўлишган. Улар тузган режага кўра, асосий куч ва барча бойликлар Қўрғос чега-расига чиқарилади, шаҳар аҳолиси эса Хитой аскарларига талонга қўйилади. Хунрезлик авжига чиққан пайтида совет чегарада тай-ёр турган ҳарбий қўшини билан ўзининг коммунизмчи садоқатли кишиларини Гулжага киритиб, халқни босқинчи Хитой зулмидан гўё улар қутқариб қолгандек қилиб кўрсатади. Шу асосда шундоқ ҳам коммунизмчилар керагидан ортиқча бўлган ҳукумат ичига ўзларининг одамларини қўйишга чоғланган. Сизлар мана шун-дай ишлардан хабардор бўлишингиз, атрофимизда юз бераётган ҳодисаларга тийрак кўз билан қарашингиз лозим. Бу ҳақда ҳали кўпчилик билмайди, аммо коммунизмчилар аниқ билмаса ҳам, шундай бўлиши кераклигини сезган ва ўз жонларини олиб қочган. Янги ҳарбий маслаҳатчи ғойиб бўлиб, ўрнига советларга тиз чўккан, эски Дутовчининг келганидан ҳам юрагим ғаш бўлган эди. Аллоҳ бизни яна бир бор ўз паноҳида асради. Бундан бу ёғига ҳам ҳушёр бўлишимиз керак...

IV

Алихонтўра таҳорат олгач, ният қилган икки ракат номози-ни ўқимоққа турди. Эғнидаги авра чопонини жойнамоз қилди. Ибодатни тугатиб, Аллоҳ таолога ҳамдлар, унинг пайғамбарига дуруду, саловотлар йўллаганидан сўнг ҳам жойнамоз устида узоқ ўтирди. Кўзлари ёшланиб, қалби мунгланди. Кўз олдидан

мархум отаси Шокирхонтўра, волидаси Норбуви отин, ака-ука, хеш-ақраболари бир-бир ўтди. Пишпекнинг Сўқулуқ мавзеида ўтказган кунлари, Тўқмоқ атрофидаги Қорқўнғиз масжидида имомлик қилган кезларини эслади. Бухорои шарифдан қайтиб, Сўқулуққа борган эди. Ўша йиллар айни коммунизмчиларнинг инқилоби арафаси бўлиб, бу вақтда кўзга кўринарли илм кишилари – домла, имомлардан тортиб, неча хил одамларгача ўз уйлариغا сиғмаганлигидан Алихонтўра ҳам туғилиб ўсган шахри Тўқмоқдан юз чақирим йироқдаги Сўқулуқ деган жойда, дўнганлар ичида кун кечиришга мажбур бўлган эди.

– Чунки, – деб эсларди Алихонтўра, – Бухоро ўқишини шу замон одатича битказиб қайтганим сўнгида диний илм ўқувчилари оз бўлса ҳам шулар ичидан топилур эди. Бунинг устига, улар бошқаларга қараганда ҳар тўғрилиқ бизга ёрдамчи эдилар. Она томонидан хитой, ота томонидан мусулмаон бўлган бу халқ дунёдаги ислом динини қаттиқ ушлаган миллатдир. Шу боис ҳам Хўжаниёз раҳбарлигидаги Кумул қўзғолони сўниб турган бир пайтда, ёрдамга келган дўнган мусулмонларининг гайрати билан яна қайтадан оловланиб кетгани тарихларда ёзилган.

Дўнган халқи Шарқий Туркистоннинг туб аҳолисидан бери сифатида ҳар доим ерлик халқларнинг озодлик учун олиб борган курашларида фаол иштирок этиб келган. Маршал Алихонтўра раҳбарлигида 1944-1946 йилларда юз берган Шарқий Туркистон инқилобида ҳам уларнинг алоҳида ўрни бор. Буни жуда кўп тарихий материаллар тасдиқлайди. Бундан ташқари, дўнган халқининг жуда кўп вакиллари Алихонтўра Соғунийнинг шахсий ҳаётида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлганига биз унинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш жараёнида гувоҳ бўлдик. Жумладан, мазкур “Соғуний соғинчи” китобига материаллар йиғиш учун Қирғизистоннинг Бишкек ва Тўқмоқ шаҳарларида бўлганимизда биз суҳбат қилган кишилар Тўқмоқ ва унинг атрофида қадимдан яшаб келган дўнганларнинг ота-боболари Алихонтўра Соғуний билан яқин алоқада бўлишгани, у кишидан хат-савод чиқариб, Ислом динини танишгани ҳақида қизиқарли воқеаларни айтиб беришди.

Хусусан, Ивановка номи қишлоқда ҳозирда истиқомат қилаётган 79 ёшли қария Абдуллаохун Юнусов бундай ҳикоя қилади:

- Миллатим мусулмон. Тунгон (дўнган) халқиданман. Отамнинг исмини Шафуза дейишар эди. Отам Алихонтўра до-
мла билан қадимдан қадрдон бўлишиб, борди-келди қилишган.
Отамнинг айтганларига қараганда, 1930 йилларда совет ҳукумати
олиму имомларни қамоққа олиб, динга қарши уруш очган. Жуда
кўп оқ-қорани таниган уламо қатагонга учраб ўлиб кетди. Тўқмоқ
депарасидаги кўпчилик дўнганилар Алихонтўранинг ўзи ва от-
алари Шокирхўжа тўрамдан сабоқ олишган бўлади. Энди, мен
сизга айтсам, бизнинг дўнганилар Ислоом динини маҳкам ушла-
ган халқмиз. Хуллас, ўша қатагон йилларида Алихонтўрам ҳам
ўз юртига сигмай қолади ва Гулжага ҳижрат қилади. Чегара ёпиқ
бўлгани боис бола-чақа билан ўтиш қийин бўлганидан ҳижратга
якка ўзи кетган эканлар. Орадан бир-икки йил ўтгач, 33-йили
хотинлари ва кичик ўғлини қўшиб отам олиб ўтган. Сафарлари
қишга тўғри келиб қолгани боис йўлда бир неча ой қолиб кетиш-
ган экан. Бундан ташқари, ўша йили Чўвчакда совет аскарлари
дўнган халқини қиргин қилади. Ўшандай талотўплардан қочиб-
қочиб отам Алихонтўрам билан неча йиллар кўришолмай кетга-
нини айтарди. Фақат мен беш ёшга тўлганимдагина Тўра отамни
топдик. У киши билан учрашар эканмиз, менинг бошимни силаб,
“Шафуза, бу боланг мулла бўлади”; иним Паншерга қараб эса,
“Буниси ҳукумат бўлади”, деганларини эслайман. Ростдан ҳам мен
мулла бўлдим. Шарқий Туркистон ҳукумати қурилганида менинг
ёшим тўққизда эди. Оқ-яшил байроғи бор эди бу ҳукуматнинг.
Яхши замонлар бўлган. 50-йиллардан кейин биз юртга қайтдик.
1966 йил эди. Яссарохун исми одам бўларди. Колхозда пиёз
экардик. Пиёзнинг ҳаммаси ўша Яссарохунники бўлган. Шундай
бўлдики, бир куни мени пиёз ўғриси қилишди. Туҳматдан кўнглим
оғриб уйқуга кетдим. Туш кўрибман. Тушимда Тошкентга борган
эмишман. Бир катта ҳовли эмиш. Тўра отам шу ҳовли ўртасида
турармиш, қўлларидаги бир дона ёнғоқни чақиб, мағизини
менга узатиб, “Ма, болам”, деганида уйғониб кетдим. Албатта,
Алихонтўрам Шарқий Туркистондан ўғирлаб кетилгандан сўнг у
кишининг тақдири бизга қоронғулигича қолган эди. Биз у киши-
нинг тириклиги, соғ-омоналиги ҳақида 60-йиллардагина билдик.
Кўрган тушимни эса ўшанда унинг авлиёлигига йўйдим. Чунки
бу одам кўнгли мунглиқ кишилардан ёрдамини ҳеч қачон аяма-

ган. Балки, ўша тухматдан кўзим ёш, кўнглим бузилиб турган кеча Алихонтўранинг ёдига отам Шафуза келганми, деб ўйлайман. Энди, бу Аллоҳнинг каромати. Шундайин, эрталаб турганимдан Тошкентга йўл олдим. Сўраб-суриштириб борсам, не кўз билан кўрайин, унинг кўчасида ўша тушимда ўтирган икки шохли автобус (троллейбус) юрибди, кўчадан киргач эса, бир томонида болалар чопқиллаб юрган кенг ҳовли. Тўрам яшайдиган уй ҳовлининг бир қисмидагина жойлашган экан. Шу тариқа у кишининг қўлида 70-йилгача сабоқ олдим. Уйининг болохонасида яшадим. Уйларига кирганимдаёқ таниб, насиҳатлар қилди. Худди ноҳақликка учраганимни у кишига биров айтгандай.

Тўра отамнинг авлиёлигини яна бир ҳодиса боис билдим. Юқорида айтганимдай, унинг уйида яшаб ўздан сабоқ олдим. Хотинлари анча қартайиб, саломатлиги ҳам заифлашиб қолган экан. Ўғиллари ўқишда, келинлари ишда. Хуллас, уйнинг бутун хизмати менинг бўйнимда эди. Уйда икки сигир бўлиб, унинг ташвиши бир олам. Бундан ташқари, ўтин-кўмир ёқиш, кул тозалаш, эшик супуриш, э, иш кўп эди. Тўғриси, кунлардан бир кун шу ишларнинг бариси оғир келиб қолгандай, кўнглимга олдим. Худди ана шу кўнглим ўксиниб қолган куни биз томонлардан етти нафар ёш-яланг келиб қолди. Улар Самарқандни кўриш учун йўлга чиқишган экан, мени ҳам зиёратга судрашди. Шунда Тўра отам мени ҳузурларига чақириб, “Абдуллажон, Самарқандга борсангиз, Хўжа Аҳрор Валий деган аллома ўтган, ўша одамнинг қабрини топиб, Қуръон тиловат қилиб кайтинг”, деб топшириқ бердилар.

Самарқандга боргач, сўраб-сўраб Хўжа Аҳрор Валий ётган қабристонни топдим. Шу ердаги масжид сўфисидан у кишининг қабрини кўрсатишни илтимос қилдим. Шунда сўфи мени аллома қабри томон етаклаб бораркан:

– Бу кишининг кимлигини ва қандай бу каби улуғ даражага етганини билурмисиз? – деб сўради.

Мен билмаслигимни айтдим. Шунда сўфи жаноблари Хўжа Аҳрор Валийнинг улуғ сифатларини сўзлаб кетди:

– У кишининг яна энг муҳим фазилатларидан бири – Хўжа Аҳрор Валий устозларининг хизматларини беминнат адо этганлар. Ҳеч бир меҳнатни кўнглига оғир олмаган...

Сўфининг бу сўзини эшитибок, ўша тобнинг ўзида “аод” деб

йиғлагани турдим. Тўра отам менинг кўнглимдан ўтган гапларни илоҳий бир қудрат билан сезганини ва шу боис ҳам Хўжа Аҳрор Валий қабрларини зиёрат қилишимни буюрганини билдим. Тошкентга қайтгач, у кишидан кўнглимдан ўтган иштибоҳлар учун кечирим сўрадим. Тўра отам мен ҳали беш ёшда эканман, мулла бўласан, деб башорат қилган эдилар. Ростдан ҳам мулла бўлдим. Ишни ўша Тўқмоқдаги Шокирхўжа номига қўйилган масжидда бошлаганман. Кейин Бишкек шаҳри ва унинг атроф масжидларида ўттиз икки йил имомлик қилдим. Бир-икки йил бўлди, уйдаман. Ҳамроҳларимни эса кўриб турибсиз, – деб уй тўла китобларга ишора қилди. – Тўра отамнинг йиғлаб ёзган “Туркистон қайғуси”, “Тарихи Муҳаммадий” китобларидан ҳамон дарс оламан...

Ҳа, дарвоқе, укамни бу бола ҳукумат бўлади, деган эдилар. Паншер ростдан ҳам Хитойнинг Текас вилоятида узоқ йиллар райком секретари бўлиб ишлади. Тақдир экан. Бир дарахтдан ҳар хил мева бўлишини авлиёлар билади...

ТАРИХ. Шарқий Туркистон инқилобининг бевосита иштирокчиси Ибраим Явахуновнинг “Дўнганлар: ўтмиш ва ҳозирда” китобини ҳам Абдулла охун домланинг уйида кўрдик. 2008 йили Олмота шаҳрида нашрдан чиққан экан. Китоб муқаддимасида дўнган халқи ҳақида сўз юритилиб, мазкур миллат Хитойда пайдо бўлгани, оздан кўпайгани айтилади. Дўнган халқи дунёдаги энг ёш миллатлардан ҳисобланади. Собиқ иттифоқ ҳудудида яшайдиган дўнганлар бошқа жойлардаги мусулмонлар каби исломий исмлардан фойдаланишади...

Юқорида айтганимиз Ибраим Явахунов ўз китобида Или дўнганларининг уч вилоят инқилобидаги иштироки ҳақида бундай ҳикоя қилади:

“Халқ озодлик ҳаракатининг бошланишига Нилки ноҳиясида аҳоли кенг оммасининг 1944 йил август ойида бошланган чиқишлари туртки бўлди. 1944 йил 12 ноябрда Ғулжа шаҳри го-минданчилардан озод этилгач эса Шарқий Туркистон Вақтли ҳукумати ташкил этилди. Дўнганлар ҳам золим ҳукуматни ағдариш учун курашда бошқа халқлар билан бир қаторда турди ва уч вилоятнинг инқилоб байроғини кўтариб, Вақтли ҳукуматни ҳар томонлама қўллаб-қувватладилар. 1944 йил 16 ноябрда Вақтли ҳукумат аъзоси Даузов Карим ҳожи Сесезович раҳбарлигида

дўнган фаоллари, мўътабар оқсоқоллар, қабила бошлиқлари, зиёлилар вакиллари, ҳур фикрли руҳонийлар иштирокида таъсис мажлиси бўлиб ўтади. Мажлисда халқ ҳаракатининг Дўнганлар маркази ташкил этилди. Дўнган халқининг таниқли арбоби, го-минданчиларга қарши курашнинг фаол иштирокчиси Сейсер ҳожи Хэшанло бир овоздан марказ раиси этиб сайланди. “Дўнган маркази” ва унинг раҳбарларининг фаолияти демократик инқилоб ғалабасига ўзининг катта ҳиссасини қўшди.

Вақтли ҳукуматнинг фаолияти жуда қийин шароитларда кечди. Инқилоб дастлаб Нилки ва Гулжада ғалаба қилди. Шу нарсани алоҳида таъкидлашни истар эдимки, инқилоб жараёнида Дўнган маркази ва унинг дўнган аҳолиси ўртасида иш олиб боришда ўзбек миллатининг фарзанди, Тўқмоқ (Қирғизистон) шаҳридаги дўнганлар орасида ўсган Вақтли ҳукумат раиси Алихонтўра жуда катта ёрдам кўрсатади. У ўз шахсий намунаси ва обрў-эътибори билан дўнганларни Ватанни озод қилиш ишига руҳлантирган”.

Шу ўринда Қутлуғхон Шокиров – Эдиқутнинг “Шарқ юлдузи” журнали 1992 йил июль сонида отаси ҳақида ёзган хотираларида келтирилган бир совет офицерининг иқрорномасини эсламасдан ўтолмадик. Ўша хотира-мақолада бундай дейилади: “Йигирма бир совет нишони кавалери, ўша пайтда Шарқий Туркистонга ҳарбий мутахассис бўлиб борган тошкентлик Толибжон ака Обидов айтадилар: “Алихонтўрам жаноблари жанг бошланишидан аввал аскарлар олдида нутқ сўзлаганларида, йигитларнинг кўзларидан ўт чақнар, нутқ тезроқ тугасаю жангга отлансалар. Хужумга кўмонда бўлганча уларни зўрға тўхтатиб турардик. Жанговар руҳ ва ғалабага ишонч жуда кўтарилиб кетарди. Тўра отам окоп кўрган ҳақиқий аскарбоши эдилар ва мен ҳавас қилган томони – бундай раҳбарларнинг бахтлиси эдилар. Чунки ҳар бир аскар у кишини чексиз севарди, ҳурматларди, ҳатто илоҳий қувват эгаси, деб чинакамига ихлос кўйиб эъзозларди”.

Ёки бошқа бир хотира. Бу уйғур ёзувчиси Абдуқодир Зуннуннинг сўзларидир. У ҳам, Қутлуғхон Шокировга кўра, ўша суронли давр воқеаларининг шоҳиди бўлган. Жумладан, мазкур ёзувчи Алихонтўрани бундай хотирлайди: “Тўрам

нутқларини тинглаш учун одатда кўпминглаб одам йигиларди. Сўз бошлаганларида пашша учса эшитиладигандек жимлик чўкарди. Мавзуни тингловчиларга дарровоқ аён қилиб, унинг асл ҳақиқатини ўз билганларича ёки ҳукумат фармонига эмас, балки Куръони карим оятлари ҳамда Пайгамбаримизнинг (с.а.в.) ҳадиси шарифлари асосида исботлардилар. Яна буни ўтмиш ва янги тарихимиздан рад қилиб бўлмайдиган далиллар келтириб мустаҳкамлардилар ва мавзуни, албатта, кундалик воқеликнинг долзарб масалаларига, жумладан нутқ мавзуига бевосита боғлардилар. Аниқ вазифаларга ўтиб, уларни муваффақиятли бажариш йўлларини кўрсатардилар ва бунга тингловчиларни кўтаринки руҳ билан ишонтирардилар. Ўртада, истиқлол йўлида жонбозлик қилган ва қилаётганларнинг шарафли номлари албатта қайд этилар ва эшитувчилар бундан қаттиқ таъсирланардиларки, болохоналарга, дарахтларга, симёгочларга чиқиб олган тингловчилар ҳиссиёт зўридан ўзларини ташлаб юборардилар”.

Яна Ибраим Явахунов хотираларига қайтамиз.

1945 йил 8 апрелда Вақтли ҳукумат қарори билан ҳар бир районда ҳаракат қилаётган партизан отрядлари мунтазам миллий армияга бирлаштирилди. Ҳар бир полкка жанговор байроқлар топширилди. Командирларга ҳарбий унвонлар берилди. Тез орада Миллий армия қўшинларининг кўриги ўтказилиб, унда V алоҳида дўнган кавалерияси дивизиони иштирок этади. Унинг командири Карим ҳожи Даузов, ўринбосар эса капитан Ломиев Мансур эди.

Иккинчи жаҳон уруши ниҳоясига етиши билан тинч ҳаёт бошланади. Барча баҳсли масалаларни тинч йўл билан ҳал этишга киришилади. Бундай вазият Шинжондаги халқ озодлик ҳаракатига салбий таъсир кўрсатди. Жумладан, Или, Тарбағатой ва Олтой вилоятларида ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилади. Қўзғолон кўтарган халқ вакиллари билан гоминдан ҳукумати ўртасида тинчлик шартномасини имзолаш масаласи кўтарилди. 1946 йил июнь ойида Урумчида Аҳмадjon Қосимий раҳбарлигида юқорида тилга олинган уч округ вакиллари билан Чжан Чжичжун бошчилигидаги гоминдан ҳукумати делегацияси ўртасида 11 моддадан иборат битим имзоланди.

Инқилоб масаласида Суйдун шаҳрининг озод этилиши

муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шаҳарни гоминданчилардан тозалашда Ломиев Мансур раҳбарлигидаги кўнгилиларнинг ҳам хиссалари улуғ. Шу муносабат билан “Озод Шарқий Туркистон” газетасининг 1944 йил 25 декабрь сонида Вақтга ҳукумат раиси Алихонтўранинг дўнган қардошларига мурожаати чоп этилди. Унда жумладан бундай дейилади: “Суйдун шаҳрининг озод этилишида Мансур Ломиев (Мансуза) раҳбарлигидаги дўнган қардошларимиз беқиёс қаҳрамонлик ва жасорат кўрсатиб, Ватан олдидаги бурчларини адо этдилар. Улар пўлат ёмғирлардан, пулемёт ўқига учраган ёнида бораётган сафдошининг ўлимидан кўрқмадилар. Қон томаётган жароҳатларига қарамай олға ҳаракат қилиб, шаҳар деворига ёпишдилар, йиқилдилар ва яна кўтаришдилар. Улар орасида Харсон исмли йигит айниқса қаҳрамонлик намунасини кўрсатди.

Дўнган қардошларимизнинг мазкур курашдаги галабалари, уларнинг қаҳрамонликлари ҳақида инқилоб тарихига олтин ҳарфлар билан ёзишга арзигулик.

Ватан сизларни унутмайди! Дўнган қадрдонлар, Шарқий Туркистон Республикаси халқи ва руҳан ҳамда жанговар қардошларингиз сизларнинг мазкур инқилобда кўрсатган қаҳрамонликларингиз учун миннатдор. Ватанимиз душманлари билан бўлган курашда гозий бўлганларнинг руҳлари ҳаммамизни қўлласин!

Шарқий Туркистон

Республикаси раиси

Алихонтўра.

1944 йил 29 декабр”.

Тинчлик битими имзоланиш арафасида фронтда вазият қуйидагича эди. 1945 йил октябрь ойига келиб Миллий армия Или, Тарбағатой, Олтой округларини тўла озод этган бўлиб, гоминдан генерали Го бошчилигида 1000дан ортиқ солдат ва офицер асирга олинган эди. Шунингдек, катта миқдорда қурол-яроқ қўлга туширилди. Стратегик нуқтаи назардан мазкур курашда Миллий армия тўла галабага эришган эди.

Миллий армия кучлари фронт бўйлаб қуйидаги тартибда жойлашган. Генерал-майор И.Я. Полинов қўмондонлик қилган Марказий фронт (ўринбосари Тейипов Зунун) штаби

Урумчидан 250 километр масофадаги Шихэнзыда жойлашган бўлиб, Тиёншон тоғининг жанубидан то Савон уездигача (Кум кони) чўзилган. Кўшин душманни тор-мор этиб, Жинхэ, Ипехо, шунингдек, Куйтун, Яндзихэ, Мойтоғ, Улунусу, Шихэнзы, Савон уезди каби район ва қишлоқ аҳоли пунктларини озод қилди. Шундай қилиб, Урумчигача бор-йўғи 170 километр масофа қолиб, бу оралиқ кўшин учун 2 кунлик йўл эди. Полкларнинг жойлаштирилиши қуйидагича: илгорда Қозихоннинг 7-полки, ундан кейин Могунтов қўмондаси остида Суйдин ўқчи полки, унинг кетидан Федееннинг 2-Ғулжа ўқчи полки, кейинида Даузов Карим ҳожи етагидаги 10-Дўнган кавалерияси полки, сўнг Асад Тоипов бошчилигидаги артиллерия дивизиони, Қаюмбек ҳожининг пиёда полки, улар ортидан полковник Аблахоннинг 6-Тарбағатой кавалерия полки, полковник Ф.И.Лескин раҳбарлигида 3-Кенсой кавалерия полки, кетидан 8-мўгул кавалерия полки командири Ерды, фронт чизигининг охирида полковник Иминовнинг Савон кавалерия полки эгаллаган эди.

Шимолий фронт. 1946 йили Олтойнинг собиқ губернатори Усмон Исломов душман томонига ўтиб кетади (Бунинг асосий сабаби Шарқий Туркистон республикаси ҳукуматининг гоминданчилар билан тинчлик битими имзолангани экани тарихий адабиётларда келтирилади. Жумладан, бу ҳақда Увайсхон Шокиров “Алихонтўра Соғуний”, шунингдек, В.Обуховнинг “Олти империянинг олишуви” китобларида ҳам қисман айтиб ўтилади: – Ё.Х.). У гомиданчилар ёрдамида ўз одамлари билан Олтойда ҳукуматни эгаллашга ҳаракат қилади. Бироқ бунга эришолмайди. Генерал-майор Далелхон Суғурбоев унинг кучларини синдириб, Урумчи чегарасидаги Бейтик тоғларига қочишга мажбур қилади. Унинг кўшини, шунингдек, Урумчининг атроф районлари: Мури, Фуқан, Гуйчикни ўз назоратига олади.

Жанубий фронт икки йўналишда жойлашган эди: 1-йўналишнинг раҳбарлари Миллий армия комиссари Абдукарим Аббосов, Муҳаммад (тарихий китобларда Қосимжон деб келади, яна билмадим: – Ё.Х.) Қамбарий бўлиб, улар Вақтли ҳукумат аъзолари ҳам эди. Уларнинг қўл остида полковник Сўфиохуннинг полки, Текес кавалерияси полки, Мирзагул Носировнинг кавалерия дивизиони мавжуд эди.

Бу ҳарбий қисмлар ўз номи билан Муздовон деб аталган қийин йўللاردан бориб, маҳаллий партизанлар қўллови билан гоминдан армиясини тор-мор этиб, Бой уезди, Оқсу қўна шаҳарини озод қилиб, янги Оқсуни озод этиш марраларини эгаллашади.

2-йўналиш раҳбари генерал-лейтенант Искакбек (матнда шундай) Мунунов ўзининг кавалерия полки билан Тошқўрғон партизанлари чегара ўрдаси билан бирлашиб, бу ерда иккита қирғиз бригадаси полки ва иккита тожик бригадаси полки, битта миномёт полки ташкил этади.

Генерал Искакбек Жанубий Шинжонни озод қилиш режасини ишлаб чиқади. Унга кўра, Енисар, Кагилик (Қорғалик бўлса керак. Кошғарга яқин жойда шундай шаҳар бор: – Ё.Х.), Поскамни ўз назоратларида ушлаб турган Қизилтоғ йўналишидаги партизанларни жалб этиш керак бўлиб, Ёркент округини эгаллаш ва озод этиш зарур эди. Шундан кейин бутун кучни Кошғарни озод қилишга ташлаш мумкин бўлади.

Ойтоғ йўналишини Улуғчот, Отуш, Ўқчи, Маралбоши, Макит партизанлари назорат қилар эди. Бу ерлар орқали Қизилтоғ йўналишини бирлаштириш ва Жанубий Шинжоннинг асосий маркази – Кошғарни озод қилишга киришиш мумкин.

Мазкур режага кўра 1945 йил 15 августда Тошқўрғон партизанларининг қуроли кучлари Поскам, Качилик, Ақту, Енисар ва бошқа районларни озод қилишади. Бу ерда Искакбек ҳарбий кучлари гоминдан армиясига катта талофатлар етказиб, Қорақурум тоғларидаги районларни ўз назоратига олади. Шу тариқа Миллий армия Кошғарни озод қилиш маррасини эгаллайди.

Мазкур ҳаракатлар Шинжон ўлкасида вазият жуда мураккаб қолаётганини кўрсатади. Миллий армия маррага бориш учун қадам-бақадам ҳаракат қилишига тўғри келди, гоминдан армияси эса тобора катта талофатлар кўриб чекинар ва бундан ваҳимага тушиб қолган эди. Шинжон ўлкасининг собиқ раиси Бурҳон Шаҳиди Шинжоннинг 50 йиллигига бағишланган хотираларида бу ҳақда бундай ёзади: “Жанубий Шинжонда кўзғолончиларнинг сони 2000дан ошиб кетди. 1945 йилда Шимолий ва Жанубий Тиёншон оралиғидаги бутун масофада миллий озодлик ҳаракати машғаллари ёнмоққа турди. Шинжон ўлкасининг маркази Урумчидаги гоминданчилар истехкоми кўзғолончилар гирдобида қолди. Раҳбарият ваҳимага тушиб, гўё шол бўлиб қолган эди. Улар

ўз оилаларини ички Хитойга жўнатганларини ўз кўзларим билан кўрганман...”

Ана шундай вазиятда Шинжон вилоятидаги гоминдан армиясининг қўмондони Чжу Шолян раис Ву Чжиунчинга телеграмма йўллайди: “Аҳвол жуда мушкул ва ташвишли, бунинг фақат бир ечими – ўлиш. Ёрдам юборишингизни сўраймиз. Кўзғолончилар билан музокоралар ўтказиш учун расмий вакил керак”.

1945 йил 13 сентабрда Чунчин (Хитой пойтахти)дан Урумчига генерал Чжон Чжичжун (Шимоли-Гарбий Хитой ҳарбий ставкасининг Бош қўмондони) келади, дейилади яна ўша манбага кўра. Чжу Шолян унга аэропортнинг ўзидаёқ вазият ҳақида ахборот беради. Миллий армия Монас дарёси устида турибди. Улар икки кун ичида бу ерга бостириб келишлари хавфи бор. Бизда эса бор-йўғи олти баталон, шу жумладан, мактаб ўқувчиларидан ташкил этилган тўққизинчи кавалерия баталонидан бошқа кучларимиз йўқ. Биз ички Хитойдан 5-корпус ва 46-дивизияни ёрдамга чақиришга мажбурмиз. Аммо уларнинг бу ерга етиб келишлари учун камида 8-10 кунлик вақт ўтади. Шунда ҳам қўшин тинимсиз йўл юриши ва қурол-яроқ ҳамда озиқ-овқатни талофатсиз етказиб бериши керак бўлади.

Бундай ҳисоботни тингларкан, генерал Чжан Чжичжун иккита буйруқ беради:

Биринчиси: “Барча мавжуд кучларни мудофаа иншоотлари қуришга тайёрлаш ва Урумчи шаҳрини ушлаб қолиш”.

Иккинчиси: “Лю Цзе Рун (рус тилида яхши гапира оладиган хитой дипломати) воситасида СССР консули Евсеевга чиқиш. Консулдан кўзғолончилар билан тинчлик музокоралари олиб боришни илтимос қилиш...”

Қалтис вазият юзага келаркан, гоминдан раҳбарлари масалани фақат тинчлик йўли билан ҳал қилиш усулини танладилар. Улар, шунингдек, советларнинг вакилларисиз музокораларга киришиш мумкин эмаслигини ҳам ангадидлар. Шу боис генерал Чжан Чжичжун эртасигаёқ консул Евсеевга мурожаат қилди. У эса мазкур масала Хитойнинг ички иши бўлиб, Совет Иттифоқининг ўзга мамлакат ишларига аралashi унинг шаънига тўғри келмайди (Мунофиқликни қаранг: нафақат узун йиллар, балки бутун икки аср давомида туркий халқларнинг ота юртларидан саналган Шарқий Туркистонни босиб олиш илинжида ўртанган бу одамлар

ўша пайтга келиб “холис” бўлиб қолишди гўё. Шинжон тарихидаги катта қўзғолонларга ёрдам бериб, яна уларни оёқ-қўлини боғлаб Хитойга тутиб берган шу “холислар” эмасмиди?! Совет ҳукумати ўз манфаати – ўлка бойликларини ўмариш мақсадида миллионлаб халқнинг тақдири билан ўйнашиб, мамлакатда иғво уруғларини сочган бўлса, чор Русияси бира-тўласи Гулжа округини босиб ола қолган эди. Мазкур ўйинларнинг барчаси Шинжоннинг уч вилоят ўлкасини қурол билан тиз чўктиролмагач, тинчлик музукораси ўтказамиз, деб айёрилик қилаётган Гоминдан ҳукуматидан яширин эмасди: – Ё.Х.), деб жавоб берди. Бироқ у, аини пайтда муаммони ҳал этишнинг энг тўғри йўли – тинчлик музукоралари ўтказиш эканини ҳам ўз фикри сифатида таъкидлаб қўйди (Тарихий маълумотларга кўра, аслида ҳам тинчлик музукоралари ўтказиш ҳақидаги фикр советлардан чиққан. Бу ҳақдаги маълумотларни мазкур китобнинг дастлабки саҳифаларида келтирганмиз – Ё.Х.).

Шунга қарамай, генерал музокаралар ўтказишда воситачи бўлишни сўраб консулдан яна бир карра илтимос қилади. Шундан кейин, совет консулиги гоминдан билан Шарқий Туркистон Вақтли ҳукумати ўртасида тинчлик музокаралари ўтказишни уюштиришга тайёргарлик бошлайди.

Совет консули билан суҳбатдан кейин, деб давом этади манба, гоминдан генерали ҳарбий ҳаракатларни тўхтатишга эришади. Бу нарса музокаралар натижасидан қатъи назар, улар учун ўта муҳим эди: гоминданчиларга ёрдам етиб келиши учун вақтдан ютиш, бундан ташқари, Совет Иттифоқи билан муносабатларни яхшилаб, унинг Миллий армияга ёрдамини кесиш.

Тарихий маълумотларга кўра, 1945 йил 14 августда Москвада Совет-Хитой ўртасида тинчлик ва дўстлик шартномаси имзоланади. Бундан ташқари, иккинчи жаҳон урушида ғолиб бўлган СССР, АҚШ ва Англия каби уч давлатнинг дунёни бўлиб олишга қаратилган Ялта конференциясида қабул қилинган ҳужжатларга асосан Хитой ва Совет Иттифоқи, бошқача айтганда, Чан Кайши ва Сталин ўртасида ҳам шартнома имзоланади. Унга кўра Хитой Мўғулистон мустақиллигини тан олади, Совет Иттифоқи эса Хитойнинг ички ишларига аралашмасликка ваъда беради. Икки мамлакат ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштиришда АҚШ ўртамчилик қилади.

Шундай қилиб, тинчлик музокаралари ўтказиш гоминдан армиясининг ғалаба қилишига имконият туғдиради. Албатта, булар ҳақида кўп ёзилган, деб кўрсатади Ибраим Явахунов. Масалан, америкалик Доктор Гаррининг “Душман ва иттифоқчи” деб номланган китобида Шинжон масаласи юзасидан Сталин ва Чан Кайши ораларида бўлиб ўтган ёзишмалар ва телеграммалар келтирилади.

Шинжон миллий-озодлик ҳаракатининг бундай боши берк кўчага олиб кирилиши гоминдан дипломатияси учун ғалаба келтирди. Аҳмадjon Қосимий, Раҳимжон Собирхўжаев, Абухайр тўрадан иборат уч вилоят вакиллари генерал Чжан Чжичжун билан ойлар давомида музокара ўтказишади. Натижада, Шинжонда ҳарбий ҳаракатларни тўхтатишга эришилади. “11 моддали битим” Шинжон халқларининг демократик ҳуқуқларини тўла равишда ифода этмаган бўлса-да, Шинжон ўлкасида яшовчи халқлар миллий озодлик ҳаракатининг бош сиёсий ғалабаси бўлиб қолди.

“Дўнганлар: ўтмиш ва ҳозирда” китобининг муаллифи, шунингдек, битимни имзолаш жараёнида кечган сиёсий найрангларга ҳам кенг тўхталаркан бундай ёзган:

“Тинчлик битими шартларига кўра, Или Инқилобий Вақтли ҳукумати тарқатиб юборилади ва тўла озод қилинган уч вилоят гоминдан ҳукумати таркибига қўшилади. Инқилобий Вақтли ҳукумат раиси Алихонтўра Совет Иттифоқига ўғирааб олиб кетилади. Чунки, Алихонтўра тинчлик битими шартларини мутлақо тан олмайди...

Ўша пайтлари мен Урумчидаги ўлка ҳукуматининг ички ишлар вазирлигида ташкил этилган Аҳмадjon Қосимийнинг Нан Хуаюан деб номланган девонида ишлардим, – деб давом этади ўз китобида И. Явахунов. – Ўшанда шундай гапларнинг гувоҳи бўлганман: “Раҳимжон Собирхўжаев гоминданчилар билан музокарада қатнашаётган делегация аъзоларини Шарқий Туркистон Республикасининг Или округи бўйича Вақтли инқилобий ҳукумати вакиллари сифатида таништиради. Ўша пайт гоминдан сиёсатчиси, дипломат, генерал Чжан Чжичжун унга қараб шундай дейди: “Ҳозирги замон дунёси сиёсий харитасида Шарқий Туркистон Республикаси номидаги давлат йўқ. Мабодо унинг мавжудлиги айтилар экан, у тақдирда бу ҳукуматни қайси давлат тан олган ва дипломатик алоқалар ўрнатган? Тўғри, Совет Иттифоқи

сизларга ёрдам бермоқда, бироқ жаҳон миқёсида сизларни ким тан олди ва дипломатик муносабатлар ўрнатди. Совет Иттифоқи Или қўзғолонини Хитойнинг ички иши сифатида қарамоқда. Шу боис бизнинг тинчлик музокараларимиз икки давлат ўртасидаги тинчлик музокаралари сифатида эмас, балки Жунхуа – Мин – Гуй халқларининг ички иши сифатида қаралиши лозим. Фақат шундагина биз тинчлик битими тузаоламиз”.

Қарашлардаги фарқ боис музокаралар тўхтатилиб, вакиллар Ёулжага қайтиб келишади. Орадан бирмунча вақт ўтиб, совет консулининг таъсири остида музокаралар қайта тикланади. Бу сафар делегацияга Аҳмадjon Қосимий раҳбарлик қилади. Раҳимjon Собирхўжаев ва Абулхайр тўра эса делегация аъзоси сифатида иштирок этишади. Музокараларда Аҳмадjon Қосимий ўзи раҳбарлик қилаётган делегация аъзоларини уч вилоят инқилобий ҳаракатининг озодлик учун курашган халқлари вакиллари сифатида таништиради. У ўз чиқишида ўлка халқи озодлик, тенглик, ўз инсоний ҳуқуқларига эришиш йўлида зулмкор гоминдан ҳукумати ва давлатига қарши курашди, дейди. Бунда Аҳмадjon Қосимий ҳокимиятнинг жиноятларини аниқ фактлар билан очиб ташлайди. Ана шундай далил-исботлардан кейингина бу сиёсий курашда тарозининг палласи инқилобчилар томонга оғир босади. Гоминданчилар ўз хатоларини бўйинларига олишга мажбур бўлишади. Натижада, Шинжон халқига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи берилади. Шу пайтгача Хитой уларга бундай ҳуқуқни бермаган эди...

Маҳбус Алихонтўра ибодатини яқунлаган бўлса-да, ҳамон жойнамоз устида ўй суриб ўтирар эди.

“Мен ўша Вақтли ҳукуматнинг сўнгги мажлисида айтганим-дек, ҳеч кимдан ранжида эмасман, дея ўйлашда давом этди у. Гарчи советнинг тарбиясини кўрган Аҳмадjon Қосимий, Далелxon Суғурбоев, Исҳокбек Мононовлар “битим” тарафдорлари бўлиб чиқишган бўлса-да, улардан ҳам розиман. Бу азаматларнинг матонатларига ҳар қачон таҳсин айтаман. Зотан, уларнинг ҳам ўз ҳақиқатлари бордир. Менинг эса ўз ҳақиқатим бор. Бу ҳақиқатим – ягона Аллоҳ йўлидир. Яратганнинг инояти туфайли биз улар билан битта манзила топишдик. Бу манзил – халқнинг озодлиги нуқтаси эди. Қайси биримиз қандай йўлдан бормайлик, халқ озод-

лиги, унинг инсоний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида фикримиз бир жойдан чиқди. Шарқий Туркистон инқилоби охирига етмаган бўлса-да, унинг муҳим галабаси ана шунда. Халқ йўлидаги бирлик бизни ўшандай галабага олиб келди. Бундан кейинига, ё Раззоқ...”

V

Хонага бир ёш аскар бола патнисга солиб турли егуликлар ва чой олиб кирди. Шундагина Алихонтўра кечадан буён туз тотмаганини эслади. Аскар бола қуйиб узатган чойни оларкан, бир сония хаёлидан: “балки булар заҳарлангандир”, деган фикр ўтди. Аммо ўзининг советлар эмас, Аллоҳнинг қўлида эканини англадию: “Агар Аллоҳнинг буйруғи шу бўлса, чора йўқ”, деб аскар қўлидан чойни олиб хўплади... пешонасидан тер чиққанини сизди... Шу пайт у яна Аллоҳдан: “Руҳимни чўктирмагин, бошимни гоз қилгин, эй Яратган Эгам, токи душманам кулмасин”, дея сўради. Нима демайлик, у айти дамда ўз халқининг бағридан юлиб олиб кетилаётган бир юртнинг, таъбир жоиз бўлса, подшоҳи эди. Бу юртнинг бутун чегараси бир томондан хитой босқинчилари, иккинчи тарафдан совет босқинчилари билан ўралган бўлиб, ҳали халқаро миқёсда тан олинмаган давлат эди. Улар, наинки улар, ҳатто Туркия, Англиядек “халқпарварман” деб кўксига муштлаган давлатлар ҳам 12 йил ҳукм сурган Ёқуббек оталиқ давлатини ҳам тан олишмаган, деган ўй хаёлидан ўтди Алихонтўранинг.

“Нега, нима учун дунё бундай кунларга қолди? Дунё яралгандан бошлаб ҳеч бир даврда ҳозирги замонамиздек ер юзини қоплаган улуғ офатлик балолар халқ бошига тушган эмасдир. Биринчи дунё уруши чиқиши билан олам сиёсати ўзгарди. Ўша замон подшоҳлари тахтларидан ажрагач, Русияда коммунистлар фирқаси галаба қозонди. Бунинг натижасида совет ҳукумати қурилиб, унга қарашли бутун ўлкаларда динсизлик, худосизлик бошланди”. Дунёни ана шулар бузди. Ана шуларга хос бир гапни қаердадир ўқиган эдим: ...Таълимнинг кераги йўқ, илм-фан ортиқча даҳмаза! Илм-фансиз ҳам материал яна минглаб йилга етади, аммо бўйсуннишга ўрганиш лозим. Дунёда фақат бир нарса етишмайди: итоаткорлик. Таълимга ташналик доим аслзодалар ташналиги бўлган. Озгина оила, озгина севги-муҳаббат бўлдим, тамом, эгалик қилиш истаги бошланади.

Биз истакларни ўлдирамиз: ичкиликбозлик, фиска-фасод, чақувни авж олдирамиз; ақл бовар қилмайдиган бузуқчиликка йўл қўямиз; ҳар бир даҳони ҳали гўдак чогидаёқ сўндирамиз. Ҳаммасини битта маҳражга – тенгликка олиб келамиз”.

Ҳа, коммунизмчи иблисларнинг – дарвоқе, бу гаплар Достоевскийнинг иблисларидан бирининг гапи эди чоғи – ни-ятлари шундай эди... Гарчи тарихда не-не золим подшоҳлар ўтди, аммо улар советларчалик инсоннинг инсоний, диний ҳуқуқларидан айирмаган эди. Бўлмаса, Чингизхон не даражада золим эди! Тож-тахт деб хатто ўз ўғлини ҳам аямади. Тарихларда “Чўлоқ қулон” деган қисса бор. Ўша қисса Чингизхон тўнгич ўғли Жўжихонни сирли равишда ўлдириб юборгани ҳақида ҳикоя қилади. Чингизхон ўғли Жўжигга босиб олинган ерлардан Иртиш ҳавзаси ва қуйи Обгача, Қора, Каспий ва Орол денгизлари чегараларигача бўлган майдонларни тақсимлаб берган бўлса-да, ундан чўчир эди. Чунки Жўжи ўта қобилиятли эди. Бундан ташқари, у кейинги пайтларда хотинининг измидан чиқмайдиган бўлиб қолди. Чингизхон ўғлини ўз қўли билан ўлдиришдан тийилиб турарди. Тарихчилар ёзишича, ниҳоят шундай бир кун келдики, хоқон бу жиноятдан ўзини тия ол-мади. Жўжи овга чиқадиغان бўлганини узоқдан туриб эшитди, бааки бу овни ўзи уюштирди. Хоқон ўғли ортидан қотилларни жўнатди. Ов пайти бир қулон кўзга тушиб, ҳамма унинг кетидан қувди. Жўжи бир камон тортиб унинг оёғидан урди. Ўқ еган қулон яна жон-жаҳди билан қочди ва бундан завқланган Жўжи ҳам орқа-олдига қарамай қулонни қувишда давом этди. Бундан фой-даланган Чингизхон “овчилари” қулонга отаман деб Жўжихонни ўлдириб қўйишди... Чингизхон ўғлининг ўлими ҳақидаги хабарни ҳар қандай ота каби чуқур ғам-андух билан кутиб олди. Шу дара-жада мотам тутдики, “Агар ким бўлмасин Жўжининг ўлгани ҳақида бундан буён эскартса, унинг оғзига кўрғошин қуйишини” айтди. Аммо бундай таъқиқларга қарамай “Чўлоқ қулон – Жўжихон” қиссасини у ҳукмронлик қилган қадимги улусларда узоқ йиллар айтиб юришгани тарихларда бор.

Тахт дегани кўп замонлар ана шундай бегуноҳ қонлар эвазига қурилган...

Фақат қадимдами, дея ўйлашда давом этди Алихонтўра. Бугун-

чи? Ҳа, биз ҳам ҳисобсиз қурбонлар бердик. Лекин биз тахт учун эмас, Аллоҳ берган диний-миллий ҳақ-ҳуқуқларимизни қайтариб олиш учун қон тўқдик... Бу қон коммунистик дунёқарашни эмас, ўз эрки, дини, миллати ва ўз давлатини қуриш учун тўкилган қутлуғ қондир...

Аскар бола қўлидан чой ичар экан, ана шу ўйларни хаёлидан кечирди Алихонтўра.

...Хонада яна бир ўзи қолди. Теварак-атрофга разм солди. Тўрда Сталиннинг сурати осифлиқ турарди. Бу ҳам Чингизхоннинг бир нухаси. Фақат у тахтни ўғлини ўлдириб эмас, отаси Ленинни ўлдириб, биратўласи эгалик қилиб олди, ўйлади Алихонтўра. Ўрнидан туриб, суратга яқинлашди. Ич-ичидан тўлғониб келаётган бир оловни сезди. Бу ғазаб эди. Ўтирган стулини қўлига олди... Шу пайт хаёлидан Исломда ғазабни боса олиш ҳам улуғ хислат экани ҳақидаги ўғитлар ўтди эса, қўлидаги нарсани жойига қўйди.

“Ғазабинг босилдими, тўрам”, дегандай бўлди Сталин девордан унга қараб.

“Суратинггаки, шунчалик ғазабим тошди, ўзингни кўрсам, билмадим, нима бўларди!” деди Алихонтўра ҳам деворга қараб.

“Жойингга ўтир, Алихонтўра, суҳбатлашиб олайлик”, деди Сталин девордан жилмайиб.

“Сен билан суҳбат қилиб бўлдим, номард эдинг, номардлингча қолибсан, “халқлар отаси”. Қарисан, қартасан, ўз қонингга тортасан, деган ўзбек мақоли яна бир бор тўғри чиқди. Қадимда зоти тайинсизлар ҳар доим туркларни ўзларининг азалий душмани деб билишган. Сен ҳам бир тайинсизнинг боласисан-да! Чор ҳукумати босиб олган Туркистонни ҳам ўзингга душман деб билдинг. Тўғри ўйлайсан, сен билан бизнинг бошимиз битта қозонда қайнамайди... Сен бу бошларни бирга қайнатаман деб оғизда лоф урасан, холос. Сенинг ана шу ёлгонларингга ишониб, биз бугун мағлуб бўлиб ўтирибмиз. Аммо билки, “Ал қасосул минал ҳақ!” Шундай кунлар келади, миллионларнинг қони эвазига қурган салтанатинг худди лой гупчакка ўрнатилган улкан гилдирак мисоли ўз оғирлигини кўтара олмасдан нураб тушиши тайин...”

“Алихонтўра, сен Макиавеллини ўқимагансан-да! Ўқиган бўлганингда мени бунчалик айбламаган бўлар эдинг. Унинг “Ҳуқмдор” деган китобида давлат бошлиғига бундай насиҳатлар

бор: ўз ичингда ваҳшатли арслон билан ҳийлакор тулкининг бошини қовуштиргин, дейди у. Мен шундай қилдим ва нафақат туркийлар, балки, биринчи бўлиб, славянлар ҳам қаршимда тиз чўкдилар. Алихонтўра, мени туркийларнинг душманисан, деб бекорга айблаяпсан. Славянларга кўрсатган “марҳаматимни” ҳали туркийларга қилганим йўқ...”

“Ўша сен айтган Макиавелли яна бундай дейди, “ўртоқ” Сталин, бунисини энди мендан эшит, – дея деворга қайрилиб қаради Алихонтўра: – Ҳукмдор халқни икки хил усулда бошқаради. Биринчиси – қонун билан, иккинчиси – куч билан. Биринчиси – инсонга хос хусусият, иккинчиси эса йиртқич ҳайвонга хос. Сен ўша иккинчисининг йўлидан бординг...”

“Алихонтўра, сен ҳозир ғазабдасан, балки шундан бўлса керак, сўзларингнинг давомини айтмадинг. Унинг давоми бундай: оқил кишиларни ҳурмат қилишни ўрган, қонунларга риоя қилгин... деб – Сталин жиддий тортди. – Сен, Алихонтўра, оқил одамсан, мен сени ҳурмат қиламан. Четдан қараб турдим: одамларим – ўзимга содиқ коммунистлардан тортиб, сотқин оқ генералларгача, ёшлигидан бизга хизмат қилиб келган Аҳмаджон Қосимийдан тортиб, Зуннун Тейипгача сени букишга, итоатга, ўша мен ишга солган “битим”га имзо чектиришга уринишди. Аммо сен эгилмадинг. Имзо чекмадинг. Мен ҳам инсонман, менинг ҳам юрагим бор. Айниқса, Амир Темурнинг қабри очилган кундан сўнг уч кун ўтар-ўтмас Гитлер армиясининг мамлакатимга бостириб киргани ва 1943 йилда Амир Темурнинг суяклари ўз жойига қўйилгани заҳоти фронтда бизнинг фойдамизга кескин ўзгаришлар бўлганини аниқлаганимдан сўнг мусулмонларга нисбатан бошқача қарай бошладим... Агар билсанг, Шарқий Туркистонда уйғур халқи, нафақат улар, барча ерли халқ – мусулмонлар ўз юртларига ўзлари эгалик қилишлари керак, деган фикр ҳам ўша воқеалардан кейин менда туғилди... Шундан кейин ўзимиз ўқитган болаларни чегарадан ўтказиб партизанлик ҳаракатини бошлашга рухсат бердим. Шинжоннинг губернаторига нисбатан жаҳдим чиққани рост, аммо асосий сабаб у эмас эди...”

Шу пайт хона эшиги очилиб, патнис тўла мева-чева кўтарган аскар бола кўринди, аммо Алихонтўра хаёли билан ўнгини фарқлай оладиган ҳолатда эмасди:

“Мен сенга барибир ишонмайман, Жугашвили”, деди овоз чиқариб ва ўз овозидан ҳушига келиб, қаршисида аскар болани кўрди. Нима бўлди буларга, мени кетма-кет сийлашмоқда. Кишанда олиб келинган “меҳмон”га бу даражада иззат-икром нечун?

Аслида, бу иззат-икром эмасди. Бу советларнинг яна бир тилёғламачиликларидан нишона эди. Орадан бир оз вақт ўтиб хонага ўша ўзига таниш генерал Козлов кириб келади. У Алихонтўранинг қаршисига, худди Сталин портретининг остига келиб ўтиради.

– Мартабали Раис! – деб гап бошлайди генерал. – Бизнинг тақлифларимизни қабул қилишни, “Битим”га имзо чекишни яна бир бор эсингизга солмоқчиман. Мабодо яна қаршилик кўрсатсангиз, ўзингизга яхши бўлмайди. Уйгурлар сизсиз ҳам ўз ишларини йўлга қўя оладилар...

Алихонтўра ҳамон Сталин билан кечган хаёлий суҳбати таъсирида эди...

ТАРИХ. “Битим” ҳақида Алимгози Давлатхон ушбуларни ёзди: “Битим” дейилаётган келишув эса қийин шароитда, талаш-тортишиш билан тўққиз ойга чўзилди. Буларнинг бари, ростини айтганда, вақт ўтказиш, Алихонтўрани раҳбарликдан кетказиш вақти-соатини кутиш учун, энг муҳими – Хитой коммунистларининг ҳукуматга келар кунини жадаллатиб, яқинлаштириш учунгина зарур эди.

Шарқий Туркистон Ислом жумҳуриятининг бош котиби, бугунда (2001 йил. – *Муаллиф*) ҳаёт бўлган Абдурауф Махсумнинг хотираларида келтирилишича, Алихонтўра бошқариб келган расмий ҳукумат 9 ойга чўзилган ёлгон “Битим”нинг мазмуни хусусида бирор марта мажлис ўтказиб муҳокома этмаган кўринади. “Битим”ни Москванинг Владимир Козлов деган одами юргизган, деса бўлади. У Раҳимжон Собирхўжаев бошлиқ (ишни Аҳмаджон Қосимий бажарган) делегация Урумчига отланган пайтда “Битим” шартларини қўлларига тап-тайёр қилиб, ушлатиб қўйган эди.

“Битим” боши берк кўчага кириб қолар экан, Гўлжага қайтар чоғида “Битим”нинг барча ҳужжатларини папкасига солиб олган Владимир Степанович жаноблари қаёққадир ғойиб бўлиб қолади. Бу гумдон бўлиш нақ саккиз ой давом этади.

Бу ҳақда Абдурауф Махсумнинг: “Аҳмад афанди, биз яхшими-

ёмонми, бир давлат қурдик. Буларни қаранг, ҳукумат йигилишида бирон марта ҳам муҳокома этилмаган “келишим сўз – битим” дегани нима ўзи? Ўрисларнинг бизни ўйинчоққа айлантириб қўйдику”, деган гапига Аҳмаджон суяқ жилмайиб: “Нима ҳам қилардик, ундан (муҳокомадан – А.Д.) нима чиқарди, Махсум”, деган экан.

Бу орада Алихонтўранинг устидан юмалоқ хатлар, “миш-миш”лар тарқатилади. “Андижонлик ўзбек товонингни ёлтират, акс ҳолда...” каби ҳақоратомуз гаплар чиқаришди. Алихонтўра буларнинг барчасига сабр қилди”.

Алихонтўра “Битим”га имзо чекишдан қатъиян бош тортгач, унга юқорида Алимғози Давлатхон ёзганидек, турли тазйиқлар ўтказилиб, советларнинг “2-дом”и раҳбарлигида жамиятдаги миллий мустақиллик гоёси атрофида жипслашган бирликни парчалаш йўлига ўтилади. Шахсиятпараст, мансабпараст, тор миллатчилар ҳар бир халқнинг ичидан ҳам топилади. Шарқий Туркистон ҳукумати орасида эса бундайлар илгаритдан бор эди. Советлар ана шуларни зудлик билан ишга солади. Улар инқилоб ва ҳукумат раҳбарларини халқ орасида пантуркист, панисломист дея айблаш бошлашди. Майда миллатчилик йўлларини тутишди: нимага андижонлик таранчиларга (ўтроқ уйғурларни шундай дейишган: – муаллиф) бош бўлиши керак ёки бўлмаса, асосий аҳолиси қозоқ бўлган жойларда ҳоким қозоқ бўлиши керак, деган каби фисқу фасод, фитналарни уюштира бошлашди. Аслида бундай тор миллатчилик хуружлари ҳали “Озодлик” ташкилоти тузилиш арафасидаёқ юз кўрсатган эди. Бу ҳақда Увайсхон Шокировнинг Шарқий Туркистон инқилобининг бошдан охиригача иштирок этган, ҳукумат аъзоларини ичидан биладиган отаси – Аслхон Шокиров эсдаликларига таяниб ёзган китобида шуларни ўқиймиз:

“... Йигилганлар кўпроқ келажакда қуриладиган ҳокимият устида сўз юритардилар:

– Андижонликлар бизга бош бўлар эканми? Йўқ, уларда вафо йўқ!

– Шинг Дубандан яхшидир, нима деганда ҳам ўзимиздан Алихонтўра каби бир доно чиқмади.

– Ҳакимбек хўжа-чи?

– У киши гапирмаса, раҳбар деган ҳеч бўлмаса домла Рўзиохунчалик нотик бўлмаса, халқ эргашмайди-да!

– Бўлмаса, домла Рўзиохун бўлсин!

– У қандай бўлади?

– Биздан раҳбар бўлгудек бир киши топилайдими?

– Талъат Мусабоев-чи?

– Абдурауф Махсум-чи?

– Бойлар раҳбар бўлса, фуқаро яна яхши кун кўролмайди.

– Фақат Ҳақимбекхўжа бўлиши мумкин, чунки у инсофли, деҳқонга ғамхўр. Ота-бувасидан тортиб юрт сўраб келган.

– Кўпчилик, – деди охир калта соқоли ўзига ярашиб турган, ориқ, тили ўткир одам ўзбекчалаб, – Худоёрхон ҳам, Аблайхон ҳам донолардан эмас эди. Юртни юртнинг ўзи сўрайди. Иншоаллох, инқилоб ғалаба қилса, унинг ўзи бизга доҳий, сардорларни кўрсатиб беради. Байроқнинг ранги, бўладиган амирнинг номи ва амалларини ҳали истиқлол ғалабасидан кейин талашамиз...”

Инқилоб ғалабаси шубҳасиз қўлга кириб турган шундай бир пайтда, яна ўша эски касал – манмансираш қутқуси кўзголиб қолди. Бу сафар ҳукумат аъзолари ўртасидаги тарафкашликни советларнинг Владимир Козлов раҳбарлигидаги “2-дом” и оловлантирди. Унинг қутқуси билан шу пайтгача индамайгина ҳукумат топшириқларини бажариб келаётган Ҳақимбекхўжамдан овоз чиқиб қолди: “Таранчилар ўзларини уйғур ватанпарварлари деб, фойда-зиёнини билмай, ўрусларнинг айтганини қилиб юраверадими? “Шарқий Туркистон ислом жумҳурияти” биринчи навбатда таранчи миллати томонидан ташкил этилди. Ҳукумат раҳбари улардан бўлиши керак”, деган иддаоларни ошқора айтадиган бўлиб қолишди.

Бундай иддаоларга қарата Алихонтўра: *“Мен сиз уйғурларга хизмат қиляпман. Шарқий Туркистон тўлиқ озод бўлган кунги ўз ўрнимни уйғур қариндошларимга топшираман. Хотиржам бўлинглар. Ҳозир асосий масалани ҳал қилайлик. Советлар ўз манфаатларини кўзлаб орамизга парокандалик соляпти. Биз бунга алданмаслигимиз керак”*, деган сўзлар билан ҳукумат аъзоларини бирликка, муросага даъват этарди.

Аммо гуруҳбозлик кундан-кун авж ола борди. Минглаб эрийгитлар қони эвазига тикланган Шарқий Туркистон республикаси хавф остида қолди. Дунёда нима бўлаётганига, Совет Иттифоқининг туб мақсадига тўла тушунмаган кишилар аҳоли

ўртасида республикани сақлаб қолишнинг бошқача йўлларини тарғиб қила бошлашди. Жумладан, Шарқий Туркистонни Хитойдан тинч йўл билан, музокоралар асосида ажратиб олиш учун Хитойга ҳам, Советга ҳам маъқул ҳукумат ташкил этиш. Иккинчи бир гуруҳ эса Шинжонни Хитой таркибида, аммо кенг автономияга эга бўлган ўлка сифатида тасаввур этарди. Биринчи гуруҳга Исҳоқбек, Далелхон Сугурбоев, Зуннун Тейиплар мансуб бўлиб, улар Аҳмаджон Қомисий атрофида бирлашган эдилар. Иккинчи гуруҳнинг раҳбари эса Абдукарим Аббосов эди. Буларнинг ҳаммаси битта нуқтадан, советларнинг “2-дом”идан туриб бошқариб борилди. Алихонтўра айтган “битим” балоси ана шу тариқа қўлаб-қувватланди... Биз бу масалага яна қайтамыз.

Ҳозир эса яна бир тарихий ҳужжат ҳақида. Бу Шарқий Туркистон Миллий армияси қўмондонининг муовини Зуннун Тейипов (1912-1984 йй.)нинг “Озодлик учун кураш” деб номланган китобидир. Шарқий Туркистон Республикаси амалга оширган улуг инқилоб ва у туфайли уч вилоятда юзага келган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётда Алихонтўранинг тутган сиёсий мавқеини пасайтириб кўрсатиш ёки умуман йўқ қилиш ўтган асрнинг кейинги ўн йилликларида ҳам давом этди. Алимғози Давлатхон ёзганидек: “Бугунги кунгача ҳам Алихонтўранинг ким бўлганини кам одам билади. Унинг “Уч вилоят инқилоби” деб аталган миллий-озодлик кўзғолонининг етакчисига айланиб, Шарқий Туркистон ислом жумҳуриятининг раиси, Миллий армия маршали даражасига етиб, довруғи осмонда турган бир кунда изсиз-тузсиз йўқ бўлиб қолганига тушунмай, неча хил гап-сўзлар тарқалиб турганидан кўнгли кир одамлар фойдаланишди. У ҳақда турли миш-мишлар тарқатишди. Унинг бетакрор иродаси, жасорати ва шу асосдаги буюк хизматларини ерга уришга уринишди”.

Маълумотларга кўра, Зуннун Тейипов Ёркентда туғилган. 1929 йилдан Ғулжага кўчиб ўтган. 1943 йилдан Шарқий Туркистонни озод қилиш яширин ташкилотининг аъзоси. Тери ошлаш заводида ишлаган. 1944 йилдан Шарқий Туркистон Вақтли ҳукуматининг аъзоси. 1944-1949 йилларда Шарқий Туркистон Миллий армияси қўмондонининг ўринбосари. 1950-1960 йилларда Шинжон ҳарбий округи штаб бошлигининг ўринбосари. 1955 йилдан Хитой миллий озодлик армияси генерали. СССР фуқароси бўлгани учун

таъқибдан қочиб, 1961 йилда Хитойдан Қозоғистон ССРга ўтиб кетади. 1961-1965 йилларда Оломота олий партия мактабининг тингловчиси. 1965-1977 йилларда озиқ-овқат саноати ходимларининг қасаба уюшмаси Оломота область кўмитасининг раиси, 1977 йилдан шахсий нафақахўр. 1974 йилда унинг “Озодлик учун кураш” деган китоби Москвада чоп этилган.

Айтиш керакки, “Озодлик учун кураш” китобида 1944-1946 йиллардаги Шарқий Туркистон инқилоби маркисизм-ленинизм нуқтаи назаридан тадқиқ этилади. Бу инқилобда Алихонтўра Шокирхўжаев гўё иштирок этмаган. Иштирок этса ҳам, унга тўсқиналик қилган, унинг сафларига сотқин кишиларнинг кириб қолишига сабабчидай қилиб тасвирланади. Фақат икки жойда унинг исми “Илихон” тарзида тилга олинади.

Китобнинг 74-саҳифасида муаллиф бундай ёзади: “20 декабрда бизнинг кўшинларимиз ўзлари эгаллаган марраларида мудофаа истехкомларини мустаҳкамлади. Худди шу куни ҳукуматнинг кенгайтирилган мажлиси бўлиб ўтди, унда Аҳмаджон Қосимий мамлакатдаги сиёсий вазият хусусида нутқ сўзлади. У айрим раҳбарларда сезилаётган носоғлом майларни танқид қилди:

– Бизнинг барча душманларимиз бизга ва бизнинг инқилобимизга қаршидир. Инқилоб ишига ким зарар келтирмоқда – душманларимиз, биз билан ким бормоқда – дўстларимиз. Ўзга, мусулмон бўлмаган кишиларни душман санаш тўғрими? Йўқ! Инқилобда қатнашаётган барча, улар қайси динга мансублигидан қаъти назар, бизнинг ҳақиқий дўстларимиздир. Хитой халқи ҳам гоминданчиларга қарши курашмоқда. Марказий Хитойда ҳам қақшатқич жанглار бормоқда ва “Гоминдан ҳокимиятини йўқотиш” шиорини Хитой халқига қарши кураш сифатида қараб бўлмайди. Айримлар бизнинг давлатимизни мусулмон давлати деб аташни таклиф этишаётгани жуда хато ва зарарлидир...”

Мазкур асарда ташкилот аъзолари сафига кириб қолган Аҳмаджон Қосимий инқилобнинг бош қаҳрамони сифатида тасвирланади. “1945 йил январ ойида, – деб ёзади Зуннун Тейипов, – Шарқий Туркистон Вақтли ҳукумати қайта ташкил этилди. Вақтли ҳукуматнинг янги таркиби Аҳмаджон Қосимий раҳбарлигида баёнотда ифода этилган аниқ ҳаракат дастурини ишлаб чиқди... Шу нарса характерлики, Шарқий Туркистон Республикаси СССР

билан дўстона муносабатда бўлиши зарурлигини яна бир карра тасдиқлади, зотан, ҳукумат ва бутун халқ Совет Иттифоқи тимсолида мазлумларнинг ҳимоячисини кўради...”

Китобхон сезган бўлса, Зуннун Тейиповнинг бу фикрлари биринчи навбатда Алихонтўра Шокирхўжаевнинг Шарқий Туркистон инқилобидаги тутган ўрнини камситиш, унинг фаолиятини йўқ даражада кўрсатиш учун ёзилгани шундоқ сезилиб туради. Ҳолбуки, тарихий маълумотларга кўра, Аҳмаджон Қосимий 1944 йил 20 декабрда Шарқий Туркистон вақтли ҳукумати доирасида сиёсий вазият хусусида нутқ сўзлаш даражасидаги лавозимда эмасди. У бор-йўғи ўша йилнинг октябр ойида аскарлар ошхонасида ошпаз бўлиб иш бошлагани маълум. Аскарларга овқат тайёрлаб юрган одам қандай қилиб, бор-йўғи икки ой орасида мамлакатдаги сиёсий вазият ҳақида нутқ сўзлаши мумкин? Бундан ташқари, тарихий маълумотларга кўра, 1944 йил 12 ноябрда “Шарқий Туркистон жумҳурияти” таъсис этилган мажлисда Аҳмаджон Қосимий қатнашган бўлса ҳам, остонанинг нарисида ўтирган. Буни китоб муаллифи жуда яхши билгани ҳолда нимага юқоридагиларни ёзганини биз, албатта, биламиз. Биринчидан, ўша мажлисда китоб муаллифининг ўзи ҳукумат аъзоси этиб сайланган. Унинг “ўроқда йўқ, машоқда йўқ” одамни хирмонга келтириб қўйиши эса, баъзи ҳукумат аъзолари, жумладан Зуннун Тейипов ҳам Алихонтўрадаги жасорат, мантиқ, тўғрилиқни ҳеч қачон таналарига синдиришолмаган. Унга очиқдан-очиқ ҳужум қилишга эса халқдан кўрқишган. Шу боис ҳам инқилоб советлар томонидан бўғила бошлагандан кейин уларнинг ичларидаги иллатлар ташқарига тепчиб чиқа бошлади, деган эди биз суҳбат қилган ёзувчилардан бири.

Энди муаллифнинг “1945 йил январ ойида Шарқий Туркистон вақтли ҳукумати қайта ташкил этилди”, деган иддаоси хусусида.

“Олти империянинг олишуви: Шинжон учун кураш” китобининг муаллифи В. Обухов Шарқий Туркистон миллий армиясида иштирок этган майор Никифор Студенков хотираларига, шунингдек, Василий Петровнинг “Мятежное” сердце Азии – Синьцзянь” китобига асосланиб, бундай фикрларни ўртага ташлайди: “Биз гоминданчилардан шаҳар ортидан шаҳарни озод қилар эдик, деб эслайди Н.Студенков. – Биринчи бўлиб Шихо,

кейин Чугучак, Олтой... Тез орада Олтой ва Тарбағатой округлари эгалланди, Монас дарёси эса Чан Кайши армияси билан бизнинг ўртамизда чегара вазифасини бажарарди. Шинжон пойтахти Урумчи билан бизнинг отлик бригадамизни бор-йўғи тахминан 250 километрлик масофа ажратиб турарди. Менга пастки чегара – чап фронтни ушлаб туриш буюрилди. Дарёдан ўтиб, “тил”лар ушлаб келардик. Шинжоннинг бошқа округларида ҳам гоминданга қарши қуроли қўзғолонлар бошланди. Биз ҳужум қилиб бутун Шинжонни озода қилиш юзасидан буйруқни кутардик. Бироқ қўмондонлик бошқача йўл тутди”.

“1945 йил сентябрь ойида Миллий армия қисмлари Шихо шаҳрини қаттиқ жанглар билан озода қилиб, Монас дарёсининг ғарбий соҳилларига бориб етди ва Урумчига хавф туғдирди. Фақат бир Шихо ва Цинхэ шаҳарларини эгаллаш пайтида 4000 дан ортик гоминдан солдат ва офицери асирга олинди. 19 та станокли пулемёт, 18 миномёт, 15 тўп, 1800 та милтик, 2 танк, 1 самолёт, 332 авиабомба, 68 яшиқда мина, 4 радиоузатгич, шунингдек, бошқа кўплаб аслаҳа ўлжага олинди. 15 сентябрда Шарқий Туркистон Миллий армияси қисмлари Душанцидаги нефтни қайта ишловчи корхоналарни тўла эгаллади. Бу билан қўзғолончиларнинг ёқилгига бўлган талаби бирмунча қондирилди.

Ўша пайтда Шинжондаги гоминдан армияси қўмондони бўлган Тао Чжиюе зудлик билан Чан Кайшига телеграмма нотасини жўнатди: “Биз қийин вазиятда қолдик. Қўзғолончилар армияси Монас дарёсига яқинлашиб қолди. Қўзғолончиларга қарши туриш учун аскарлар етишмайди, ташқаридан эса ҳеч қандай ёрдам йўқ. Урумчининг ишғол этилиши хавфи туғилди. Шу боис вилоят пойтахтини Хами шаҳрига кўчиришга рухсат беринг”. Чан Кайши ўз навбатида мазкур телеграмма билан танишгач, шундай жавоб қилади: “Миллий армия Монас дарёсидан жилмайди. Пойтахтни кўчиришга зарурат йўқ!” Бу пайтга келиб Чан Кайши жанговар ҳаракатларни тўхтатиш юзасидан Иосиф Сталин билан келишиб қўйган эди.

Айрим тадқиқотчиларга кўра, совет раҳбари ўз олдига қўйган мақсадига эришгач, хусусан Шинжоннинг шимоли-ғарбидаги табиий бойликларни қўлга киритгач, Миллий армия қўмондони генерал Иван Полиновга Монас дарёсидан нарига жилмасликка буйруқ беради”.

“Шундай бир афсона бор, – дея давом этади В. Обухов заҳарханда билан. – Шарқий Туркистон Республикаси Президенти Алихонтўра Шокирхўжаев генерални хузурига чақириб, хужумни тўхтатишга қандай асоси борлигини тўғридан-тўғри сўрайди. Бу саволга жавобан Иван Полинов, у Москвадан келган буйруқни бажарганини айтади. Бундан газабланган Алихонтўра Шокирхўжаев, “Полковник, мана бу генераллик погонларини сенга Москва эмас, мен берганман”, дея Иван Полиновнинг генераллик нишонларини юлиб олади”.

Шу тариқа Обухов ёки у ишора қилган манбалар гарчи заҳарханда билан бўлса-да, Алихонтўра Шокирхўжаевнинг уч вилоят инқилобининг советлар томонидан бўғиб қўйилганига қадар ҳукумат раиси лавозимида турганини тасдиқлайдилар.

Бундан ташқари, Алихонтўра Шокирхўжаевнинг Шарқий Туркистон Республикаси Президентлигидан ўз хоҳиши билан кетганлигини ва бу ҳодиса Зуннун Тейипов айтганидек, 1945 йил январ ойигача эмас, балки 1946 йил бошларигача, яъни, ўн бир моддадан иборат “битим” шартларини “қўлтиқлаган” Аҳмадjon Қосимий раҳбарлигидаги делегация Урумчига жўнагунча ўз лавозимида турганлигини бошқа манбалар ҳам тасдиқлайди. Бу ҳақда аниқ тарихий маълумотларга асосланган Увайсхон Шокиров ўзининг “Алихонтўра Соғуний” тарихий-биографик китобида бундай ёзади:

“Чан Кайши ҳукуматининг Совет Иттифоқи билан муносабатларини яхши қўшничилик талабларига мослаштириш тарафдорларидан бўлган масъул генерал Жанг Чезунг Ғулжадан битим муҳокомасини яқунлаш учун келган вакилларни илиқ кутиб олди. Битимнинг умумий мазмунини у ўрисларнинг Урумчидаги вакил-элчиси билан олдиндан келишиб бўлган эди. Бу вакилларни ҳам шу элчининг одамлари ҳисоблаб, битим моддаларини жуда синчи-клаб, келажақда ўрис фойдасига бурилиб кетишидан эҳтиёт қилиб, қоғозга туширишга ҳаракат қилди. Олгмиш уч кунлик узоқ тортишув натижасида икки томон вакилларини қаноатлантирадиган ўн бир моддали битим тузилди ва имзоланди.

Бу битимга кўра Шарқий Туркистон ҳукумати тугатилиб, марказ Урумчидаги ўлка ҳукумати янгидан ташкил қилинадиган бўлди. Бу ҳукумат таркибига Ғулжа тарафдан олти вакил кирити-

либ, ҳукумат раислигига Жанг Чежунг сайланди, унинг бир муовини лавозимига Аҳмаджон Қосимий тайинланади. “Мустақиллик” сўзи чиқариб ташланган бу битимда Гулжа тараф киритган таклиф ва талаблар асосан қондирилган эди. Битим ўша пайтдаги халқаро вазият ҳамда ўзининг умумий ички аҳволидан келиб чиқиб, Чан Кайши ҳукумати Шинжондаги совет манфаатларини мажбуран эътироф этганини кўрсатар эди, холос. У ҳар қандай шароитда ҳам мустақиллик учун инқилоб қилган Шарқий Туркистон халқининг туб манфаатларини таъминлай олмасди. Ҳатто шундай кемтик битимнинг ҳам тўлиқ бажарилишига ишониб бўлмасди, чунки у ҳеч қандай кафолатга эга эмасди. Шунга қарамай, Аҳмаджон Қосимий раҳбарлигидаги вакиллар имзоланган битимни кўтариб, зўр хурсандчилик билан Гулжага қайтиб келишади”.

Увайсхон Шокировга кўра, Шарқий Туркистон ҳукуматининг бўлажак охириги мажлисига ҳукумат аъзоларидан ташқари, яна турли идора, бошқарма, жамоатчилик ташкилотларининг бошлиқлари, ҳарбийлар ҳам таклиф этилган эди. Мажлис ҳукумат идорасининг катта залида очилди. Ҳукумат раиси Алихонтўра одатдагидай ўз хонасида ўтириб, бош котиб Абдурауф Махсум ва Аҳмад афандилар (Аҳмаджон Қосимий – Ё.Х.) тайёрлаган кун тартиби билан танишиб чиқди.

Аҳмад афанди кеча у кишига битим тафсилотларини сўзлаб берган эди. Алихонтўра битимдан қаноат ҳосил қилмади. Битимда ҳатто олий мухторият ҳақида бирор огиз сўз айтилмаганидан у киши қаттиқ хафа бўлди. Сўхбатда Аҳмад афанди Алихонтўрага бўлажак марказий ҳукумат аъзоси ва Или вилоятининг раиси вазифасини бериш таклифи Урумчида муҳокома қилингани ва бу ерда ҳам шу маслаҳат бўлганини айтиб, у кишининг бунга муносабатини билмоқчи бўлди. Лекин Алихонтўра бу таклифларга эътибор ҳам бермади, муносабат ҳам билдирмади.

Алихонтўра ҳамма жамулжам бўлган мажлис залига кираркан раис ҳурматига “дув” этиб ўрнидан турган амалдорларга, таниш чеҳраларга бир назар ташлади-да ўзининг одатдаги раислик ўрнига бориб ўтирди ва бошини сикитиб кўришди. Залда чуқур сукунат ҳоким эди. Алихонтўра бир неча дақиқа залга тикилиб туриб, салмоқли сўз бошлади:

– Ҳурматли мажлис аҳли! Бугун биз муборак Шарқий

Туркистон ҳукуматимизнинг охирги мажлисида иштирок этмоқдамиз. Мустамлака зулмидан қутилиш, миллий, диний эркинлигимизни таъминлаш, мустақил ўз давлатимизни қуриш учун инқилоб қилган эдик. Бунинг натижасида Ватанимизнинг учта: Или, Тарбағатой, Олтой вилоятларини тўлиқ озод қилиб, миллий ҳукуматимизни қурдик. Қолган яна етти вилоятни озод қилишга доир шарт-шароитни ҳам тайёрлаган эдик. Бамисоли осмондаги чўлпон юлдузи каби ярқираган бу озодлик инқилобимизни кўролмаганлар тезлик билан бутун имкониятларини ишга солиб, уни ўчиришга эришдилар. Қанчадан-қанча қурбонлар бериб қўлга келтирилган мустақиллигимизни, Ватанимиз озодлиги, эркини, ҳақ-ҳуқуқимизни "ихтиёрий равишда" яна уларнинг қўлига топширишга мажбур бўлмоқдамиз.

Бу тузулиши "битим"га мен қаршиман, чунки улар бизга ҳокимиятни эмас, ўзлари ҳукм юритадиган давлатнинг оддий дастёрлари бўлишни таклиф қилмоқдалар. Бундай хизмат қилишни миллатга нисбатан хиёнат деб биламан, чунки халқимиз бундай хиёнат пардаси остида яқин келажакда бутун миллий хиссиётларидан ажраган ҳолда бу аждаҳоларга ем бўлиб ютилиб, охири инқироз чуқурига юзтубан йиқилиб, ҳалокатга учраши шубҳасиздир.

Бунинг олдини олишнинг бирдан-бир шартини ҳар бир миллат, катта-кичиклигидан қатъи назар, ўз юртига эгалик қилиши, унинг ижтимоий-сиёсий муҳитини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга бўлишидир. Бу менинг имон-эътиқодим, шаҳид кетган фарзандларимиз олдида Қурбон ушлаб ичган қасамим. Шу боис бугундан эътиборан мен расулик вазифамни ўз бошимдан соқит қиламан.

Мен ҳеч кимдан ранжида эмасман, пешонамизга тақдири илоҳий шундай ёзилган экан. Биз муносабат боғлаган имонсиз кимсаларнинг бундай хиёнат қилишлари мумкинлигини қайдан билибмиз. Ҳақ талашиб, улуғ мақсад йўлида тўқилган қонлар, берилган қурбонлар учун Аллоҳ кечиргай!

Алихонтўра овози шу жойга келганда титраб чиқди, кўзларидан ёш оқди. Уни нафас ютмай тинглаётган мажлис аҳлининг йиғи аралаш бўғиқ оvozда:

– Тўра отамизга Худо мадад бергай! – деган садолари бино шипини зириллатди.

Биз Зуннун Тейипов китобида келтирилган иккита воқеага тарихий фактлар асосида муносабат билдирдик, холос. Айни пайтда, “Озодлик учун кураш” китобининг муаллифини қораламоқчи ҳам эмасмиз. У ҳам ўз замонасининг одами бўлган. Аммо Алихонтўра ҳам шу замоннинг фарзанди эди. Аллоҳ шундай ҳикмат эгаси: бир замоннинг одамларидан икки хил – йирик ва майда шахсларни яратган...

VI

– Мартабали Раис! – дея сўзини яна қайтарди Козлов. – Мен сизнинг жавобингизни кутяпман...

Алихонтўра ҳамон бояги хаёлий суҳбат таъсиридан чиқмаган эди... У ўзини ҳали ҳам Сталин билан гаплашаётгандек тутди...

– Мана, мен сенинг қўлингда турибман. Отсанг от, чопсанг чоп. Билганингни қил. Умримнинг шомида мен сендан енгиллик тиламайман. Кечирим ҳам сўрамайман. Зеро, енгиллик тилайдиган, кечирим сўрайдиган иш қилганим йўқ. Мен сенинг ёлгон ваъдаларингга ишониб, сенга ўхшаш бошқа бир мустабиднинг зулми остида хўрланган халқни озодлик курашига чақирдим. Улар сенга эмас, менга ишониб кураш майдонига чиқишган эди. Ўша боришда Ватан озодлиги учун қўлига қурол ола билган кишилар, айниқса, ёшлар бу йўлда қурбон бўлишди. Уларнинг қип-қизил қон аралаш тирноқлари менинг ёқамда кетди... Мен ана шу алданган, хўрланган халқимдан, “Озодлик” деб жон берган шахидлардан кечирим сўрайман. Агар мард бўлсанг, мана шу гапларимни халқимга етказ! Сен билан гаплашадиган бошқа гапим йўқ!..

Алихонтўра қаршисида ўтирган одамга анча тикилиб турди-да, яна бундай деди:

– Ҳа, Владимир Степанович, бу гаплар сизга ҳам тегишли. Мард бўлсангиз, айтганларимни қардош уйғур халқига етказинг! Бу менинг сўнги сўзим! Ва менинг энг ўлмас қайғум, соғинчим!

Орадан бир оз вақт ўтиб, қўлларига кишан солинган Алихонтўра ўтирган самолёт осмонга кўтарилди...

Маънавий-маърифий нашр
Ёқубжон Хўжамбердиев

СОҒУНИЙ СОҒИНЧИ

Масъул муҳаррир:
Набижон Боқий

Техник муҳаррир:
Файзулло Азизов

Мусахҳиҳа:
Нодира Эгамқулова

Дизайнер:
Диямурод Жалилов

«Наврўз» нашриёти
АИ № 170. 2009 йил 23 декабр
«Наврўз» нашриёти: 100000 Тошкент ш.,
Миробод тумани, Амир Темур кўчаси, 19.

Теришга 2014 йил 10 январда берилди.
Босишга 2014 йил 28 майда рухсат этилди.
Бичими: 64x84 / 16. «Virtec Times» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.
8,5 шарт. б.т. 7,9 ҳисоб нашр. таб.
Адади 1000 нусха. 56-сон буюртма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй
E-mail: muharrir@list.ru